

Т. І. Доўнар

ШНАЦКІЦЬНОГО ГРАД КИРАА СГІ МАГН
ЖИГІ МОНТА ТРИТІУ ПАКІМІЦІМ
ВЪКРАКІВІ ВЪДАНІ РІСЪ
І. Ф. БН.

**Развіццё асноўных
інстытутаў
грамадзянскага і
крымінальнага права
Беларусі
ў XV–XVI стагоддзях**

ПРОПІЛЕІ

1. *[Faint, illegible text]*

2. *[Faint, illegible text]*

3. *[Faint, illegible text]*

4. *[Faint, illegible text]*

5. *[Faint, illegible text]*

6. *[Faint, illegible text]*

7. *[Faint, illegible text]*

8. *[Faint, illegible text]*

9. *[Faint, illegible text]*

10. *[Faint, illegible text]*

Редакційны савет:

А. А. Міхайлаў (старшыня)
А. А. Баканаў
Л. А. Гусакоўская
У. А. Дунаеў
Г. М. Кучынскі
І. П. Логвінаў
Р. Я. Міненкоў
А. А. Сакалова

Т. І. Доўнар

**Развіццё асноўных
інстытутаў
грамадзянскага
і крымінальнага права
Беларусі ў XV-XVI
стагоддзях**

МІНСК
“ПРОПІЛЕИ”
2000

ББК 67.3 (4 Бей)
УДК 343 (476)(091) "14/15"
Д 58

Рэцэнзенты:

*доктар юрыдычных навук, прафесар Юхо І. А.,
доктар гістарычных навук, прафесар Вішнеўскі А. Ф.*

Д 58 **Доўнар Т. І.** Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. — Мн.: "Пропілеі", 2000. — 224 с.

ISBN 985-6329-30-2.

У манаграфіі даследуецца працэс станаўлення і развіцця агульназемскага грамадзянскага і крымінальнага права феадальнай Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. Надаецца ўвага эвалюцыі асноўных інстытутаў грамадзянскага права: рэчаваму праву, сервітутам, абавязацельнаму, залоговаму і спадчыннаму праву, разглядаюцца праблемы злачынства і пакарання ў іх гістарычным развіцці.

Прызначана для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй дзяржавы і права беларускага народа.

ББК 67.3 (4 Бей)
УДК 343 (476)(091) "14/15"

ISBN 985-6329-30-2

© Пропілеі, 2000
© Т. І. Доўнар, 2000

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	7
----------------	---

Глава I

КРЫНІЦЫ ПРАВА ФЕАДАЛЬНОЙ БЕЛАРУСІ	12
§ 1. Гісторыяграфія праблемы прававых крыніц	12
§ 2. Крыніцы матэрыяльнага агульназемскага права	19

Глава II

СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ГРАМАДЗЯНСКАГА ПРАВА	43
§ 1. Агульныя палажэнні грамадзянскага права	43
§ 2. Суб'екты грамадзянска-прававых адносін і іх праваздольнасць	47
§ 3. Іскавая даўнасць	53
§ 4. Рэчавае права: паняцце, гісторыя ўмацавання рэчавых правоў на нерухомасць	55
§ 5. Сервітуты	87
§ 6. Залоговае права	89
§ 7. Абавязацельнае права	97
§ 8. Спадчыннае права	120

Глава III

КРЫМІНАЛЬНАЕ ПРАВА ў XV–XVI стст.	130
§ 1. Паняцце, прыметы і склад злачынства	130
§ 2. Саўдзел і датычнасць да злачынства	142
§ 3. Абставіны, якія выключаюць злачыннасць дзеяння	145
§ 4. Класіфікацыя і віды злачынстваў	147
Злачынствы дзяржаўныя і супраць парадку кіравання	149
Воінскія злачынствы	153
Злачынствы супраць правасуддзя	155
Злачынствы супраць рэлігіі і царквы	158
Злачынствы супраць грамадскай маралі	158
Злачынствы супраць жыцця, здароўя і гонару людзей	159

Маёмасныя злачынствы.....	164
Прысвойванне або пашкоджанне чужой маёмасці, незаконнае карыстанне ёю.....	168
Злачынствы слуг і феадальна-залежных людзей супраць сваіх уладальнікаў. «Паліцэйскія» злачынствы	169
§ 5. Паняцце пакарання.....	171
§ 6. Мэты пакарання.....	179
§ 7. Сістэмы і віды пакаранняў.....	183
§ 8. Прызначэнне пакаранняў.....	193
§ 9. Вызваленне ад крымінальнага пакарання і замена пакарання.....	200
ЗАКЛЮЧЭННЕ.....	205
БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС ЛІТАРАТУРЫ.....	210
Summary.....	223

УВОДЗІНЫ

У апошнія гады павялічылася цікавасць беларускіх вучоных да гісторыі свайго народа, у тым ліку і да гісторыі права. Вяртанне да сваіх вытокаў, як і ўсведамленне характару свайго ўласнага гістарычнага шляху, звязана непасрэдна з далучэннем да ўсяго багацця агульначалавечай культуры. Гэта тычыцца і прававой культуры — кампанента агульнай культуры, які складаецца са спецыфічных прававых каштоўнасцей, асаблівых спосабаў іх утварэння, з адпаведнай дзейнасці адносна стварэння, распаўсюджвання і выкарыстання гэтых каштоўнасцей і які ўключае саматворчасць асобы як суб'екта прававой рэчаіснасці. У разуменні прававой культуры грамадства існуюць два падыходы: больш шырокі, які разглядае прававую культуру як сукупнасць прававых кампанентаў (права, праваадносін, прававых устаноў, прававядомасці, прававых паводзін, праватворчасці, прававой навукі), і больш вузкі, які грунтуецца на трактоўцы прававой культуры як узроўню развіцця права, праваадносін, прававых устаноў і г. д.¹

Усе гэтыя падыходы маюць права на існаванне, але менавіта другая трактоўка пакладзена ў аснову даследавання развіцця агульназемскага права феадалнай Беларусі. Сярод разнастайных праяўленняў прававой культуры перш за ўсё неабходна звярнуць увагу на асноўныя яе формы: прававыя ідэі, прававыя нормы, прававыя ўчынкi і прававыя ўстановы.

Эпоха феадалізма — гэта вялікі гістарычны пласт, якому характэрны цікавейшыя з'явы і працэсы. Асабліва гэта адносіцца да сярэднявекі, калі Вялікае княства Літоўскае², палітыка-эканамічным цэнтрам якога з'яўляліся беларускія землі, становіцца адной з буйнейшых краін Еўропы. У XV—XVI стст. завяршаецца працэс фарміравання беларускай народнасці, у сферы дзяржаўна-палітычнай складваецца саслоўна-прадстаўнічая манархія з яе характэрнымі рысамі і палітычнымі атрыбутамі (асабліва яскрава гэта праяўляецца ў дзейнасці сойма дзяржавы і павятовых соймаў), адбываюцца значныя культурныя і сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні, якія завяршаюцца цэлым шэрагам рэформ: зямельнай, адміністрацыйна-тэрытарыяльнай, ваеннай, судовай і інш. Галоўным сродкам і вынікам адзначаных працэсаў з'явілася прававая рэформа.

¹ Кебец А. А. Аб разуменні прававой культуры // Весці АН Беларусі: Серыя грамадскіх навук. 1993. № 4. С. 32.

² У далейшым таксама: Вялікае княства, Княства, ВкЛ.

Новыя прагрэсіўныя з'явы і працэсы на Беларусі праходзілі не ізалявана, а ў рэчышчы найважнейшых працэсаў, уласцівых усёй еўрапейскай супольнасці народаў, аднак яны мелі пэўныя асаблівасці і адметныя рысы. Уздым беларускай культуры ў XV–XVI стст., які жывіў гуманізм эпохі Адраджэння, вёў да інтэнсіўнага развіцця розных сфер нацыянальнай культуры, у тым ліку мовы, літаратуры, кнігадрукавання, мастацтва, грамадска-палітычнай, філасофскай і прававой думкі. Маральны пафас хрысціянскага гуманізму і сцвярджэнне ім духоўнасці і суверэннасці чалавека скіроўваюцца на праблему ўпарадкавання сацыяльна-палітычных адносін. Менавіта ў гэты перыяд пільная ўвага Ф. Скарыны і іншых беларускіх мысліцеляў і асветнікаў да праблем нарматыўна-прававога ўладкавання грамадскага жыцця, імкненне зацвердзіць высокае маральна-гуманістычнае прызначэнне права спрыялі развіццю палітыка-прававой думкі Беларусі, што было звязана з патрэбамі заканадаўчай практыкі і яе тэарэтычным абгрунтаваннем.

Заканамерным вынікам адзначаных тэндэнцый і працэсаў з'явілася высокаразвітая прававая сістэма Вялікага княства Літоўскага, сведчаннем чаго сталі Статуты. Паяўленне Статутаў 1529, 1566 г. і асабліва Статута 1588 г., які быў складзены пад кіраўніцтвам выдатнага беларускага дзеяча А. Сапегі і на яго ж сродкі надрукаваны, было падзеяй выключнай важнасці і высокім дасягненнем прававой нацыянальнай думкі. Вывучэнне прававой спадчыны беларускага народа з'яўляецца важнай задачай гісторыка-прававой навукі. Помнікі права адлюстроўваюць палітыка-эканамічнае становішча той ці іншай дзяржавы, структуру грамадства, правы і абавязкі ўсіх пластоў насельніцтва і шмат іншае. Яны з'яўляюцца найбольш дакладнымі і надзейнымі крыніцамі ведаў аб узроўні прававой культуры. У іх знаходзяць адлюстраванне філасофскія, палітыка-прававыя погляды грамадства, яго культура і быт. Менавіта ў помніках права, напісаных на старажытнай беларускай мове, адлюстраваны ход гістарычнага развіцця права ад простых форм прававых актаў да больш складаных, сістэматызаваных і характэрных для яго тэндэнцый, таму мы і маем магчымасць ацаніць узровень развіцця нацыянальнага права і параўнаць яго з правам іншых краін і народаў.

На жаль, гісторыя Беларусі ўвогуле і прававая гісторыя ў прыватнасці вывучалася аднабакова і эпизадычна, гістарычныя падзеі часам трактаваліся адвольна, больш увагі надавалася негатывным момантам жыцця беларускага народа ў дакастрычніцкі перыяд і г. д. Пытанні прававой гісторыі доўгі час амаль не падвяргаліся навуковай распрацоўцы, не перадрукоўваліся шматлікія помнікі права. Таму яны былі недаступнымі шырокаму колу навукоўцаў. Прававая гісторыя была

непажаданай для навуковых даследаванняў. У сувязі з гэтым існавалі і існуюць шматлікія прабелы ў ёй, асабліва гэта тычыцца праблемы развіцця прававой навукі, фарміравання заканадаўства, эвалюцыі асобных інстытутаў і галін права, у тым ліку такіх важных, як канстытуцыйнае, грамадзянскае, крымінальнае права.

Праблема гісторыі права Беларусі была амаль што табуіраванай. Становішча яе ў сучасны перыяд парадаксальнае, бо з аднаго боку, маючы багацейшую прававую спадчыну, неабходнасць яе навуковай распрацоўкі ніхто не аспрэчвае, з другога боку, навуковыя даследаванні амаль не праводзяцца. Гэты парадокс ускладняецца тым, што ў іншых краінах (асабліва ў суседніх, чыя гісторыя непасрэдна звязана з гісторыяй Беларусі) даследаванні праводзяцца, і працэс гэты ў апошнія гады актывізуецца, аб чым сведчаць навуковыя публікацыі і абароненыя дысертацыі.

Мінулае з'яўляецца неад'емным багаццем народа, абавязковым фактарам нацыянальнай адметнасці, а беларускі народ мае даўнюю і слаўную гісторыю, якой можна ганарыцца. Неабходнасць мець сваю аб'ектыўную гісторыю асабліва стала патрэбным у наш час, калі Беларусь стала на шлях станаўлення сапраўды суверэннай і незалежнай дзяржавы. У гэтым працэсе важнае значэнне мае нацыянальна-дзяржаўны падыход, які з'яўляецца агульнапрынятым у цывілізаваным свеце і пры якім вывучэнне гісторыі ўласнага народа аб'яўляецца прыярытэтным кірункам навуковых даследаванняў. Галоўнай падставой распрацоўкі шматлікіх праблем гісторыі дзяржавы і права Беларусі з'яўляецца прызнанне факта шматвяковага існавання беларускага этнасу і беларускай дзяржаўнасці як суб'ектаў сусветнай гісторыі.

На кожным гістарычным этапе пры вывучэнні развіцця дзяржаўнасці і права Беларусі ўзнікаюць канкрэтныя задачы. На сучасным этапе дэпартызацыя і дэідэалагізацыя гісторыяграфіі сталі галоўнай перадумовай яе навуковасці. На змену дагматызму прыйшоў крытычны падыход да створаных міфаў, ідэалагізмаў і схем. Менавіта на паваротных гістарычных рубяжах узнікае неабходнасць пераасэнсавання мінулага з мэтай пазбегнуць папярэдніх памылак і выбраць патрэбны кірунак далейшага развіцця. Зараз увага даследчыкаў павінна быць скіравана на паслядоўнае і поўнае вывучэнне гісторыі беларускага народа, у тым ліку і прававой. Тыя культурна-прававыя набыткі, якія мы маем, патрэбна не проста вывучаць, але і давесці да ведама ўласнага народа і сусветнага супольніцтва, бо яны часам прыпісваюцца іншым народам. Неадкладнай задачай з'яўляецца распрацоўка праблемы гісторыі развіцця палітычных інстытутаў на Беларусі ў кантэксце праблемы ўзнікнення Вялікага княства Літоўскага і ролі ў ім беларускага этнасу, беларускіх зямель і культуры бела-

рускага народа. Патрабуе навуковай распрацоўкі гісторыя судовых устаноў. Асаблівая ўвага навукоўцаў павінна быць звернута на вывучэнне царкоўна-рэлігійнага жыцця народа, на праблему ўзаемадзеяння розных рэлігійных канфесій і ўзаемаадносін царквы і дзяржавы. Больш поўна і сістэмна патрэбна даследаваць праблему ўлады, сістэму органаў улады і кіравання ў іх гістарычным развіцці, а таксама магдэбургскае права як асаблівае спалучэння мясцовых і агульнадзяржаўных інтарэсаў і шмат іншае.

Прастора для навуковых даследаванняў гісторыі дзяржавы і права Беларусі неабсяжная. Беларускі этнас павінен быць «легалізаваны» ў сусветнай гісторыі, а гісторыю Беларусі неабходна вывучаць у кантэксце еўрапейскай і сусветнай гісторыі. Вяртанне да сваіх вытокаў, усведамленне ўласнага гістарычнага шляху беларускага народа з'яўляецца заканамерным і непазбежным агульнагістарычным працэсам. У 1989 г. перавыдаецца Статут 1588 г., які не перавыдаваўся з XIX ст. Гэта энцыклапедычнае выданне, якое ўключае пераклад, шматлікія артыкулы па гісторыі дзяржавы і права і каментарыі да прававых норм, стала падставай для актывізацыі распрацоўкі шматлікіх праблем прававой гісторыі Беларусі. У гэты перыяд друкуюцца кнігі І. А. Юхо, якія тычацца агульных праблем гісторыі дзяржавы і права Беларусі, у тым ліку і агульнай характарыстыкі права; у навуковых публікацыях А. Вішнеўскага, А. Грышкевіча, З. Капыскага, В. Конана, І. Падокшына, С. Сокала і іншых беларускіх вучоных-правазнаўцаў, гісторыкаў, філосафаў у кантэксце агульных пытанняў гісторыі дзяржавы і права разглядаецца шэраг пытанняў прававой гісторыі. Аднак ужо даўно ўзнікла настойлівая неабходнасць не столькі разгляду і даследавання асобных праблем, колькі стварэння сапраўднай гісторыка-прававой навуковай школы з мэтай паслядоўнага, усеахопнага вывучэння гісторыі права і прававой культуры беларускага народа. На падставе гэтага можна будзе напісаць так патрэбныя падручнікі (якіх да гэтага часу няма) па гісторыі дзяржавы і права Беларусі для студэнтаў вышэйшых юрыдычных устаноў, а таксама вестці далейшыя навуковыя распрацоўкі.

Аўтар працы не ставіў перад сабой непасільную мэту — ахапіць усе інстытуты і галіны феадальнага права, а засяродзіў сваю ўвагу на развіцці агульназемскага права Вялікага княства Літоўскага (у сэнсе агульнадзяржаўнага, якое фарміравалася на падставе звычайнага права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў) адносна грамадзянскай і крымінальнай галін права.

Трэба адзначыць, што ў той час галіновая структура права знаходзілася ў стадыі зараджэння, тэрміналагічны апарат яшчэ толькі распрацоўваўся, аднак у гісторыка-прававой літаратуры мае месца выч-

ляненне ў феадальным праве агульнапрынятых форм і ўжыванне сучаснай юрыдычнай тэрміналогіі. Так, тэрмін «грамадзянскае права» у сучасных прававых сістэмах азначае тую сферу правоў, якая рэгулюе маёмасныя і звязаныя з імі немаёмасныя адносіны, а тэрмін «крымінальнае права» – праваадносіны ў галіне злачынства і пакарання. Заканадаўца феадальнай эпохі яшчэ не зусім дакладны і пэўны ў сваіх тэрэтычных вызначэннях, аднак у канцы XVI ст., нягледзячы на недастатковае развіццё юрыдычнай тэхнікі, што вяло да недакладнасці і грувасткасці канструкцый прававых норм, шматслоўя, паўтарэнняў палажэнняў і г. д., ужо дастаткова добра ўсведамляе асноўныя юрыдычныя паняцці і карыстаецца даволі ўсталяваным юрыдычным апаратам.

Параўнальны аналіз прававых норм, спроба адыйсці ад даследавання кожнага прававога інстытута асобна і ізалявана, а разглядаць іх генетычна і структуральна ў шырокім кантэксце з іншымі інстытутамі права, супастаўленне поглядаў дарэвалюцыйных і сучасных вучоных-правазнаўцаў, якія спецыялізуюцца ў галіне грамадзянскага і крымінальнага права па асноўных праблемах развіцця гэтых галін права, дае магчымасць уявіць узровень развіцця права феадальнай Беларусі, параўнаць яго з правам іншых народаў, выявіць яго асноўныя рысы і тэндэнцыі ў кантэксце эвалюцыі сярэдневяковай еўрапейскай юрыспрудэнцыі.

Даследаванне пытанняў развіцця галін феадальнага права патрабуе звяртання як непасрэдна да прававых норм, так і спецыяльна да эканамічных і палітычных працэсаў у грамадстве, таму што нельга пазнаць сутнасць прававой з'явы без звяртання да рэчаіснасці.

КРЫНІЦЫ ПРАВА ФЕАДАЛЬНАЙ БЕЛАРУСІ

§ 1. Гісторыяграфія праблемы прававых крыніц

Вучоныя, якія даследавалі гісторыю беларускага народа феадальнага перыяду, а тым больш гісторыю дзяржавы і права, у той ці іншай ступені закраналі праблему крыніц права. Аднак большасць з іх звяртала ў асноўным увагу на развіццё заканадаўства Вялікага княства Літоўскага і перш за ўсё на Статуты.

Адным з першых навуковых даследаванняў, прысвечаных праву ВкЛ, была праца Т. Чацкага «Аб літоўскім і польскім праве, яго духу, крыніцах, сувязях і аб змесце першага Статута, выдадзенага для Літвы ў 1529 годзе», якая выйшла ў свет у Варшаве ў 1800–1801 гг. Аўтар дае кароткі агульны агляд гісторыі заканадаўства, спрабуе вызначыць крыніцы права Польшчы і ВкЛ, а затым асноўную ўвагу надае Статуту 1529 г. Т. Чацкі крытыкаваў погляд польскіх юрыстаў XVII–XVIII стст., якія лічылі галоўнай крыніцай права Польшчы і ВкЛ рымскае права, аднак сам сцвярджаў, што статутае права мела крыніцай звычаі, традыцыі і права паўночных народаў і германцаў.

Памылковыя і тэндэнцыйныя сцвярджэнні Т. Чацкага падвергнулі крытыцы С. Ліндэ, які адзначаў, што беларускі тэкст Статутаў з'яўляецца сапраўдным, а польскія пераклады – гэта «прыватная справа»¹, а таксама І. Б. Ракавецкі. Апошні слушна заўважыў, што падабенства норм славянскага права і права іншых народаў вынікае не з запазычання права, а з падабенства ўмоў жыцця. Ён лічыў, што права славянскіх народаў мела перш за ўсё сваёй крыніцай старажытныя народныя звычаі, але дапускаў магчымасць рэцэпцыі асобных прававых норм².

Ідэю І. Ракавецкага аб адзінстве славянскага права падтрымліваў І. Даниловіч (хоць і не прызнаваў, што ў старажытнасці да Рускай Праўды быў якісьці адзіны звод законаў для ўсіх славян)³, які быў патрыётам ВкЛ і аб якім М. Каяловіч пісаў: «Было ў Заходняй Расіі некаторы час, што тамашнія адукаваныя людзі... спрабавалі самастойна

¹ Linde S. B. O Statucie litewskim, ruskim jezykiem i drukiem wydanym. Warszawa, 1816. S. 218.

² Rakawecki I. Ruskaja Prawda – prawa wielkiego kn. Jaraslawa. Warszawa, 1820. T 1. S. 320.

³ Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты // Юрид. Зап., издаваемые П. Редкиным: М., 1841. Т. 1. С. 1–46.

зірнуць на сваю краіну... Яны задумалі аднавіць у навуцы самастойнасць Заходняй Расіі...»¹.

Значнае развіццё праблема крыніц права ВкЛ атрымала ў працах Кіеўскай школы гісторыі права, адным з самых буйных прадстаўнікоў якой быў М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў². У яго працах быў пакладзены пачатак навуковай распрацоўцы гарадскога права Беларусі. Ім былі апублікаваны шматлікія прававыя акты ВкЛ. Аднак, аналізуючы крыніцы права ВкЛ, ён адносіў іх да агульнарускага права. Аналагічная панславянская тэндэнцыя праяўлялася і ў працах Ф. І. Леантовіча, які ў процілегласць польскім гісторыкам даказваў, што права ВкЛ з'яўляецца рускім, а не польскім³.

Выпускнікі Кіеўскага ўніверсітэта, якія таксама з'яўляліся прадстаўнікамі Кіеўскай школы гісторыі права (Н. А. Максімейка, І. А. Маміноўскі, М. В. Доўнар-Запольскі, Г. В. Дземчанка, Ф. В. Таранаўскі, М. Н. Ясінскі і інш.), працягвалі работу папярэднікаў і ў сваіх працах звярталіся да пытання крыніц феадальнага права ВкЛ⁴. Непасрэдна праблеме даследавання крыніц права прысвечана праца Н. А. Максімейкі «Источники уголовных законов Литовского Статута» (Кіеў, 1894), на якую далей мы будзем спасылацца, а таксама праца М. Н. Ясінскага «Уставные грамоты Литовско-Русского государства» (Кіеў, 1889).

Гэтай праблеме пэўную ўвагу надавалі і прадстаўнікі гісторыка-юрыдычнай школы, галоўнымі сярод якіх былі І. І. Лапо, М. К. Любаўскі, С. А. Бяршадскі. Асаблівае значэнне мае кніга І. І. Лапо, прысвечаная галоўнаму прававому акту XVI ст. — Статуту 1588 г.⁵, дзе даецца ўсебаковы тэарэтыка-гістарычны аналіз асобных галін феадальнага права. Значэнне ж прац М. К. Любаўскага ў тым, што ён першы ў рускай буржуазнай гісторыяграфіі зрабіў спробу напісаць агульную гісторыю ВкЛ з асвятленнем прававога становішча саслоўяў і асобных груп насельніцтва⁶. Аднак увогуле ўсе гэтыя вучоныя разглядалі ВкЛ як прамы працяг гісторыі Кіеўскай Русі і Вялікае княства Літоўскае называлі «Литовско-Русским государством».

Тэарэтычныя ж канцэпцыі буржуазных гісторыкаў права грунтаваліся на неабходнасці павольнага эвалюцыйнага развіцця права

¹ Коялович М. О. Чтения по истории Западной России. СПб, 1884. С. 349.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права: Лекции. Вып. 2, Киев, 1886; ён жа. Очерки из истории литовско-русского права. В 2-х ч. Киев, 1889–1890.

³ Леонтович Ф. И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. СПб, 1893.

⁴ Малиновский И. А. Лекции по истории русского права. Ростов н/Д, 1918; Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994.

⁵ Лапо И. И. Литовский Статут 1588 г. Исследования. Т. 1–2. Каунас, 1934–1936. С. 473, 591.

⁶ Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915.

ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу. І. А. Маліноўскі, напрыклад, лічыў, што асноўнымі законамі гістарычнага развіцця з'яўляюцца закон паслядоўнасці развіцця, якім адмаўляюцца рэвалюцыйныя змяненні, а таксама закон паступовасці, у сілу якога ў кожную гістарычную эпоху назіраюцца побач з характэрнымі яе рысамі т. зв. «перажыванні» мінулага і зародкі будучыні. Паступовасць гістарычнага развіцця выключае магчымасць скачкоў у гісторыі¹.

У канцы XIX і пачатку XX ст. вучоныя пачынаюць звяртаць увагу на гісторыю беларускага народа, асабліва яго культурнай спадчыны, у тым ліку і прававой. Першымі ў гэтым кірунку сталі працы О. В. Турчыновіча², М. О. Каяловіча³, шматлікія артыкулы А. П. Сапунова, а пазней працы М. В. Доўнар-Запольскага і У. І. Пічэты⁴. Разглядаючы на падставе вялікай колькасці гістарычнага матэрыялу грамадска-палітычны лад, эканамічнае становішча ўсіх пластоў насельніцтва, яны закраналі і праблему крыніц феадальнага права, аднак, як і папярэднікі, абмяжоўваліся кароткай характарыстыкай некаторых помнікаў права або проста спасылаліся на адпаведныя прававыя нормы.

У паслякастрычніцкі перыяд праблема крыніц права ВкЛ не падвяргалася навуковай распрацоўцы, хаця вучоныя ў сваіх працах спасылаліся на шматлікія граматы і Статуты ВкЛ⁵. Толькі ў 1991 г. выйшла праца І. А. Юхо «Крыніцы беларуска-літоўскага права», дзе аўтар дае агульную характарыстыку асноўных крыніц феадальнага права⁶.

У польскай гісторыяграфіі трэба перш за ўсё адзначыць працу В. Маціеўскага «Гісторыя славянскіх заканадаўстваў», першае выданне якой выйшла ў чатырох тамах з 1832 па 1835 г., а другое – у шасці тамах з 1856 па 1865 г. Вучоны развіў і ўдасканаліў параўнальны метада вывучэння гісторыі права і падкрэсліў, што ні адзін славянскі народ не зможа зразумець сутнасці ўласнага права, калі не вывучыць права суседніх народаў. Выказваючы шмат слушных і цікавых думак, ён зыходзіў з ідэі адзінства права ўсіх славянскіх народаў і ў цэнтр увагі ставіў польскае права. Негатыўным момантам у яго даследаванні было тое, што ён атаясамліваў права ВкЛ з польскім правам, хаця разам з тым адзначаў як недасягальную справу для Польшчы – распрацоўку Статутаў ВкЛ і падкрэсліваў іх ганаровае месца ва ўсім славянскім заканадаўстве. Менавіта ён лічыў Статут 1588 г. «знакамітым для свай-

¹ Малиновский И. А. Лекции по истории русского права. Ростов-н-Д., 1918. С. 6.

² Турчинович О. В. Обзор истории Белоруссии с древних времен. СПб., 1857. С. 84.

³ Коялович М. О. Чтения по истории Западной России.

⁴ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі; Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961.

⁵ Сурилов А. В. Общественно-политический строй и права ВкЛ. Кишинев, 1961; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційнага права Украіны. Київ, 1968.

⁶ Юхо Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мн., 1991.

го веку помнікам права... такім, якога не мела сучасная Еўропа»¹. Трэба адзначыць, што аўтар зыходзіў з ідэалістычных перадумоў паходжаньня і развіцця права, з рэакцыйных палажэньняў гістарычнай школы права, таму і дапускаў істотныя памылкі ў сваёй працы.

Гісторыяй права ВкЛ цікавіліся шматлікія польскія вучоныя, аднак асаблівае месца сярод іх займаў С. Кутшэба (1876–1946). Ён адзін з першых польскіх гісторыкаў панаваму падышоў да гісторыі ВкЛ і даследаваў дзяржаву і права ва ўзаемасувязі з грамадскім ладам і класвай структурай грамадства. Гісторыю ВкЛ ён даводзіў да 1795 г., г. зн. лічыў дзяржаву суверэннай і пасля Люблінскай уніі 1569 г. У сваіх працах С. Кутшэба даў аналіз асноўных крыніц права ВкЛ, а таксама меркаваў аб крыніцах царкоўнага, гарадскога і яўрэйскага права². С. Кутшэба, абапіраючыся на працы Т. Чацкага, падкрэсліваў, што існавалі тры Статуты, як асобныя прававыя дакументы, якія ўтваралі своеасабліваю сістэму права ВкЛ. Іншы погляд прыводзіў да згладжвання сацыяльна-эканамічных і палітычных змен у межах 1529–1588 гг. Адзначаючы вялікі ўклад С. Кутшэбы ў вывучэнне гісторыі права Беларусі і Літвы, трэба мець на ўвазе, што ён у сваіх працах не ўспамінаў беларускага народа і не жадаў ужываць назву «Беларусь».

Характэрным недахопам даследаванняў польскіх вучоных канца XIX – пачатку XX ст. была абмежаванасць разглядаемых пытанняў (у асноўным разглядалася дзейнасць князёў і каралёў або уніі). Што ж да вывучэння права, то ў большасці вучоных абмяжоўваліся аналізам норм Статутаў. Акрамя таго, трэба сказаць, што частка польскіх гісторыкаў імкнулася даказаць палітычную адсталасць беларускага, украінскага, літоўскага народаў і запазычанасць імі ў Польшчы палітычных устаноў і інстытутаў права³.

Сярод сучасных польскіх вучоных асаблівае месца займае старэйшы гісторык-правазнаўца Ю. Бардах. У шэрагу яго кніг гаворыцца аб грамадскім ладзе і праве Вялікага княства Літоўскага XIV–XVII стст., аб феадалнай уласнасці, шлюбна-сямейных адносінах, здзелках і інш., а таксама даецца і агляд крыніц права ВкЛ⁴. У артыкуле «Літоўскія Статуты – помнікі права эпохі Адраджэння»⁵ Ю. Бардах прааналізаваў крыніцы, сутнасць і змест Статутаў, паказаў іх уплыў на права сучасных дзяржаў. Гісторыю ВкЛ ён разглядаў у кантэксце агульнаеўрапейскай гісторыі, а прававую культуру гэтай дзяржавы, што знайш-

¹ Macijowski W. *Historia prawodawstw slowianskich*. Warszawa, 1856. T. 1. S. 207.

² Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski w narzysie*. Cz. 2. Litwa. Warszawa, 1914. S. 241.

³ Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992. С. 34.

⁴ Bardach J. *Studia z ustroju i prawa W. X. Litewskiego*. XIV–XVII w. Bialystok, 1970.

⁵ Bardach J. *Statuty Litewskie pomniki prawa doby odrodzenia// Dzieje kodyfikacji i prawa*. Karpacz, 1974.

ла адлюстраванне ў статутным заканадаўстве — як частку агульнай культуры чалавецтва. Ю. Бардах акрэсліў месца Статутаў у агульным кадыфікацыйным еўрапейскім працэсе, спрабаваў вызначыць іх месца ў межах культурнага кола сярэднявечковай усходняй Еўропы. Важнай заслугай Ю. Бардаха з’яўляецца аналіз крыніц права, якія служылі падставай кадыфікацыі заканадаўства ВкЛ. Ён падзяляе іх на асноўныя і дадатковыя, вызначае ступень запазычанасці норм і палажэнняў з рымскага, нямецкага і польскага права, аб чым будзе падрабязней сказана далей.

Нягледзячы на даволі шматлікія публікацыі адносна крыніц права ВкЛ, тэма гэта не раскрыта і патрабуе шмат увагі даследчыкаў, як асобных навукоўцаў, так, мяркуюем, і калектываў вучоных. Такая думка ўзнікае па розных прычынах (аб чым будзе весціся размова на працягу разгляду усёй тэмы), у тым ліку хаця б таму, што ў сучасных навуковых даследаваннях, прысвечаных еўрапейскаму праву, амаль нічога не гаворыцца аб праве ВкЛ¹. Толькі ў некаторых кнігах упамінаецца аб Статутах, часцей за ўсё прыкладна ў такім кантэксце: «Следует отметить также сильное влияние на это Уложение (маецца на ўвазе Саборнае Улажэнне 1649 г.) римского права и Литовского Статута 1588 г.»².

Непасрэдныя адносіны да праблемы крымінальнага права Беларусі мелі такія знакамітыя навукоўцы, як Т. Чаўкі, В. Мацеўскі³, а таксама Ф. І. Леантовіч. Апошні заявіў аб пільнай патрэбе ўключыць «литовское законодательство» ў кола гісторыі рускага права⁴. У адной з кніг І. Тальберга асобная глава была прысвечана Статуту⁵.

Спецыяльна праблеме крымінальнага права Вялікага княства Літоўскага прысвяцілі свае працы Г. В. Дземчанка, І. А. Маліноўскі, Н. А. Максімейка, аб чым падрабязна будзе гаварыцца далей. Так, Н. А. Максімейка перш за ўсё разглядаў праблему крыніц крымінальнага права, аднак не ўсе яго погляды падтрымлівалі вучоныя пазнейшага перыяду. Асабліва гэта тычыцца пытання рэцэпіравання іншаземнага права.

І. А. Маліноўскі, аналізуючы праблему злачынства на падставе вывучэння заканадаўства Княства і шматлікіх актавых кніг, дзе знайшла адлюстраванне судова-адміністрацыйная практыка дзяржавы, з пазіцыі сучаснага яму крымінальнага права разгледзеў асноўныя пытанні па праблеме злачынства: паняцце злачынства, яго віды,

¹ Гл., напрыклад: Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. М., 1994.

² Аннерс Э. История европейского права / Пер. со швед. М., 1994 С. 253.

³ Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źrydlach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym. Т. 1–2. Kraków, 1844–1861; Мацеевский В. А. История славянских законодательств. В 6 т. / Пер. с польск. М., 1858.

⁴ Леонтович Ф. И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. СПб., 1893.

⁵ Тальберг И. Насильственное похищение имущества по русскому праву. СПб., 1880.

інстытуты неабходнай абароны, саўдзелу і інш. Падрабязны аналіз асноўных палажэнняў яго працы будзе дадзены далей.

Г. В. Дземчанка, які асноўную ўвагу звярнуў на праблему пакарання, адзначаў, што беднасць літаратуры па крымінальнаму праву не адпавядала багаццю «сырога» матэрыялу, апублікаванага і неапублікаванага. Прааналізаваўшы шматлікія актывыя кнігі, у тым ліку кнігі Галоўнага Літоўскага Трыбунала, Луцкага гродскага суда, Гродзенскага земскага суда і інш., ён адзначаў, што значная колькасць актаў, асабліва ў XV і XVII тамах, тычыцца крымінальнага права і з'яўляецца практычным адлюстраваннем погляду «вышшага судзіцця» адносна зместу і прымянення тых ці іншых артыкулаў Статута 1588 г. Як і іншыя даследчыкі, ён лічыў Статут асноўнай, самай багатай і мала вывучанай крыніцай для даследаванняў.

Кнігі гэтых трох аўтараў так і засталіся адзінымі навуковымі выданнямі па крымінальнаму праву феадальнай Беларусі. У свецкі перыяд толькі ў кнігах праф. І. А. Юхо мы знаходзім кароткую характарыстыку асноўных палажэнняў крымінальнага права¹. У 1995 г. выйшла кніга Т. І. Доўнар, В. А. Шаўкопяс, у якой зроблена спроба абагульніць праблемы злачынства і пакарання і прааналізаваць іх з пазіцыі сучаснага крымінальнага права². Галоўная цяжкасць пры напісанні гэтай кнігі была ў тым, што праблемы крымінальнага права XV–XVI стст. разглядаліся не толькі з пазіцыі сучаснага крымінальнага права, але скрозь прызму поглядаў вучоных (гісторыкаў права і спецыялістаў крымінальнага права) канца XIX ст. Значнай дапамогай пры даследаванні праблем крымінальнага права стаў перавыдадзены ў 1989 годзе Статут 1588 г. з навуковымі каментарыямі ўсіх яго артыкулаў³.

Калі крымінальнае права феадальнай Беларусі разглядалася больш-менш у абагульненым выглядзе, то адносна грамадзянскага права гэтага сказаць нельга. Увогуле не існуе асобнай навуковай працы, якая была б прысвечана поўнаму і паслядоўнаму разгляду інстытутаў грамадзянскага права. Асноўная маса даследчыкаў толькі закранала гэту праблему ў кантэксце агульнай характарыстыкі развіцця права Вялікага княства Літоўскага, або ў кантэксце даследавання шлюбна-сямейнага права і сямейна-маёмасных праваадносін, ці пры характарыстыцы прававога становішча насельніцтва (перш

¹ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Мн., 1978; ён жа. Крыніцы беларуска-літоўскага права; ён жа. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1993.

² Довнар Т. И., Шелкопяс В. А. Уголовное право феодальной Беларуси (XV–XVI вв.). Мн., 1995.

³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. Мн.: БелСЭ, 1989 (у далейшым Статут 1588).

за ўсё шляхты)¹. Аналіз асобных аспектаў грамадзянскага права быў дадзены ў працах гісторыкаў царкоўнага права².

Значную ўвагу надавалі шэрагу інстытутаў грамадзянскага права тыя вучоныя, што даследавалі грамадска-палітычную сітуацыю ў Княстве ў пэўны перыяд (А. Грушэўскі, З. Даўгяла, В. Друшчыц, З. Капыскі, В. Конан, М. Любаўскі, С. Падокшын, В. Пашута, А. Сапунов, Т. Чацкі і інш.).

Дарэвалюцыйныя вучоныя, што пісалі навуковыя працы па сучаснаму ім грамадзянскаму праву, часам рабілі гістарычны экскурс, супастаўляючы права Расіі і Вялікага княства Літоўскага³. Больш за ўсё яны звярталі ўвагу на Статут 1588 г., адзначаючы яго значны ўплыў на развіццё расійскага заканадаўства.

Характарыстыку асобных аспектаў развіцця права ўвогуле і грамадзянскага права ў прыватнасці мы знаходзім у работах О. П. Левицкага, І. І. Скіцкага, В. Д. Спасовіча⁴.

Асаблівая ўвага буржуазнымі вучонымі, а таксама пасля і савецкімі вучонымі, надавалася праблеме развіцця феадальнай уласнасці на зямлю (В. І. Андруліс, Ю. Бардах, В. С. Менжынскі, В. Т. Пашута, А. П. Грыцкевіч, М. В. Доўнар-Запольскі, З. Ю. Капыскі, Д. А. Пахілевіч, М. Ф. Спірыдонаў, Н. Н. Улашчык і інш.). У асноўным яны канцэнтравалі ўвагу на этапах фарміравання інстытута феадальнай уласнасці, на ўзаемаадносінах розных саслоўяў паміж сабой у сувязі з гэтым працэсам. Толькі асобныя працы былі прысвечаны непасрэдна канкрэтным інстытутам грамадзянскага права Беларусі. У першую чаргу трэба адзначыць работы С. А. Бяршадскага, М. Ф. Уладзімірскага-Буданава, У. І. Пічэты і некаторых іншых вучоных, на якія мы будзем у далейшым больш за ўсё спасылацца.

Цікавае да гісторыі права Беларусі павялічылася ў апошнія дзесяцігоддзі, аб чым сведчаць працы А. П. Ткача, Ю. М. Юргініса і

¹ Никольский Н. М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. Мн, 1956; Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. Вып. 1. М., 1878; Суворов Н. О гражданском браке. Ярославль, 1887; Спірыдонаў М. Ф. Роля даўнасі ў прыгонванні сялянства Беларусі // ВАН БССР. 1980. № 1; Похилевич Д. А. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVII вв. Львов, 1957.

² Суворов Н. Учебник церковного права. М., 1913; Павлов А. С. Курс церковного права. М., 1902.

³ Пахман С. А. История кодификации гражданского права: В 2 т. СПб., 1876. Т. 1; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории: В 2 т. М., 1938–1939; Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. М., 1878. Вып. 1; Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Казань, 1902.

⁴ Левицкий О. П. Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Рус. старина. 1880. ноябрь; Скитский И. И. Невенованные вдовы по Литовскому Статуту по толкованию Сената // Журнал министерства юстиции. 1907. № 7; Спасович В. Д. Об отношениях супругов по имуществу по древнему литовскому праву. СПб., 1857.

інш.¹, а асабліва — у апошнія гады². Аднак у большасці прац зноў пытанні грамадзянскага права разглядаюцца ў кантэксце агульных пытанняў гісторыі дзяржавы і права. Поўнага і ўсебаковага даследавання асобных галін феадальнага права Беларусі пакуль яшчэ не існуе.

§ 2. Крыніцы матэрыяльнага агульназемскага права

Першапачатковай крыніцай права феадальнай Беларусі быў звычай. У асобных землях-княствах старажытнай Беларусі (Полацкім, Пінскім, Віцебскім, Берасцейскім, Смаленскім і інш.) дзейнічала сваё мясцовае, звычайнае права, якое мела і пэўныя асаблівасці і шмат агульнага. Вытокі звычайнага права мелі ў сукупнасці мноства фактараў. Пачаткам узнікнення звычайнага права служылі не толькі адносіны грамадства да сродкаў вытворчасці, але і індывідуальна-псіхалагічныя асаблівасці яго членаў, культурныя і нацыянальныя традыцыі пэўнага рэгіёна, агульнасць мовы, рэлігійныя перакананні і шмат іншага. Гэтым можна тлумачыць стабільнасць адносін да звычайу на пэўных тэрыторыях і ў грамадскіх групах нават пасля змены эканамічных фармацый. Сіла традыцыйнага разумення справядлівасці членамі грамадства дазваляе паставіць звычайнае права на першае месца сярод крыніц пісанага права. Звычай да моманту спроб іх сістэматызацыі ў які-небудзь звод законаў перадаваўся з пакалення ў пакаленне. Справядлівасць і чалавечнасць былі асаблівасцямі ўчынкаў і правілаў паводзін людзей. Сістэма няпісаных правілаў паводзін (звычай), якія грунтаваліся на агульнапрынятай («так дзяды і бацькі рабілі, так і мы будзем рабіць») і даўнасці (т. зв. «старыны»), панавала досыць працягла час.

Звычай, які розніўся адносна мясцовасцей і груп насельніцтва, сутыкаўся з законам. Часам адна норма звычайнага права супярэчыла іншай, што парушаў адзін звычай, магло стасавацца з іншым³. У вобласці заканадаўства звычай амаль да канца XVI ст. меў важнае значэнне. У многіх выпадках закон браў свой пачатак са звычайнага права. Звычай канкурыраваў з законам, дапаўняў яго, а часам нават выпраўляў пастанову закона. У старажытныя часы значэнне права ў сэнсе абавязковасці агульнай нормы прызнаецца перш за ўсё за звычайем. Правам лічыцца тое, што асвечана прытрымліваннем закону. І такі

¹ Ткач А. П. История кодификации дореволюционного права Украины. Київ, 1968; Юргинис Ю. М. Изменения в аграрном строе Литвы в эпоху феодализма // Вопросы истории. 1976. № 9.

² Вішнеўскі А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1995; Довнар Т. И., Шелкопляс В. А. Государство и право Беларуси XV—XVI вв. Мн., 1993; Юхо Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мн., 1991.

³ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. Киев, 1894. С. 151.

погляд існуе досыць доўга. прызнанне за Вялікім князем здольнасці ствараць права — з'ява другасная, яна ўзнікае гістарычна і развіваецца марудна. Як адзначае У. І. Сергеевіч, маскоўскія князі ў XVI ст. спасылаліся і апраўдвалі свае пастановы «старыной», не маючы яшчэ ўсведамлення, што яны з'яўляюцца суб'ектамі вярхоўнай улады і ў іх волі ствараць права¹.

Нормаў звываёвага права кіраваліся суддзі. Галоўнай і асноўнай крыніцай пры вядзенні судавага працэсу быў звычай, таму ў судовых пастановах мы знаходзім словы: «водлуг обычая», «водлуг обычая права», «водле обычая права» і інш.²

Перадумовай развіцця агульнадзяржаўнага (агульназемскага) права з'явілася новае разуменне права, якое найбольш выяўляецца ў пачатку XVI ст. Яно адпавядала палітычным і сацыяльна-эканамічным зменам у грамадстве, якія патрабавалі ад права больш павышанай агульнай ролі рэгулятара ўскладзеных адносін і мелі мэтай наданне ўсеагульнасці прымянення прававых норм на ўсёй тэрыторыі дзяржавы, а таксама ўдасканаленне асноўнай сутнасці права — забеспячэнне справядлівасці.

Пераходная эпоха ад звываёвага права да агульнага дзяржаўнага кадэфікаванага закона (на працягу XIV — першай паловы XVI ст.) суправаджалася істотнымі зменамі ў праве (у яго сутнасці, прынцыпах, змесце) і рэзкім адыходам ад сярэднявечнага стэрэатыпу права, якое не адводзіла закону важнай ролі. У сярэднявекі лічылася, што права існуе здаўна незалежна ад вярхоўнай улады, таму Вялікі князь (як і кожны іншы суверэн) мог прымаць законы, даваць указанні па прымяненню права перш за ўсё ў публічнай сферы. Роля заканадаўства ў сферы прыватнага права гэтага перыяду мізэрная, таму што па традыцыі князь не мог па ўласнай волі змяняць нормы прыватнага права.

З аналізу заканадаўчых актаў XIV—XV стст. вынікае, што далей адносна сістэмнага выкладання норм звываёвага права вярхоўная ўлада не ішла. У гэты перыяд існуе партыкулярная сістэма права, якая грунтуецца на прынцыпе: мясцовае права перавышае і нават адмяняе агульнае. Першыя даследчыкі феадальнага права гэтага перыяду ўказваюць на прававы звычай як на галоўную і фактычна адзіную крыніцу права ў дастатунны перыяд. Гэта звязвалася ў першую чаргу з уяўленнем аб адсутнасці ў ВкЛ якой бы то ні было кадэфікацыйнай дзейнасці ў галіне заканадаўства да з'яўлення Судзібніка Казіміра 1468 г.³

¹ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб, 1899. С. 19.

² Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. Вильнюс, 1995. №№ 20, 47, 187, 207, 218 і інш.

³ Скитский И. И. Невенования вдовы по Литовскому Статуту и по толкованию Сената // Журн. мин-ва юстиции. 1907. № 7.

Да XV ст. феадальнаму праву ВкЛ былі ўласцівы такія формы, як «жалаванья» граматы і прывілеі. Агульназемскія прывілеі не былі ў поўным сэнсе сістэматызаванымі актамі, аднак, калі глядзець на іх увогуле і адносіцца да іх як да заканамернага этапу ў развіцці заканадаўства, можна заўважыць, што яны ўяўлялі сабой пэўныя тэндэнцыі да кваліфікацыі. У прысвечаных гэтай праблеме працах гісторыкаў права XIX ст. І. Якубоўскага і М. Ясінскага даследуюцца юрыдычныя формы агульназемскіх прывілеяў, гаворыцца аб іх відах¹. Разам з канстытуцыйнымі, адміністрацыйнымі, крымінальнымі і працэсуальнымі нормаў там знайшлі месца грамадзянска-сямейныя нормы. Так, праблемы шлюбу адлюстраваныя ў аспекце замацавання прынцыпу свабоды на шлюб, што знайшло выразненне ў дазволе жанчынам свабодна выходзіць замуж без умяшання вярхоўнай улады (прывілеі 1387, 1413, 1447 гг.).

Адным з самых развітых у прывілеях быў інстытут спадчыны. Так, у Гарадзельскім прывілею змяшчаліся першыя агульнадзяржаўныя нормы, што тычыліся наследавання маёмасці. Да шляхецкіх вольнасцей была далучана яшчэ адна — права наследавання дзецьмі маёмасць сваіх бацькоў. У наступных прывілеях інстытут наследавання атрымаў больш значнае развіццё, таксама як і інстытут пасагу і інстытут забеспячэння ўдавы. Прывілеі XVI ст. былі больш дасканалыя распрацаванымі, і іх палажэнні без асаблівых змен пазней увайшлі ў статутавае заканадаўства (прывілеі Жыгімонта I 1529 г., Жыгімонта-Аўгуста 1547, 1551 гг. і інш.). Апошні прывілей І. Я. Якубоўскі ацэньвае як завяршаючы першы асноўны перыяд развіцця ільгот і вольнасцей шляхты². Сапраўды, у цэлым перыяд прывілеяў гэтага тыпу скончыўся. Аднак нельга пагадзіцца з думкай даследчыка адносна вызначэння перыяду з 1387 па 1551 г. як адзінага ў развіцці права ВкЛ. Гэты перыяд быў далёка не аднародным, і яго можна падзяліць на некалькі этапаў. Першы этап прывілейнага заканадаўства скончыўся, як адзначае І. А. Юхо, выданнем прывілеяў 1492 і 1506 гг.³ У наступных прывілеях у асноўным пацвярджалася ўсё ранейшае, хаця часам у больш перапрацаваным і сістэматызаваным выглядзе.

Дастатунае заканадаўства ўвогуле не мела мэты выключыць звычайнае права з выкарыстання ў якасці крыніцы заканадаўства. Яно было выклікана да жыцця прыватнымі выпадкамі і мела, як правіла, часовы характар. Напрыклад, Устава аб маентках дзяржаўных значынцаў 1509 г., грамата караля аб уладзе і правах гетмана ў перыяд пахода з войскам

¹ Якубовский И. В. Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журн. минва нар. просвещения. 1903; Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889.

² Якубовский И. В. Земские привилегии Великого княжества Литовского. С. 38.

³ Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права. С. 149.

1507 г., закон аб спакушэнні ва іудзейства 1540 г. і інш.¹ Зразумела, што яны павінны былі відазмяняцца потым у Статутах, якія былі выкліканы да жыцця патрэбай зацвярджэння агульнага правапарадку ў дзяржаве і былі разлічаны на больш-менш працяглае дзеянне.

Адносна крымінальнага права ў прывілеях мы знаходзім часцей за ўсё толькі некаторыя нормы, або палажэнні, якія тычацца (або толькі ўпамінаюць) некаторых відаў злачынстваў. Часам там не вызначасца і пакаранне, бо мэты выдання іх былі іншыя. Так, Бельскі прывілей 1564 г. гаворыць аб такіх відах злачынства, як наезд, маючы мэтай толькі размежаваць кампетэнцыю суда ўрадавага (старасты) і земскага, або Вальнская грамата, упамінаючы аб разбойным нападзе, гвалце, шляхецкай ране, мае мэтай размежаванне кампетэнцый судаў гаспадарскага і прыватнаўласніцкага².

Такім чынам, галоўная мэта агульназемскіх заканадаўчых актаў — рэгламентацыя адносін паміж кіраўніцтвам ВкЛ і насельніцтвам асобных земляў у галіне кіравання і суда. У сваю чаргу абласныя граматы мелі за мэту абараніць інтарэсы людзей пэўнай мясцовасці (зямлі) пры казізіях паміж указанымі вышэй суб'ектамі права, перш за ўсё ў галіне падаткаў і суда.

У сістэме крыніц права феадальнай Беларусі абласныя граматы займаюць ледзь не асноўнае месца, бо яны больш, чым агульназемскія, змяшчалі нормы прыватнага матэрыяльнага і працэсуальнага права. З іх аналізу вынікае, што яны не давалі прывілей асобным землям дзяржавы (часцей за ўсё былым удзельным княствам), а пацвярджалі існуючае самабытнае звычайнае права, у тым ліку адметныя мясцовыя звычаі, маёмасныя і асабістыя правы жыхароў гэтых зямель. Па сутнасці, яны былі мясцовымі законамі, у якіх утрымліваліся нормы звычайнага, ужо ў большасці перапрацаванага права. На першы погляд, нормы права (а гэта ў асноўным былі нормы канстытуцыйнага, грамадзянскага, сямейнага і працэсуальнага права) выкладаліся без усялякай сістэмы. Трэба адзначыць, што ў іх быў змешчаны не меншы, а часцей большы прававы матэрыял, чым у агульназемскіх прывілеях. Грамадзянска-прававыя праваадносінны, у тым ліку і сямейна-маёмасныя, утрымліваліся ў Полацкіх граматах 1511 г., 1547 г. і інш., шэрагу Віцебскіх грамат XVI ст., Смаленскай грамаце 1505 г. і г. д.³ Яны надавалі значную ўвагу спадчынным праваадносіннам і вызначалі асноўныя палажэнні крымінальнага права.

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 72.

² Ясинский М. Н. Уставные грамоты Литовско-Русского государства. С. 182.

³ Тэксты абласных грамат: АЗР. Т. 1–5. СПб., 1846–1853. Шэраг грамат перадрукоўваўся ў больш позніх выданнях, а некаторыя вучоныя друкавалі іх у сваіх манаграфіях, напрыклад, у кнізе Юхо І. А. «Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.» змешчаны тэкст Полацкай граматы 1511 г.

Некаторыя граматы адрознівае пэўная сістэма ў падачы прававога матэрыялу, напрыклад Бельская грамата 1501 г., Жмудская 1501 г. і інш. З супастаўлення аналізу зместу гэтых грамат вынікае галоўнае: замацоўваючы і развіваючы галоўныя прававыя інстытуты (феадальнай уласнасці, спадчыны, апекі, злчынства і пакарання і інш.), абласныя граматы стваралі прававыя падставы для фарміравання агульнадзяржаўнага, т. зв. земскага (агульназемскага), права ВкЛ.

Актыўная заканадаўчая дзейнасць дзяржавы, выданне значнай колькасці агульназемскіх, абласных, валасных, а таксама гарадскіх грамат на самакіраванне (гарады ў працэсе цэнтралізацыі дзяржавы спрабавалі вызначыць сваё месца ў дзяржаве, вызваіцца ад жорсткага падпарадкавання мясцовай уладзе) стварала падставы для каліфікацыі заканадаўства. Як адзначаюць даследчыкі¹, першымі спробамі ў гэтым кірунку былі агульназемскія прывілеі 1447 і 1492 гг., а таксама прывілей 1506 г., які хоць і не ўнёс шмат новага заканадаўчага матэрыялу, але абагульніў папярэдні і выклаў яго больш паслядоўна, выкарыстоўваючы ўжо лепш распрацаваную юрыдычную тэрміналогію. Аднак трэба сказаць, што т. зв. прывілейны перыяд развіцця заканадаўства ВкЛ, які падзяляўся на свае пэўныя перыяды, быў дастаткова складаным, але і неабходным у прававым развіцці дзяржавы, больш за ўсё тычыўся адносін паміж дзяржавай і прыватнай асобай. Адносіны ж паміж прыватнымі асобамі толькі закладаліся ў прывілеях (граматах) канца XV – пачатку XVI ст. і сталі прадметам прававога рэгулявання ў дастаткова поўным аб'ёме толькі ў Статутах.

Асаблівае значэнне ў складанні уніфікаванага права ВкЛ і будучай поўнай сістэматызацыі заканадаўства належыць Судзібніку Казіміра 1468 г. Судзібнік, які вучоныя лічаць першым кодэксам крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права², стаў першай спробай усталявання аднолькавага прававога рэгулявання ў сферы злчынства і пакарання. У аснову яго было пакладзена звычайнае права беларускіх дзяржаў-княстваў у спалучэнні з новымі прававымі нормамі і новай санкцыяніраванасцю, выпрацаванай судовай практыкай ВкЛ. Аб значэнні яго, асабліва як аб агульнадзяржаўным законе, сведчыць той факт, што ён быў зацверджаны Вялікім князем на агульнадзяржаўным сойме 29 лютага 1468 г. пасля папярэдняга абмеркавання з князямі, панамі-радамі і «іншымі феадаламі». Менавіта Судзібнік паклаў пачатак чарговайму этапу ў развіцці прававой тэорыі, у распрацоўцы новых прынцыпаў права, новых прынцыпаў яго сістэматыза-

¹ Аб гэтым пісалі многія даследчыкі гісторыі дзяржавы і права ВкЛ, асабліваю ўвагу надавалі гэтаму пытанню М. Н. Ясінска, І. В. Якубоўскі, а з сучасных гісторыкаў – І. А. Юхо.

² Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. Т. 1. С. 1–47; Юхо І. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. С. 38 і інш.

цый. Асаблівае яго значэнне ў імкненні стварыць адзіны крымінальны закон для ўсёй дзяржавы, выпрацаваць аднолькавую юрыдычную тэрміналогію, прававыя дэфініцыі. Так, ён уводзіць аднолькавае паняцце злачынства як супрацьзаконнага дзеяння, гаворыць аб мэтах пакарання злачынцаў, спрабуе абмежаваць узрост крымінальнай адказнасці і інш.

Прагрэсіўныя прававыя тэндэнцыі стрымліваліся партыкулярнай сістэмай права, якая была характэрнай для Вялікага княства ў перыяд фарміравання дзяржавы. У перыяд цэнтралізацыі дзяржавы паступова ідзе працэс уніфікацыі права, у ходзе якога не толькі перапрацоўваецца звычайнае права, але актыўна абагульняецца судова-адміністрацыйная практыка, вывучаецца еўрапейскі прававы вопыт. Менавіта аб гэтым піша Ю. Бардах: «Кадыфікацыя не абмяжоўвалася спісваннем звычайнага права, перапрацаванага судовай практыкай, але закладвала яго сістэматызацыю шляхам увядзення новых элементаў, якія адлюстроўвалі інтарэсы «станаў» пануючага класа, або найбольш уплывовых груп... Кадыфікацыя звязана з развіццём навукі права, з павелічэннем яе ўплыву на права і судовую практыку, асабліва гэта тычыцца дасканалай сістэмы рымскага права»¹.

У ВкЛ былі добра вядомы ўсе кірункі развіцця прававой навукі Еўропы. Многія дзяржаўныя дзеячы вучыліся ў еўрапейскіх тагачасных універсітэтах. Такія вядомыя асобы, як Ф. Скарына, П. Раізіў, А. Ратондус, Д. Даманеўскі і інш., падрыхтоўвалі тэарэтычныя перадумовы і стваралі практычныя падставы для здзяйснення кадыфікацыі². Прынцыпы кадыфікацыі і агульныя тэндэнцыі фарміравання новай прававой сістэмы праходзілі ў рэчышчы агульнаеўрапейскага кадыфікацыйнага працэсу. Гэтаму садзейнічала агульнасць еўрапейскай філасофскай і палітыка-прававой думкі, а таксама аднастайнасць у падрыхтоўцы самых кваліфікаваных юрыдычных кадраў праз еўрапейскія універсітэты.

Нягледзячы на ўсе прадпасылкі, перайсці да кадыфікаванага, агульнага для ўсёй дзяржавы заканадаўства было досыць складаным для любой сярэднявковай дзяржавы, і таму ў прававых сістэмах таго часу выкарыстоўвалася запазычанне. Навука і практыка таго часу ўжывала такія метады, калі ў выпадку прабелаў у мясцовым праве ўводзіліся іншаземныя прававыя нормы.

У XVI ст. навуковыя сістэмны падыход да фарміравання прыватнага заканадаўства забяспечыў утварэнне мноства інстытутаў прыватнага права. Кадыфікацыя заканадаўства ў прыватнай яго частцы праходзіла пад асаблівай увагай навукі і практыкі таго часу. У сувязі з гэтым і пры вывучэнні гісторыі развіцця інстытутаў прыватнага права

¹ Bardach J. Statuty Litewskie – pomniki prawa doby odrodzenia. S. 44.

² Максимерика Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 157.

феадальнай Беларусі неабходны сістэмны аналіз усіх яго элементаў: суб'ектаў, крыніц, структуры і інш.

Вучоныя адзначаюць, што ў еўрапейскай юрыспрудэнцыі пачатку XVI ст. мела месца наступная класіфікацыя фармальных крыніц права: асноўныя (дактрыны, мясцовыя законы) і дапаможныя (або субсідыярныя) у выглядзе іншых сістэм права, а таксама звычаю. Агульная структура крыніц права наступная: дактрына, прынцыпы, закон, судовая практыка, звычай¹. Доктрына і судовая практыка выкарыстоўваліся як сродак прымянення закона ў канцы XV — пачатку XVI ст. Пазней прыярытэт ідзі пазітыўнага права, закона надае яму як крыніцы права большае значэнне. Развітае права павінна быць само па сабе сістэмным, таму прабелы ў рэгуляванні павінны запаўняцца субсідыярнымі крыніцамі, якімі з'яўляліся на той час рымская сістэма права (прызнаная навукай як агульная), кананічнае, царкоўнае, магдэбургскае, а з сярэдзіны XVI ст. тэарэтычна звычайная. Праблема крыніц права ў гісторыка-прававой літаратуры Беларусі застаецца пакуль адкрытай. У сучаснай навуковай літаратуры яна закраналася толькі адносна разгляду той ці іншай праблемы развіцця канкрэтных інстытутаў права.

Паступова ў ВкЛ быў назапашаны тэарэтычны і практычны вопыт, створаны іншыя ўмовы для кваліфікацыі. Вынікам гэтага працэсу стала прыняцце Статута 1529 г., які, як лічаць вучоныя, грунтаваўся ў асноўным на звычайным праве, аднак, выкарыстоўваючы як уласны заканадавецкі вопыт, так і вопыт іншых крыніц краін, змясціў шмат новых прававых норм дзяржаўнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага, шлюбна-сямейнага, апякунскага, крымінальнага, працэсуальнага і іншых галін права.² Напрыклад, у ім знаходзяць раманістычныя элементы адносна распараджэння феадаламі часткай землеўладанняў, парадка складання завяшчанняў, апякунскага права і інш.³ У Статуце назіраецца нарастаючая тэндэнцыя ўсеагульнасці права, а таксама тэндэнцыя перавагі пісанага права. Ён дзейнічаў на ўсёй тэрыторыі дзяржавы як самы галоўны закон, а ў выпадку адсутнасці пэўнай прававой нормы прадугледжваў, як выключэнне з агульнага правіла, магчымасць карыстання звычайнай прававой нормай⁴.

Складальнікі Статута вырашылі ўпершыню шэраг складаных тэарэтычных задач, у тым ліку адну з галоўных — выпрацавалі сістэму і структуру размяшчэння прававых норм у залежнасці ад іх зместу, важнасці і інш. У Статут былі ўключаны тыповыя і абагульненыя нормы права,

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности. М., 1988. С. 51–58.

² Юхо І. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. С. 38; Bardach J. Statuty Litewskie — potniki prawa doby odrodzenia. S. 39–40.

³ Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. С. 39.

⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Мн., 1960. Р. I, арт. 9; р. III, арт. 4 (далей: Статут 1529 г., або першы Статут).

часцей за ўсё дадзеныя ў новай і больш дакладнай рэдакцыі. Заканадаўца не прытрымліваўся пры гэтым класічнай рымскай сістэмы права, а выпрацаваў уласную, у аснову якой паклаў новыя прынцыпы: суверэннасць дзяржавы (на суперак сярэднявечнаму касмапалітызму), адзінства права, прырытэт пісанага права і інш.¹ Нягледзячы на тое што Статут замацоўваў феадальны правапарадак і перш за ўсё абараняў пануючы клас, у ім абвяшчалася, што ўсе жыхары дзяржавы, як убогія, так і багатыя, павінны судзіцца па статутных нормах².

Пасля ўвядзення ў дзеянне Статута 1529 г. судзі ўсё часцей пачынаюць спасылацца на яго нормы, прычым звычайна не перадаюць даслоўна тэкст адпаведнай прававой нормы, а толькі яе агульны змест³. Гэтыя інтэрпрэтацыі тэксту Статута, несупадзенне цытат у судовых справах далі падставу некаторым даследчыкам зрабіць памылковы вывад аб тым, што ў захаваных спісах Статута адсутнічаюць некаторыя артыкулы, на якія спасылаюцца судзі⁴. Памылковасць такіх меркаванняў прааналізаваў С. Лазутка⁵. Калі раней судзі пры разглядзе спраў спасылаіся на звычай, то з прыняццем Статута судовыя рашэнні выносяцца «водлуг обычая права и Статута земскога», «яко в статуте господарском описуесть»⁶. У складаных выпадках, пры неўрэгуляванасці праваадносін судзі звярталіся «за наукай» да гаспадара або часам і да мясцовай улады (у асноўным да віленскага і трокскага ваяводаў)⁷.

Прыняцце Статута вызначыла мяжу паміж партыкулярным сярэднявечным правам і новым сістэматызаваным і ўніфікаваным заканадаўствам. Аднак гэта быў толькі пачатак, бо Статут заклаў трывалую аснову для далейшага развіцця заканадаўства ВкЛ. Новыя сацыяльна-эканамічныя з'явы, развіццё феадальнай уласнасці, актыўнае развіццё гарадоў, актывізацыя таварна-грашовых адносін патрабавалі змен у заканадаўстве, у адасканалення права. Узнікае ініцыятыва «паправы» Статута 1529 г., ствараецца статутная камісія і ўжо з 1551 г. праект новага Статута абмяркоўваецца сістэматычна на соймах дзяржавы (што само па сабе ўжо сведчыць аб новым узроўні развіцця права).

Пасля прыняцця Статута 1566 г. кадыфікацыя і сістэматызацыя ўласнага заканадаўства, як адзначаюць даследчыкі, нашмат апярэдзіла аналагічныя працэсы ў суседніх дзяржавах⁸. Статутная камісія ўлічыла і перапрацавала ўвесь сярэднявечны прававы вопыт, як уласны

¹ Юхо І. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. С. 164–165.

² Статут 1529. Р. I, арт. 9.

³ Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел №№ 143, 148, 154, 174, 210.

⁴ Барысенак С. Нацыянальны характар Літоўскага Статуту //Польмя. 1927. № 6. С. 151.

⁵ Лазутка С. А. Первый Литовский Статут. С. 48.

⁶ Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел №№ 196, 207, 214.

⁷ Там жа. №№ 20, 21, 84, 115, 244 і інш.

⁸ Гл., напрыклад: Юхо І. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. С. 170.

(бо юрыдычная навука і высокі ўзровень падрыхтоўкі асноўных судовых кадраў уносіла ў судовую практыку элементы навукі права), так і сусветны (на той час еўрапейская прававая навука і ўяўляла сабой увесь сусвет). У статутнай камісіі працаваў, як мяркуюць вучоныя, жмудскі епіскап Ян Даманеўскі, які быў выдатным знаўцам сярэдневяковага права ўвогуле і кананічнага ў прыватнасці. У камісіі таксама працавалі такія выдатныя правазнаўцы, як Павел Астравіцкі, Марцін Валадковіч, Станіслаў Нажускі і інш. Асаблівую ролю адыгралі ў падрыхтоўцы Статута 1566 г. «дактары праў чужаземскіх» Аўгустын Ратондус і Пётр Раізіі¹. А. Ратондус, доктар права Вітэмбергскага ўніверсітэта, быў не толькі правазнаўцам, але і гісторыкам. Як прыхільнік і знаўца рымскага права, ён зрабіў шмат для выпрацоўкі адзінай прававой тэрміналогіі. П. Раізіі (Педро Руіз де Мароз па вучобе ў Падуі і Балоні) быў прафесарам рымскага права Кракаўскай акадэміі. Каля 1551 г. ён з'явіўся ў Вільні. Ён быў выдатным знаўцам права, асабліва рымскага (гласатараў). Наяўнасць у статутнай камісіі такіх вучоных у галіне права з'явілася падставай для надання Статуту раманістычнага акружэння. Абодва вучоныя былі прадстаўнікамі гуманістычнага кірунку развіцця права, яны садзейнічалі саступленню схаластычнага метаду трактавання права сістэматычнаму і сінтэтычнаму. Дзякуючы ім удасканаленне статутаўных норм ішло і праз адаптацыю раманістычных прававых паняццяў і праз успрыманне новых інстытутаў, запазычаных з інстытуцый або Дыгестаў. Вучоныя (напрыклад, Р. Таўбеншляг) супастаўлялі нормы Статута 1566 г. з інстытуцыямі, Дыгестамі або помнікамі візантыйскага права і знаходзілі паміж імі генетычную сувязь². Займаючыся праблемамі крымінальнага права ВкА, Н. Максімейка бачыў гэтую сувязь і выдзяляў раманістычныя элементы і запазычаныя з гарадскога права (магдэбургскага), якія засталіся пад уплывам рымскага права³.

Вядома, прававая культура эпохі Адраджэння знайшла на Беларусі шмат прыхільнікаў. Не толькі адукаваная моладзь вывучала права ў італьянскіх, нямецкіх, французскіх універсітэтах, але і на тэрыторыі Княства асядала шмат іншаземцаў, якія аздавалі свае паслугі новай радзіме. Часам літвіны ўвогуле выводзілі свой род ад рымскіх продкаў (прычым не з 1413 г., а значна раней), таму і ставіліся да рымскага права, як адзначае Ю. Бардах, як да свайго⁴, хаця і перапрацоўвалі яго з улікам уласнага развіцця. Гэта знайшло, напрыклад, адлюстраванне ў замацаванні права распараджэння ўсёй феадальнай ма-

¹ Bardach J. Statuty Litewskie – pomniki prawa doby odrodzenia. S. 52–53.

² Там жа. S. 52–53.

³ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 158.

⁴ Bardach J. Statuty Litewskie – pomniki prawa doby odrodzenia. S. 53.

ёмасцю, а не 1/3, як было ў папярэднім Статуце. Раманістычная канцэпцыя неабмежаванай уласнасці супала з эканамічнай рэформай у дзяржаве, з актывізацыяй таварна-грашовых адносін. Або адносна крымінальнага права трэба адзначыць, што Статут паклаў пачатак рэалізацыі пастулата аб роўным пакаранні за забойства чалавека. Ён увёў аднолькавы ўзрост крымінальнай адказнасці асобы з 14 гадоў, спрабаваў замацаваць прынцып прэзюмпцыі невінаватасці і інш. У сувязі з гэтым А. Волан адзначаў, што польскія соймы засталіся глухімі да божага голасу Фрыча Маджэўскага адносна ганебнага грашовага пакарання за забойства чалавека¹.

Асаблівацю Статута 1566 г. было тое, што ён працягваў дзейнічаць і пасля ўвядзення ў дзеянне новага Статута 1588 г. на тэрыторыі далучаных да Польшчы ў 1569 г. Валынскага, Кіеўскага, Брацлаўскага ваяводстваў (за выключэннем некаторых артыкулаў) пад назвай Валынскі Статут.

Неабходна закрануць і такую праблему, як асобнасць усіх трох Статутаў. Т. Чацкі, а затым С. Кутшэба акцэнтавалі ўвагу на тым, што Статуты 1529, 1566 і 1588 гг. — гэта не рэдакцыі аднаго і таго ж закону, а тры асобныя законы, бо інакш гэта прыводзіла б да незаўвагі перамен, што адбыліся ў перыяд ад 1529 да 1588 г.² Статут 1588 г. з'явіўся вынікам усяго папярэдняга прававога развіцця Княства. Ён распрацоўваўся доўгі час (камісія была створана на Люблінскім сойме 1569 г.) і распрацоўваўся не толькі спецыяльнай статутнай камісіяй і такімі знакамітымі яе прадстаўнікамі, як Л. Сапега і Я. Валовіч, але, як адзначаюць даследчыкі, «усімі станами», «усім паспольшчам». І. І. Лапо лічыў, што ў пэўны перыяд часу праца над ім перайшла да павятовых соймаў, што сведчыць аб дэмакратызацыі заканадаўчага працэсу ў ВКЛ.

Статут 1588 г., які заканадаўча аформіў захаванне суверэннага Вялікага княства Літоўскага, ствараўся на новых прынцыпах права, уласцівых пераходнаму перыяду ад сярэднявечаю да новага часу. Яго пранізвала ідэя прававой дзяржавы, адной з падстаў якой быў прынцып падзелу ўлады: заканадаўчая ўлада належыла сойму, выканаўчая — Вялікаму князю і радзе, судовая — новым, створаным у выніку судовай рэформы судовым органам³. Па сутнасці, Статут быў канстытуцыйнай дзяржавы, першыя раздзелы яго ўключалі канстытуцыйныя нормы.

Многія даследчыкі права аддалі дань павагі гэтаму закону. Напрыклад, П. Дамбоўскі ацаніў яго як невычарпальны для свайго часу дасканалы збор законаў⁴. Аб яго гістарычным значэнні ў кантэксце сістэ-

¹ Сокол С. Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI в. Мн., 1974.

² Bardach J. Statuty Litewskie — pomniki prawa doby odrodzenia. S. 44.

³ Юхо І. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. С. 173.

⁴ Dubkowski P. Prawo prywatne Polskie. Lwow, 1910. T. 1. S. 6.

мы права суседніх дзяржаў В. Мацееўскі пісаў: «Вялікім для свайго веку помнікам права з'яўляецца Літоўскі Статут і такім, якога не ведала сучасная Еўропа...», і далей ён вобразна гаворыць, што Статут быў як тое дрэва, якое разрастаецца, выкарыстоўваючы соль суседніх дрэў, але потым перапрацоўвае іх у сабе і зноў аддае суседнім дрэвам усё лепшае і спажывае¹.

У Статуце знайшлі яркае адлюстраванне тэндэнцыі ўсеагульнасці пісанага права і яго рацыяналізацыі. Абавязваючы суды кіравацца пісаным правам (р. I, арт. 1), закон гаворыць і аб тым, што: «А где бы чого в том статуце не доставало, тогды суд, прихиялючыся до ближшое справедливости водле сумнення своего и прикладом иных прав хрестияньских то отправовати и судити маеть»². Гэтым палажэннем была замацавана дапаможная роля іншаземнага права.

Значэнне Статута ўзрастае ад таго, што ён быў адразу ж надрукаваны ў Віленскай тыпаграфіі братаў Мамонічаў на беларускай мове таго часу. І менавіта гэтым фактам ганарыліся яго складальнікі. А Сапега ў пісьме да Радзівіла ў 1588 г. пісаў: «Новый Статут я уже велел печатать по-русску. Хотел бы я его издать и по-польски, но если переводить слово в слово, придерживаясь русских слов и выражений, то выйдет очень не хорошо; иначе же сделать не могу, т. е. не придерживаясь слов и выражений, а только смысла. Люди и так без всякого основания находят в чем меня упрекать; боюсь, что и это кому-нибудь не понравится, особенно, когда выйдет от меня»³.

Адносна субсідыярных крыніц Статута праф. Бяршадскі адзначаў, што «Статут 1588 г. не мог не предвидеть, что определения его не могут оказаться со временем недостаточными и что в законах окажутся пробелы. На этот случай Статут постановляет, что суд обязан руководствоваться: во 1-х, обычным правом, во 2-х, определениями прежних Статутов, в 3-х, общим смыслом законов, и в 4-х, применением аналогичных положений иностранного права»⁴. Такім чынам, на першае месца ён высоўвае звычайнае права. Адносна гэтага Г. В. Дземчанка адзначае, што спасылкі на звычай, на тое, што «мы (г. зн. Вялікі князь) старыны не рухаем, а новины не вводим, хочем все по тому мети, как будет было», сустракаюцца пастаянна не толькі ў Статуце 1566 г.⁵, але і ў Статуце 1588 г.⁶ Акрамя таго, ён заўважае, што «третий Статут не возвращается к первому, но исправляет ошибку

¹ Мацеевский В. А. История славянских законодательств. В 6 т. /Пер. с польск М, 1858. Т. 1. С. 124.

² Статут 1588. Р. IV, арт. 54.

³ Журнал Министерства народного Просвещения. 1893. № 1. С. 285.

⁴ Бершадский С. А. Литовский Статут и польские конституции. С. 49.

⁵ Статут 1566. Р. III, арт. 5, 9, 10, 12; р. IV, арт. 5; р. IX, арт. 22 і інш.

⁶ Статут 1588. Р. I, арт. 29; р. II, арт. 5, 7; р. III, арт. 13, 15, 17.

второго, который несколько поторопился со своим категорическим заявлением»¹ (маецца на ўвазе выкарыстанне звычайнага права). Статут 1588 г. прызнае палажэнне Статута 1566 г. «а суд ижбы з головы ничого не судил», аднак не выключае і выпадкі, калі б суддзям прышлося судзіць «прыхільваючыся до ближное справедливости водле сумнения своего»².

Граф. Ф. І. Леантовіч таксама высоўвае на першае месца сярод іншых дапаможных крыніц, што дапаўнялі Статут, звычайнае права. Ён піша: «Субсидиарные источники права, в том числе и обычное право, признаются третьим Статутом... При этом «звычай стародавний» рассматривается как главный субсидиарный источник права, действовавший в судебной практике предпочтительно перед аналогичными положениями иностранного права. По Статуту господарь обязывается «все привилеи земские стародавние, и ново от нас даные вольности и звычайи добрые стародавние ховати и ни в чом того не нарушати»³. Тут ён спасылка на арт. 15, р. III Статута, хаця прыводзіць у якасці аргументацыі і шэраг іншых артыкулаў⁴.

Аднак Н. А. Максімейка адносна гэтага выказвае меркаванне, што Ф. І. Леантовіч некалькі перабольшвае ролю звычайнага права, а схема субсідыярных крыніц, што дзейнічалі побач са Статутам 1588 г. прадстаўлена ім неадпаведна з дакладным сэнсам самога закону. Акрамя таго, спасылка на арт. 15, р. III не зусім дакладная, бо справа там ідзе не аб вызначэнні крыніц права ўвогуле, а як у канстытуцыйнай норме там зацвярджаюцца прывілеі шляхціце, якія надаваліся рознымі заканадаўчымі актамі, а часткова выпрацоўваліся шляхам звычайу, практыкі. Уласна ж крыніцы права вызначаюцца арт. 54, р. IV, дзе гаворыцца: «водле сумнення свайго прикладом инших прав хрестияньских». Гэта значыць, па агульнаму правілу, усе суды ў выпадку непаўнаты закона павінны кіравацца справядлівацю, сумненнем і аналогіяй іншаземнага заканадаўства, а не звычайным правам. Толькі фактычна, вырашаючы справу па справядлівасці і сумненню, суддзя мог прыняць да ўвагі звычайнае права. Акрамя таго, прымяненне звычайу было дапушчальным у тых выпадках, калі на яго прама спасылаўся заканадаўца⁵. Менавіта з гэтым можна пагадзіцца, аднак патрэбна прааналізаваць і межы выкарыстання іншаземнага права.

Адносна выкарыстання рускага (у сэнсе расійскага) права вучоныя выказваюць высокіявы погляд. Права Вялікага княства знаходзілася на большым адыюльках узроўні і аказвала значны ўплыў на развіццё

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 119.

² Статут 1588. Р. IV, арт. 54.

³ Статут 1588. Р. III, арт. 15.

⁴ Статут 1588. Р. III, арт. 17; р. IX, арт. 32; р. XVI, арт. 9.

⁵ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 78.

заканадаўства Маскоўскай дзяржавы. Асабліва вялікі ўплыў аказаў Статут ВкЛ на Саборнае Улажэнне 1649 г. Сучасныя вучоныя пішуць, што толькі з часоў Пятра I «Россия была введена в западноевропейскую правовую семью»¹. Даследчыкі і раней ставілі гэту праблему. Так, Н. А. Максімейка піша: «Московские судьи, вопреки закону, который предписывал при неполноте закона обращаться к законодательной власти, пользовались однако Литовским Статутом, который и был этим путем рецепирован в Московском государстве»². Аб гэтым пісаў і М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў³. Так, ён адзначаў, што рэдактары Саборнага Улажэння шмат запазычылі са Статута 1588 г. На палях арыгінальнага «свитка» Улажэння маецца 56 заўваг «из литовского», што сведчаць пра гэта. Сярод вучоных, якія звярталі ўвагу на ролю Статута 1588 г. як адной з крыніц Улажэння, асаблівае месца займае выдатны гісторык і знаўца прававых крыніц М. Н. Ціхаміраў⁴. Ён гаворыць аб дзейнасці заканадаўчай царскай канцэлярыі, якая прыняла ў якасці ўзору найлепшы ў Еўропе прыклад кадыфікацыі права, прыстасоўваючы яго нормы да адносін Маскоўскай Русі. І зусім нельга прыняць гіпотэзу В. М. Чарнова, што Статут не ўздзейнічаў на Саборнае Улажэнне, а абедзве кадыфікацыі выкарыстоўвалі нейкі помнік права IV ст., які загінуў⁵. Больш за ўсё вучоныя гаварылі аб Рускай Праўдзе як крыніцы права ВкЛ, аднак выказвалі меркаванні, што радзіма яе таксама знаходзіцца на тэрыторыі ВкЛ і што «заклучая в своей основе общерусские начала права, она примыкает к специальной ветви, именно — к литовско-русскому (т. е. белорусскому) праву»⁶. У ноўгарадска-пскоўскага і маскоўскага заканадаўства былі ўласныя, дакладна вядомыя крыніцы.

Статут 1588 г. адыгрываў ролю дапаможнага закона ў практыцы польскіх судоў другоў паловы XVII і ў XVIII ст. Польская прававая літаратура тых часоў лічыла Статут дадатковым сродкам у практыцы і пры кадыфікацыі права, які дапамагае ліквідаваць заганы і недахопы польскага права⁷. Асабліва ўзрастала значэнне Статута пры кадыфікацыйных работах. У 1775 г. каралева Марыя-Тэрэзія прызнала Статут як дапаможны закон у адносінах польскага спадчыннага права. Аналізуючы практыку польскіх судоў, Езеф Рафач звярнуў увагу на ўплыў крымінальнага права: са Статута былі ўзяты палажэнні ў адносінах

¹ Аннерс Э. История европейского права. М., 1994. С. 254.

² Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 15.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Д., 1995. С. 337.

⁴ Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. М., 1962.

⁵ Чернов В. М. Можно ли считать доказанным, что Литовский Статут является источником V и IX глав Соборного Уложения // «Славянский архив». М., 1963. С. 73–99.

⁶ Максимейко Н. А. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904. С. 14.

⁷ Makarewicz N. Polske prawo karne. Czesce ogólna. Lwyw, 1919. S. 15.

кваліфікаваных спосабаў смяротнай кары за забойства шляхціца, аб адтэрміноўцы смяротнага пакарання цяжарных жанчын і інш. Ужо ў XVI ст. быў уведзены ў польскае заканадаўства арт. 23, р. XI Статута. Не меншы ўплыў быў і ў працэсуальным праве. У перыяд рэформ XVIII ст. у 1790 г. сеймавая камісія для распрацоўкі кодэкса грамадзянскага права ўзяла ў якасці ўзору таксама Статут 1588, а пры недахопе — Статут Ласкага¹.

Вельмі шмат напісана па праблеме ўплыву польскага заканадаўства на права ВкЛ. Выказваліся розныя меркаванні, аднак большасць вучоных схіляецца да таго, што ўплыў гэты быў невялікі, бо кадыфікацыйны працэс у Польшчы прыкладна супадаў у часе з такім жа працэсам у ВкЛ. Агульнавядома, што да 1506 г. Польшча не мела больш-менш поўнага збору законаў і там дзейнічалі асобныя прававыя акты, выдадзеныя ў розныя перыяды часу.

Асноўнымі крыніцамі права ў Польшчы з'яўляліся прывілеі, ухвалы сеймаў, дэкрэты, эдыкты, універсалы караля. Першая спроба кадыфікацыі аб'яднала Статуты Казіміра Вялікага, Варскі, Навакарчынскі і прывілей Няшаўскі. У гэтым т. зв. зборніку земскага права 1488 г. мы знаходзім некаторыя супадаючыя моманты, якія паходзяць не з запазычанасці, а з аднолькавасці перыяду і ўзроўню развіцця дзяржаў. Так было і ў пазнейшых законах.

У 1506 г. па даручэнню караля Аляксандра быў складзены канцлерам І. Ласкім зборнік польскіх законаў, які атрымаў назву Статута Ласкага. Ён ахопліваў польскае заканадаўства, пачынаючы з Вісліцкіх Статутаў Казіміра Вялікага і закончыўшы прывілеем Аляксандра 1506 г. Статут Ласкага меў зборны характар: нормы розных часоў былі размешчаны ў ім у храналагічным парадку, рознагалосці паміж імі не былі ліквідаваны. Гэты недахоп сказаўся адразу, і таму прымаліся адпаведныя меры².

Складальнікі Статута 1588 г. звярталіся да польскага заканадаўства (як заўсёды звяртаюцца кадыфікатары да вопыту ўсіх суседніх і іншых дзяржаў), але толькі для ўдакладнення нейкіх рэдакцыйных пытанняў, не маючы за мэту запазычанне польскага закона. Яны рознымі спосабамі перапрацоўвалі, удакладнялі палажэнні Статута, выключаючы казуістычны характар норм, перагрупоўваючы іх па прычыне аднароднасці зместу, удакладняючы фармулёўкі і г. д. Гэта быў нармальны заканатворчы працэс, які не мог нанесці шкоды «нацыянальнаму характару права»³.

Аб тым, што польскае права было чужародным для ВкЛ, сведчыць наказ Вялікага князя Жыгімонта панам-рады і ўсёй шляхце ад 1538 г.,

¹ Bardach J. Statuty Litewskie pomniki prawa doby odrodzenia. S. 64–65.

² Wolumina Legum. T. 1. С. 392–393.

³ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 127.

дзе гаварылася: «... а пад право польское, которое себе земляне повету Бельского упросили, не подданы суть панове рада и вся земля Литовская, але овшем з него вызволены»¹.

Адносна выкарыстання польскага заканадаўства пасля прыняцця Статута 1588 г. вучоныя выказваюцца неадназначна. Так, С. А. Бяршадскі піша, што «сеймовые постановления тогда имели обязательную силу в Великом княжестве Литовском, когда о том прямо в них упоминалось»². Трэба адзначыць, што С. Бяршадскі меў на ўвазе не польскае заканадаўства, а пастановы агульнага сойму Рэчы Паспалітай. Схіляўся да гэтага, хаця і з некаторымі агаворкамі, Ф. І. Леантовіч³. Крытыкуючы некаторых польскіх вучоных, якія лічылі, што соймавыя пастановы былі абавязковымі з 1569 г. для абедзвюх дзяржаў, Н. А. Максімейка выказваўся, што прыведзеныя А. Пташыцкім соймавыя канстытуцыі адхіляліся нават на Валыні, якая з 1569 г. арганічна злілася з Польшчай, аднак гэтыя пастановы маглі мець моц на тэрыторыі ВкЛ толькі тады, калі аб гэтым была зроблена прамая агаворка ў яго заканадаўстве⁴.

Тыя палажэнні, якія, на думку вучоных, маглі быць запазычаны з польскага заканадаўства, хутчэй за ўсё былі ўзятыя з рымскага права, таму што Статуты Ласкага, Ташыцкага, Герберта і інш. утрымлівалі значную долю рымскага права. У Кракаўскім універсітэце вывучалі рымскае права, вучоныя пісалі трактаты аб рымскім і кананічным праве, збіралі і перапрацоўвалі нямецкае права, што дзейнічала ў гарадах Польшчы. Асобы, якія ўваходзілі ў статутную камісію спачатку для «паправы» Статута 1566 г., спалучалі веды кананічнага права і гарадскога нямецкага з веданнем рымскага права. Спецыяльна для здабывання карыснага і годнага матэрыялу з нямецкага гарадскога права кароль прызначыў свайго сакратара і віленскага войта, доктара абодвух праў А. Ратондуса. Аднак галоўную ролю ў кадыфікацыі заканадаўства адыгралі высокаадукаваныя дзяржаўныя асобы ВкЛ.

Уплыў рымскага права на права ВкЛ быў у асноўным апасрэдаваным. У большасці еўрапейскіх краін перыяду сярэднявечча дактрына рымскага права пераважала. Яна была адной з крыніц развіцця прававой навукі і адпавядала сацыяльна-эканамічным і палітычным умовам развіцця сярэднявечага грамадства. Адна з догмаў рымскага права аб тым, што права ёсць сіла розуму, добра і справядлівасці, стала асновай прававой канцэпцыі гуманістаў Еўропы XV–XVI стст., якія звязвалі гарманічнае развіццё грамадства з прыгоднай тэорыяй правоў чалавека, з неабходнасцю разумных і справядлівых законаў. Для

¹ АЮЗР. Т. 1. 1863. № 101.

² Бершадский С. А. О наследовании в выморочных имуществах по Литовскому праву. С. 19.

³ Леонтович Ф. И. Спорные вопросы литовско-русского права. С. 25.

⁴ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 93.

прававога развіцця таго часу быў характэрны сінтэз канцэпцый «натуральнага» і «пазітыўнага» права, можа, таму, што тэарэтыкі былі прыхільнікамі станючага права, а практыкі — натуральнага права.

Усе сляды рымскага права ў Статутах указваюць перш за ўсё не на сапраўдныя Юстыніянаўскія крыніцы, а на глосы Саксонскага Зярыаала і магдэбургскае права. Рымскае права як прыватнае па сваёй сутнасці можна лічыць адной з дактрынальных крыніц права ВкЛ. Рымскае права ўвогуле можна разглядаць як неабходны элемент развіцця права. Упершыню ўжытая Гаем пры складанні інстытуцый сістэма рымскага права стала агульнапрынятай лагічнай абстракцыяй. Яна ўяўляла сабою раздзелы ў дзвюх частках: асобы і рэчы, іскі. Сістэма Гая досыць супярэчлівая (напрыклад, у раздзел «асобы» ён уключае некаторыя інстытуты сямейнага права — шлюб, вучэнне аб сваяцтве, апеку), аднак яна была даволі зручная для выкарыстання і таму надоўга становіцца класічнай.

У еўрапейскім праве ў сярэднявекі ўжо не рабілася спробы юрыдычнай сістэматызацыі, якая грунтавалася б на агульных паняццях і паслядоўна праведзеных прынцыпах, што пераўтваралі б правапарадак у іерархічную сістэму паняццяў. Галоўным чынам «функціональнае размяшчэнне норм в каноническом и римском праве представляло собой лишь определенный шаг вперед по сравнению, например, с никак не организованным юридическим материалом в Коране»¹. Вялікае значэнне для развіцця заходнееўрапейскага права меў той факт, што ў папярэдніх Зводу рымскага цывільнага права кодэксах і ў самім Зводзе законы сістэматызаваліся толькі ў агульных рысах. Адзіным выключэннем была спроба Гая ў яго інстытутыях і юрыдычным падручніку класіфікаваць прававыя нормы «на последовательно проведенном создании понятий: правовые нормы излагались им по принципу отношения к людям, причинам и обстоятельствам, связанным с конкретным иском»². Звод жа Дыгестаў пабудаваны вельмі проста, іх прыходзілася падзяляць на інстытуты, г. зн. кіравацца функцыянальным метадам.

Працэс і характар запазычання рымскага права краінамі Заходняй Еўропы ў эпоху сярэднявекі розны. Трэба адзначыць таксама, што дзякуючы царкве і не ў апошнюю чаргу еўрапейскім універсітэтам краіны Заходняй Еўропы нанова набылі агульную рэлігійную, палітычную, адміністрацыйную і юрыдычную мову, якою была латынь. Вялікую ролю лацінская мова ў юрыспрудэнцыі адыгрывала таму, што ёй, як і іншым навукам, уласцівы метады выкарыстання пісьмовага і жывога слова ў якасці рабочага інструмента, аднак для юрыспрудэнцыі гэта было найбольш важным менавіта таму, што яна з'яўляецца адзіным відам

¹ Аннерс Э. История европейского права. М., 1994. С. 207.

² Там жа. С. 206.

«тэхнікі» (юрыдычнай тэхнікі), якая ў якасці асноўнага рабочага інструмента выкарыстоўвае сваю ўласную, толькі ёй характэрную мову.

Нормы, паняцці і інстытуты рымскага права толькі тады становіліся дзеючым правам заходнееўрапейскіх краін, а роўна і заходняй царквы, калі іх уводзілі ў дзеючае права праз заканадаўства або з дапамогай юрыдычнага тлумачэння. Вучоныя-юрысты гласіравалі, каменціравалі і абагульнялі рымскае права, якое называлі «служанкай кананічнага права». Хаця з тым жа поспехам яго маглі называць служанкай імператарскага або служанкай дзеючага права свецкіх дзяржаў і гарадоў-дзяржаў.

Кананічнае права (або інакш сістэматызаванае права царквы), створанае на працягу паўтара стагоддзя (паміж 1050 і 1200 гг.) стала дзеючым правам царквы, а рымскае права не з'яўлялася такім ні ў адным з палітычных утварэнняў на Захадзе¹. Самае важнае адрозненне паміж рымскім і кананічным правам на Захадзе заключалася ў тым, што рымскае права, за рэдкім выключэннем, успрымалася як закончанае, нерухомае. Яго можна было тлумачыць, але нельга было змяняць. Кананічнае ж права, хаця і прыйшло таксама з мінулых часоў, не было закончаным, яно пастаянна перапрацоўвалася. Яно мела якасць арганічнага развіцця, свядомага росту на працягу пакаленняў і стагоддзяў. Менавіта таму яно было некалькі неўладкаваным, хаця, магчыма, больш цікавым адносна маральнага і палітычнага погляду, таму так шмат увагі вучоныя надавалі і надаюць яму зараз.

Рымскае і кананічнае права трэба разглядаць як неабходныя і заканамерныя элементы развіцця заходнееўрапейскага права. Аднак неабходна мець на ўвазе, што запазычанне асноўных догмаў права не азначала тоеснасці асноўных структур яго сістэмы. Так, калі ў аснове рымскай сістэмы права ляжала аб'ектыўнае права, то ў XV ст., асабліва ў XVI ст., істотны акцэнт робіцца на суб'ектыўнае права.

Кадыфікатары ВкЛ у XVI ст. добра ведалі творы рымскіх вучоных, заканадаўства Юстыніяна². І. Даніловіч піша аб тым, што ў Польшчы знойдзены рукапісы Юстыніянаўскіх Дыгестаў, інстытуцый, Кодэксу даволі ранняга перыяду. Л. Сапега прама выяўляе знаёмства з Цыцэронам, многія члены статутных камісій мелі, як мы адзначалі, вучоныя ступені дактароў права. Усё гэта прыводзіць да думкі, што кадыфікатары выкарыстоўвалі ў пэўнай ступені ўсе гэтыя веды. Аднак у адзначаны перыяд мела месца прытрымліванне прававой традыцыі, напоўненай ужо новым зместам. Адносна ж класічнай рымскай сістэмы права трэба адзначыць, што яна не магла быць пакладзена ў аснову статутнага заканадаўства.

¹ Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования /Пер. с англ. М., 1994. С. 200.

² Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 160.

Вучоныя, што даследавалі права ВкЛ, разыходзяцца ў меркаваннях пра пачатак, межы і шляхі ўплыву іншаземнага права. Некаторыя з іх адзначалі ўздзеянне пэўных рымскіх тэндэнцый праз кананічнае права, Саксонскае Зярцала, магдэбургскае права, іншыя адмаўлялі ўплыў рымскага права. Так, І. Даніловіч гаворыць аб наступных прававых інстытутах, дзе назіраецца ўплыў рымскага права праз Саксонскае Зярцала:

- а) вучэнне аб даўнасці;
- б) законы аб тэстаментх;
- в) пастановы аб падставах пазбаўлення бацькамі спадчыны для сваіх дзяцей;
- г) пакаранне за забойства бацькоў (магчыма, яно было запазычана з глос Саксонскага Зярцала, таму што ў Статуце *малпа* рымскага права заменена *кошкай* Саксонскага Зярцала, а *мора* – беларускімі *рэкамі*);
- д) нормы аб злчынствах, што складаюць абразу яго вялікасці;
- е) забарона кровазмяшальных шлюбаў;
- ж) інстытут асобнай маёмасці дзяцей;
- з) забарона адчужаць пры жыцці спадчыннадаўцы чаканую спадчыну і некаторыя іншыя¹.

І. І. Лапо гаворыць аб тым, што ўплыў рымскага права адчуваўся не толькі праз кананічнае і магдэбургскае права, але і з непасрэдных крыніц, прычым спасылаецца на памфлет «Размова паляка з літвінам», надрукаваны ў 1564 г., дзе цытуюцца інстытуцыі, Дыгесты, Кодэкс, а таксама на некаторыя судовыя справы, змешчаныя ў актавых кнігах².

Н. А. Максімейка прызнае, што кадыфікатары ВкЛ ведалі аб рымскім праве не толькі з гарадскіх нямецкіх кодэксаў, аднак ён не зусім згаджаецца з вывадамі І. Даніловіча, а на падставе яго матэрыялаў робіць свае высновы. Так, ён падкрэслівае, што польскія кодэксы XVI ст., якія змяшчалі значную прымешку рымскага права, выкарыстоўваліся кадыфікатарамі ВкЛ, акрамя таго, што кадыфікатары добра ведалі творы рымскіх юрыстаў. Аднак ён падкрэслівае і ўплыў шматлікіх твораў, якія з'явіліся ў XVI ст. у Польшчы і ВкЛ і тычыліся рымскага права, перш за ўсё твораў Варфаламея Гроіцкага³.

Н. А. Максімейка робіць вельмі слушную агаворку, што пытанне аб запазычанасці рымскага права і яго ўплыву на фарміраванне права ВкЛ вельмі складанае і таму ён, не беручыся вырашаць яго ў сваёй працы, ставіць перад сабой толькі меншую і канкрэтнейшую мэту – паказаць уплыў нямецкіх кодэксаў на крымінальнае права Статута. Прытым ён удакладняе, што не будзе разбіраць, рымскае, кана-

¹ Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. С. 1–47.

² Лапо И. И. Литовский Статут 1588 г. Каунас, 1934. Т. 1. С. 138.

³ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 159–160.

нічнае ці нямецкае права непасрэдна ўплывала на развіццё крымінальнага права. І далей у сваёй працы ён аналізуе крымінальныя нормы, якія, на яго погляд, адчулі ўплыў іншага права. Напрыклад, з нямецкіх кодэксаў увайшлі складны злчынстваў аб абразе гонару гаспадара, якія былі асэнсаваныя ў духу рымскага права, а не новаеўрапейскіх поглядаў, а таксама злчынствы супраць маралі. Аднак Н. Максімейка адзначае, што маюцца вялікія адрозненні паміж колам злчынстваў. Так, Статут 1588 г. не ўключаў такіх злчынствы, што мелі месца ў нямецкіх кодэксах, як богазневажанне, ерасі, скоталожніцтва, адступленне ад хрысціянскай веры, пакінуўшы іх у сферы асабістага сумлення і маралі.

У адносінах разгляду пытанняў, якія ўваходзяць у агульную частку крымінальнага права, Н. Максімейка лічыць, што даволі многія палажэнні былі запазычаныя з нямецкага права. Так, рэлігійная афарбоўка ў паняцці злчынства, магчыма, узятая з нямецкіх крыніц, у якія яны трапілі пад моцным уплывам кананічнага права. Адносна аб'екта злчынства можна ўбачыць адлюстраванне погляду складальнікаў Саксонскага Зярцала на незаконнанароджаных, якія не карысталіся такой аховай закона, як законнанароджаныя. Н. Максімейка праводзіць паралелі паміж Саксонскім Зярцалам і Статутам адносна інстытута крайняй неабходнасці (аднак заўважае і істотныя адрозненні выпадку з абаронай ад сабакі), неабходнай абароны, неасцярожнай віны і казуса, прычыннай сувязі паміж дзеяннем і наступствамі і інш.

Аднак, разглядаючы абставіны, якія вызначаюць цяжкасць пакарання, Н. Максімейка адзначае большую самастойнасць Статута. У адносінах да мэты пакарання — ідэі застрашэння, якая была асабліва развітая ў нямецкіх кодэксах, ён слухна піша, што гэтая мэта «могла развіцца самастойна по мере того, как государство осознавало свои полицейские обязанности преследования и предупреждения преступлений»¹. Асабліва ярка выяўляецца адрозненне паміж Статутам і нямецкімі крыніцамі права ў сістэме пакаранняў. Падрабязна прааналізаваўшы артыкулы адпаведных заканадаўчых актаў, Н. Максімейка робіць агульны вывад, што ўсе тры Статуты менш жорсткія, чым нямецкія крыніцы права.

Агульныя высновы Н. Максімейкі адносна запазычання наступных:

1) запазычанне з крыніц нямецкага права мела месца;

2) запазычвалася не ўсё, а толькі тое, чаго нельга было здабыць з іншых крыніц; асабліва характэрна запазычанне агульных паняццяў крымінальнага права, чаго нельга было ўзяць ні з уласных крыніц, ні з польскіх. У нямецкіх кодэксах яны былі сфармуляваны таму, што гэтыя кодэксы перапрацоўваліся вучонымі-юрыстамі ў форме глос на падставе матэрыялаў, якія давала тэорыя, рымскае права, кананічнае і інш.;

¹ Максімейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 174.

3) запазычаныя палажэнні відазмнялі свой характар шляхам прыстасавання да мясцовых умоў;

4) найбольшы ўплыў аказалі нямецкія крыніцы на Статут 1588 г., самы найменшы — на Статут 1529 г.¹

Вядома, рэцэпцыя з нямецкіх крыніц была. Як пішуць вучоныя, Саксонскае Зярцала, напрыклад, вельмі рана стала трактавацца як самастойная, аўтарытэтная крыніца права, многія палажэнні якой перайшлі ў гарадское права і якую каменціравалі вучоныя-юрысты. На працягу стагоддзяў Саксонскае Зярцала разглядалі як дапаможнае права, якое можна выкарыстоўваць для дапаўнення дзеючага гарадскога, тэрытарыяльнага або імперскага права. Аднак і яму былі ўласцівы пэўныя недахопы. Што датычыцца крымінальнага права, напрыклад, то трэба адзначыць, што ў Саксонскім Зярцале не давалася вызначэння саўдзельніцтва, а проста гаварылася, што іншая асоба, якая садзейнічала ў здзяйсненні злачынства, належыць пакаранню. Толькі некалькі норм у ім тычылася прычыннення цялесных пашкоджанняў. Аб неабходнай абароне толькі згадваецца, але паняцце гэтага інстытута не было вызначана і прааналізавана. Увогуле гэта кніга напісана была ў стылі кароткага выкладання норм, дактрын, прынцыпаў пакарання, некаторыя з якіх пададзены вельмі шырока².

Трэба мець на ўвазе, што вывады Н. Максімейкі, па-першае, тычацца крымінальнага права; па-другое, запазычвалася, як адзначае ён сам, толькі тое, чаго нельга было дабыць з іншых крыніц; па-трэцяе, запазычаныя нормы відазмняліся, таму і цвёрда нельга лічыць, што менавіта нейкія пэўныя нормы былі ўзятыя з нямецкіх крыніц, а не са свайго звычайнага права, тым больш што гэта звычайнае права рознілася па мясцовасцям ВкЛ і пры прывядзенні яго ў агульназемскае цяжка выявіць канкрэтныя крыніцы; па-чацвёртае, сам Максімейка акцэнтуюе ўвагу на тым, што аб'ём крымінальных пастанаў Статута ўласнай «вытворчасці» намнога пераўзыходзіць запазычанне («первейшае место вытекало из сферы западно-русского (г. зн. беларускага) права»); па-пятае, трэба прывесці словы Н. А. Максімейкі, якія могуць паставіць кропку ў пытанні запазычання норм крымінальнага права. Вось яны: «Если сравнить уголовное право двух народов, стоящих на приблизительно одинаковой ступени цивилизации, то едва ли найдешь разницу значительную в определениях, касающихся общих понятий о преступлении и наказании. Местная особенность проявлялась в системе частных преступлений и отдельных видов наказания и вот эти особенности были сообщены Статуту русскими источниками, инозем-

¹ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 180–181.

² Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1994. С. 473.

³ Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 180–181.

ная же примесь в этом незначительна»³. Менавіта з гэтым можна пагадзіцца, маючы на ўвазе толькі сваю трактоўку паняцця «руссские источники», пра што гаварылася раней; акрамя таго, паўтарыўшы вывад Н. Максімейкі аб тым, што ўсякі, хто колькі-небудзь знаёмы з гісторыяй ВкЛ, з поўнай падставай можа паставіць пытанне аб нацыянальным характары права, адлюстраванага ў Статуце 1588 г.

Адносна агульнай праблемы запазычання можна знайсці шэраг супадаючых палажэнняў грамадзянскага права Беларусі і рымскага права, асабліва адносна рэгулявання інстытутаў уласнасці, залогу, апекі, сервітутаў, пасагу, спадчыны і інш. Напрыклад, у адносінах да наследавання маёмасці гэта тычылася перш за ўсё прынцыповых палажэнняў аб паходжанні спадчыны, аб парадку наследавання па закону і па завяшчанні, аб межах свабоды завяшчальнага запісу і г. д., дзе таксама, як і ў крымінальным праве, многія супадаючыя моманты ў праве з'яўляліся не столькі запазычаннем, колькі сведчаннем адэкватнасці прававога мыслення заканадаўцаў¹. Напрыклад, супадаючыя моманты ў рэгуляванні найбольш блізкага па трактоўцы інстытута апекі тлумачацца не толькі рэцэпцыяй, хаця пэўны ўплыў тут несумненны, але і аднолькавым падыходам заканадаўцы да праблемы забеспячэння інтарэсаў непаўналетніх і іншых асоб.

Вядома, патрэбы прававога развіцця забяспечваліся і рэцэпцыяй з іншых прававых сістэм неабходных норм і інстытутаў і, як ужо адзначалася, рэцэпцыя рымскага права ў большасці адбывалася апасродкавана. Галоўнымі элементамі ў развіцці тагачасных нацыянальных прававых сістэм былі: мясцовае права (земскае, агульназемскае), кананічнае, або царкоўнае, і гарадское. Параўноўваючы некаторыя грамадзянска-прававыя інстытуты ВкЛ, Польшчы і Прусіі, В. Спасовіч заўважыў, што яны адрозніваюцца толькі па форме, але прасякнуты адной ідэяй і нельга не заўважыць у іх роднасці, падабенства, а таксама ўзаемадапаўняльнасці². Несумненна, што ў гэты перыяд еўрапейскія сістэмы права ў пэўнай меры дапаўнялі адна адну, а ў межах утворанай Рэчы Паспалітай гэта тычылася і ВкЛ. З увядзеннем хрысціянства для некаторых інстытутаў грамадзянскага права сталася характэрнай непасрэднай сувязь рэлігіі і права. Асабліва гэта праяўлялася ў сістэме кананічнага права, якое рэгулявала досыць шырокае кола праваадносін, звязаных з мараллю. Суадносінны рэлігіі і права, іх узаемасувязь і сувязь з дзяржавай гістарычна мяняліся. Для ўсёй Еўропы, у тым ліку і для ВкЛ, была характэрнай пэўная тэндэнцыя паступовага ўзмацнення ролі свецкага права.

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 279.

² Спасович В. Об отношениях супругов по имуществу по древнему литовскому праву. С. 19.

У XVI ст. пад кананічным правам перш за ўсё разумелі сістэму норм «Корпус юрыс каноніцы», якая рэгулявала не толькі царкоўныя, але і свецкія адносіны (1582 г.), хаця ўвогуле да крыніц права каталіцкай сярэднявечковай царквы належаць і іншыя пастановы, напрыклад, Дэкрэт Грацыя (XII ст.) Дэкрэт Грыгорыя IX (1234 г.) і інш. Да перыяду актыўнай рэфармацыі некаторыя інстытуты права каталіцкай царквы, асабліва тыя, што рэгулявалі шлюбныя адносіны, лічыліся міжнароднымі. Пазней значныя змены ў гэтыя адносіны былі ўнесены Трыдзёнскім Саборам 1563–1564 гг. У гэты перыяд шлюбна-сямейнае каталіцкае і праваслаўнае права ў многім супадаюць.

Нямецкае гарадское права, больш вядомае як магдэбургскае, з'яўлялася адной з крыніц грамадзянскага і крымінальнага права феадальнай Беларусі. У працэсе складвання ВкЛ гарады, баючыся жорсткай цэнтралізацыі і клапацячыся аб самаразвіцці, патрабавалі (прасілі) ад цэнтральнай улады самакіравання па тыпу заходнееўрапейскіх гарадоў. Шматлікія граматы на магдэбургскае права XIV–XVI стст. сведчаць аб інтэнсіўнасці працэсу самавызначэння гарадоў, аб жаданні гараджан вызваліцца ад феадальнай юрысдыкцыі, а таксама аб веданні гарадскім насельніцтвам заходнееўрапейскага гарадскога права. Самакіраванне давалася гарадам ВкЛ у адпаведнасці з нормамі магдэбургскага права, але крыніцы яго часцей не ўдакладняліся. У граматах цяжка знайсці спасылкі на Саксонскае Зярцала, Вейхільд або іншую заходнееўрапейскую прававую крыніцу. Менавіта таму тыя вучоныя, якія закраналі гэту праблему, выказваюць супрацьлеглыя меркаванні. Так, І. А. Юхо лічыць, што крыніцы магдэбургскага права выкарыстоўваліся вельмі рэдка¹. В. В. Антановіч выказваў думку, што яны ўвогуле не прымяняліся, а існавалі ўласныя зборнікі законаў гарадоў². Ф. В. Тараноўскі лічыў, што магдэбургскае права ў выкладанні Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча, а таксама і з першакрыніц прымянялася ў якасці крыніцы права ў ВкЛ³. Такое меркаванне падтрымліваў і Н. Максімейка, аб чым ужо гаварылася. Сучасны даследчык гарадскога права феадальнай Беларусі З. Ю. Капыскі фактычна таксама прытрымліваўся такога погляду, аднак сцвярджаў, што магдэбургскае права беларускіх гарадоў шмат у чым адрознівалася ад заходнееўрапейскага. У ВкЛ магдэбургскае права актыўна перапрацоўвалася, грунтуючыся на звычайным праве, якое прадугледжвала асаблівы статус гарадоў. Знойдзены З. Капыскім Судзёбнік г. Оршы дапаўняў магдэбургскае права і самастойна тлумачыў яго. З яго зместу, як сцвярджае З. Капыскі, выні-

¹ Юхо Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. С. 48.

² Антонович В. В. Предисловие// Архив Юго-Западной России. Киев, 1861. Т. 1. Ч. 5. С. IX.

³ Тарановский Ф. В. Обзор памятников Магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. С. 30.

кае, што шэраг норм грунтаваўся на ўласным звычайным праве, асабліва гэта тычылася крымінальнага права (менавіта пакаранне за забойства чалавека), крымінальнага працэсу, лжэсведчання, парадку пакрыцця страт за прычыненне ран, а таксама інстытута наследавання маёмасці¹. Увогуле, для найбольш распрацаваных прававых інстытутаў і норм не было неабходнасці ў рэцэпцыі магдэбургскага права. І тое права, якое рэгламентавала статус беларускіх гарадоў, у большасці грунтавалася на ўласным звычайным праве, якое ў перыяд сярэднявякоўя зведала змены і было дастаткова развітым.

Працы ж Б. Гроіцкага і П. Шчэрбіча, якія многія даследчыкі лічаць крыніцамі магдэбургскага права на Беларусі (хоць і ў розных межах), з'яўляліся самі па сабе перапрацоўкай магдэбургскага права ва ўмовах сацыяльна-эканамічнага развіцця феадальнага грамадства, таму яны без усялякіх умоў і спасылак перапрацоўваліся заканадаўцам ВкЛ. У працах Б. Гроіцкага ўтрымліваецца цікавы матэрыял для параўнальнага аналізу норм і інстытутаў грамадзянскага і сямейнага права. У Артыкулах, якія найбольш набліжаны да сваіх магдэбургскіх крыніц (Саксонскага Зярцала і Вейхбільда), знайшлі даволі падрабязную распрацоўку такія інстытуты прыватнага права, як спадчына, пасаг, вена, тэстамент. Заканадаўца ВкЛ у Артыкулах знаходзіў тыя палажэнні, якіх не хапала ў Статутах, у першую чаргу гэта тычыцца сямейна-маёмасных адносін. Аднак нельга не заўважыць і значных разыходжаньняў у трактоўцы прыватнага права Артыкуламі і Статутамі.

У працы Б. Гроіцкага «Парадак», дзе змешчаны ў асноўным нормы працэсуальнага права, хаця ўключаны і элементы матэрыяльнага права, значная ўвага надаецца наследаванню маёмасці, умовам законнасці спадчыны, парадку яе афармлення, прычынам пазбаўлення дзяцей спадчыны. Такія ж палажэнні мы знаходзім у Статуце, хаця размешчаны яны ў розных раздзелах і артыкулах². Таксама можна знайсці ў Статуце супадающую тэрміналогію адносна назвы роднасных ступеняў сваяцтва, юрыдычнага значэння чатырох ступеняў сваяцтва, умовы перашкод да ўступлення ў шлюбныя адносіны³. Адносна крымінальнага права можна знайсці супадаючыя моманты ў рэгламентацыі такога саставу злачынства, як пралюбадзейства⁴.

Некаторыя супадаючыя палажэнні можна знайсці і ў апошняй працы Б. Гроіцкага «Тытулы», якая дапаўняе і ўдакладняе папярэдняе працы і ўяўляе сабою даволі вольны пераказ і ўласнае трактаванне

¹ Копытский З. Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – пер. половина XVII вв.) // «Славяноведение». 1972. № 5.

² Статут 1588. Р. V, арт. 8; р. II, арт. 11.

³ Там жа. Р. V, арт. 20, 22.

⁴ Там жа. Р. XIV, арт. 29, 30.

Саксонскага Зярцала. Найбольшым зменам у гэтай працы падвергнуліся нормы сямейнага і спадчыннага права, асабліва тэа, што тычыліся афармлення і парадку наследавання маёмасці, наследавання па мужчынскай і жаночай лініі, пасагу, вена, апекі і інш. Аднак разам з амаль поўнасцю супадаючымі нормамаі (напрыклад, роўнасць маёмасных правоў мужа і жонкі на сумесна нажытую сямейную маёмасць) можна ўбачыць і шэраг істотных і дробных адрозненняў. Так, у Статуце 1588 г. прысяга ўдавы з'яўляецца доказам афармлення на яе імя мужам вена (р. V, арт. 1–3), а ў Тытулах гэта лічыцца «шкодлівым правам».

Увогуле можна дапусціць, спасылаючыся на параўнальны аналіз крыніц і на актывы матэрыял, што магдэбургскае права выкарыстоўвалася як дапаможная крыніца ў неабходных выпадках. Менавіта таму Ф. В. Тараноўскі сцвярджаў, што Б. Гроіцкі запоўніў прабелы магдэбургскага права рымскімі палажэннямі, а Тытулы аб завяшчанні і апецы амаль поўнасцю заснаваны на рымскім праве¹. Адносна Статутаў ВкЛ таксама цяжка адназначна сцвярджаць аб запазычанасці іх палажэнняў з тых ці іншых крыніц. У шматлікіх прававых крыніцах розных дзяржаў і народаў на працягу многіх стагоддзяў, асабліва ў сярэднявекі, сустракаюцца супадаючыя моманты, аднак адразу ж гаварыць аб непасрэднай рэцэпцыі права нельга. Тут трэба ўлічваць усе абставіны. Нездарма Н. Максімейка заўважае, што пытанне гэта абмяркоўвалася праф. Даніловічам яшчэ ў 1834 г. і праз 60 г. «вопрос не подвинулся»². Вядома, пасля гэтага, ужо ў нашым ХХ ст. пытанне гэта падымалася, аб чым мы раней пісалі. Нягледзячы на пэўныя абагульненні і выказаныя меркаванні ў гэтай главе, тэма крыніц права феадальнай Беларусі далёкая ад завяршэння і патрабуе значных намаганняў не аднаго даследчыка.

¹ Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. С. 157–158.

² Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 155.

СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ГРАМАДЗЯНСКАГА ПРАВА

§1. Агульныя палажэнні грамадзянскага права

У феадальнай дзяржаве грамадскае жыццё стварала вялікую колькасць самых розных бытавых адносін паміж людзьмі, якія становіліся юрыдычнымі, калі вызначаліся прававымі нормамаі. Што да праваадносін маёмасных, то яны ў далёкай старажытнасці будаваліся на базе звычайнага права. Пры адноснай прастаце грамадзянскага жыцця і неразвітасці тавараабароту першапачаткова не было неабходнасці ў пісаных законах. Нормы звычайнага права былі дастаткова аўтарытэтнымі і выконваліся на падставе агульнапрынятасці і даўніны («старыны»). Пры гэтым феадальнае грамадства распадалася на асобныя групы і таму звычайнае права было пазбаўлена адзінства, разнастаілася па мясцовасцях. Гэтану асабліва спрыяла разнастайнасць судовай арганізацыі асобных зямель-княстваў.

Адначасова з кансалідацыяй асобных зямель у агульную дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае паступова выпрацоўваецца агульназемскае права дзяржавы. Першыя помнікі права ВкЛ сведчаць яшчэ аб пэўных асаблівасцях некаторых зямель у рэгуляванні маёмасных праваадносін. Вялікія князі вымушаны былі лічыцца са старадаўнімі звычаямі і правамі былых асобных княстваў і перыядычна пацвяржаць асобнымі граматамі правы і вольнасці жыхароў гэтых зямель. Такія граматы выдаваліся, напрыклад, Полацкай зямлі ў 1511, 1547, 1580, 1593, 1634 гг., Віцебскай зямлі ў 1503, 1509, 1561 гг., Смаленскай у 1505, Жмудскай у 1492, 1574 гг. і інш. У гэтых граматах без асаблівай паслядоўнасці тлумачыцца і грамадзянска-прававыя нормы, хаця і невялікая колькасць, бо маёмасныя праваадносіны ў асноўным рэгуляваліся звычайным правам.

Заканамерны працэс пераходу ад звычайнага права і прававых традыцый да пісанага, адзінага для ўсёй дзяржавы заканадаўства, а таксама пераход да якасна новай сістэмы выкладання прававога матэрыялу (статутны перыяд) дакладна акрэсліў сферу маёмасных праваадносін, садзейнічаў выпрацоўцы агульных палажэнняў грамадзянскага права і адпаведнай, больш дакладнай юрыдычнай тэрміналогіі. Права цалкам пачынае набываць агульнааслоўны характар. Паступова замест асобы пэўнай групы насельніцтва ў прававых адносінах пачынае выступаць абстрактная асоба: пакупнік, уласнік, залогатрымальнік і г. д.

З другой паловы XVI ст. феадальнае права з яго сутнасным падзелам і адносінамі да асобы ў залежнасці ад прыналежнасці да пэўных класаў-аслоўяў уздымаецца на новую якасную ступень, бо побач з асноўнымі інстытутамі ўласна феадальнага ладу (у першую чаргу інстытутам феадальнай уласнасці на зямлю) пачынаюць атрымліваць значнае развіццё новыя прававыя нормы і інстытуты, характэрныя для капіталістычнага ладу. Гэта было выклікана развіццём таварна-грашовага абароту, гандлёвага капіталу, павелічэннем ролі гарадоў і гарадскога насельніцтва ў сацыяльна-эканамічным жыцці дзяржавы, складаннем адзінага дзяржаўнага рынку і інш. У першую чаргу гэта тычылася такіх інстытутаў грамадзянскага права, як залогавае, абавязцельнае, а таксама звязаных непасрэдна з імі дагаворных адносін у вобласці пазыкі, найму, падраду і г. д.

У адрозненне ад прывілейнага перыяду ў Статутах мы ўжо знаходзім цэлыя раздзелы, прысвечаныя амаль поўнасцю грамадзянскаму праву і яго асобным інстытутам. Так, чацвёрты раздзел Статута 1529 г. утрымлівае нормы сямейнага і спадчыннага права, пяты – апякунскага, дзевяты – залогавага. У Статутах 1566 і 1588 г. з'яўляюцца новыя раздзелы, прысвечаныя спадчыннаму праву («О тестаментях»), абавязцельнаму («О записях и продажах») і інш. Некаторыя праваадносіны знайшлі адлюстраванне ў форме замацавання норм-прынцыпаў, што дазваляла вылучыць асноватворныя нормы і інстытуты грамадзянскага права ў пэўных раздзелах Статутаў, закладвала асновы далейшага развіцця галіновай структуры права. Увогуле ж асновай сістэмы феадальнага грамадзянскага права быў падзел яго на публічнае і прыватнае, і пры гэтым парушэнне прыватнага права цягнула за сабой абавязцельныя адносіны, узнікненне, дзеянне і спыненне якіх рэгулявалася нормамі абавязцельнага права. Менавіта пры высвятленні суадносін і межаў дзеяння публічнага, прыватнага і абавязцельнага права можна ўмоўна падзяліць феадальнае права на галіновай прымеце.

Нават у статутным заканадаўстве мы не знаходзім, з сучаснага пункту гледжання, усебаковага, поўнага і паслядоўнага выкладання палажэнняў грамадзянскага права з выдзяленнем у асобныя раздзелы найбольш важных аднатыпных юрыдычных адносін і інстытутаў. Аднак у пэўнай ступені ўсё тое, з чым звычайна мае справу заканадаўца і навука, там прысутнічае, хаця б у якасці выкладання заканадаўцам феадальнай эпохі асноўных ідэй і норм-прынцыпаў.

Прававыя адносіны, якія ўзніклі ў феадальнай дзяржаве адносна маёмасці, складаліся з пэўных элементаў: суб'екта, аб'екта, права і абавязка. Сувязь паміж правам і абавязкам узнікала праз юрыдычны факт, пад якім разумеліся ўсялякія акалічнасці, якія цягнулі за сабой

у адпаведнасці з законам тэя ці іншыя юрыдычныя наступствы. Юрыдычны факт з'яўляецца звычайна ці па волі асобы, якая ўступае ў праваадносінны, і тады гэта будзе юрыдычнае дзеянне (здзелка, правапапушэнне), ці незалежна ад яе волі, і тады гэта — юрыдычная падзея (сканчэнне тэрміну, нараджэнне, смерць)¹. Усё гэта было добра вядома заканадаўцу эпохі феадалізма, хаця дэфініцыі усіх гэтых паняццяў мы часам не знаходзім нават у статутавым заканадаўстве.

Для праваадносін характэрна тое, што яны не знаходзяцца ўвесь час у стане спакою, але падлягаюць руху ў грамадзянскім абароце. Яны ўстанаўліваюцца, змяняюцца, спыняюцца. Заканадаўца феадальнага перыяду не ставіў мэтай ахапіць усе бакі і віды грамадзянскіх праваадносін, а засяроджваў сваю ўвагу на больш важных і галоўных, з яго пункту гледжання, відах праваадносін і іх элементах.

Феадальны закон звяртае асаблівую ўвагу на аб'ект права і ў першую чаргу на рэчы. Аб'ектамі рэчавага права феадальнай Беларусі былі маёнткі з залежнымі людзьмі, ворыўныя землі, лясы, лугі, азёры, рэкі, чэлядзь нявольная, рознага роду пабудовы, жывёла, прадукты сельскагаспадарчай і рамеснай вытворчасці, лясных промыслаў і інш. Аднак трэба адзначыць, што разуменне паняцця аб'екта права адрознівалася ад сучаснага. Аб'ектам грамадзянскага права лічылася ўсё тое, што магло служыць сродкам ажыццяўлення інтарэсу і ў першую чаргу гэта рэчы, г. зн. прадметы матэрыяльнага свету, а таксама дзеянні іншых асоб адносна перадачы рэчаў, асабістых паслуг, прыкладвання ўласнай рабочай сілы. Рэчы і чужыя дзеянні, якія складаюць эканамічныя даброты і запас такіх даброт, што знаходзіцца ў валоданні пэўнай асобы, называюцца маёмасцю — з эканамічнага пункту гледжання. З юрыдычнага ж — пад маёмасцю разумеюць сукупнасць маёмасных, г.зн. належачых грашовай ацэнцы, юрыдычных адносін. Такім чынам, змест маёмасці з юрыдычнага пункту гледжання выяўляецца ў сукупнасці рэчаў, належачых асобе па праву ўласнасці і ў сілу іншых рэчавых правоў і ў сукупнасці правоў на чужыя дзеянні. Аднак, як адзначае Г. Ф. Шаршаневіч, нават у пачатку XX ст. заканадаўца не прытрымліваўся строгай тэрміналогіі і выкарыстоўваў слова «маёмасць» замест «рэч», а замест маёмасці гаварыў аб уласнасці².

Тым больш для феадальнага закона была характэрнай недастатковая распрацаванасць прававых паняццяў. У Статутах маёмасць носіць назву «маетность» або «добра», і гэтымі фармулёўкамі ахопліваецца як нерухомая маёмасць (зямля, маёнткі), так і рухомая (хатнія рэчы, каштоўнасці і інш.). Аб апошніх заканадаўца часам гаворыць у агульным плане — «иншие всякие добра о пожитку оного имения»³.

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Казань, 1902. С. 71.

² Там жа. С. 121.

³ Статут 1588. Р. VII, арт. 22.

Тэрмін «именье» дастасоўваецца ў статутных нормах не толькі да маёмтцаў, але ў першую чаргу да ўсёй нерухомай маёмасці. Адносна ж астатняй маёмасці ўжываецца слова «рэч», хоць у некаторых выпадках гэта слова выкарыстоўваецца ў значэнні прадмета. Трэба мець на ўвазе, што толькі з зараджэннем буржуазных праваадносін паняцце «рэч» паступова ўступае месца паняццю «маёмасць», пад якім разумеецца ўсё тое, чым асоба валодае. Аднак ужо ў статутны перыяд заканадаўца ў пэўнай ступені адрознівае шырокі юрыдычны сэнс слова «рэч» (як прадмет, у якім закладзены матэрыяльныя і іншыя «добра» і які ахоўваецца законам), а таксама вузкі сэнс — фізічныя прадметы знешняга свету, з-за якіх могуць узнікнуць спрэчкі. У гэтых адносінах рэч з'яўляецца паняццем, якое гістарычна змяняецца, і толькі з развіццём тавараабароту юрыдычнае паняцце рэчы перамяшчаецца на тавар, які знаходзіцца ў пастаянным абароце.

Гістарычна склаўся і падзел рэчаў на рухомыя і нерухомыя, хаця закон нават у больш познія часы не прыводзіць адметнай адзнакі. Статуты толькі гавораць аб «маетнасці рухомай і лежачай» і вызначаюць розныя тэрміны іскавай даўнасці, а ў некаторых выпадках пералічваюць некалькі «добраў», якія належаць да той ці іншай катэгорыі. Практычнае значэнне гэтага падзелу праяўлялася шмат у чым: парадку наследвання, форме здзелак, тэрмінах іскавай даўнасці і інш. Таксама і падзел рэчаў на галоўныя і прыналежнасці. Практычнае значэнне адрознення галоўнай рэчы (г. зн. рэчы, якая мела самастойнае значэнне незалежна ад іншых) ад прыналежнасці (рэчы, якая дапаўняла эканамічнае значэнне галоўнай) зводзілася звычайна да агульнага рымскага правіла: лёс прыналежнасці вызначаўся лёсам галоўнай рэчы.

Спосабамі набыцця рэчавых правоў у феадальнай Беларусі XV—XVI стст. былі: акупацыя (захоп), выслуга, даўнасць, спадчына, знаходка, прырашчэнне і некаторыя іншыя. Падставай набыцця рэчавых правоў быў і дагавор, які ў адносінах да зямлі ўзнік раней інстытута падаравання («пожаловання»). Уяўленне аб юрыдычным лёсе рэчаў не было яшчэ дастаткова выразным і было дапушчальным як бясконца працяглая прыналежнасць рэчы пэўнай асобе, так і прыналежнасць яе некалькім асобам. Толькі на больш познім этапе дзяржаўнае ўмяшанне ў дзеянні, звязаныя з вызначэннем юрыдычнага лёсу рэчаў, якое выражалася ў рэгістрацыі і засведчанні дагавораў, робіць гэтыя ідэі пэўнымі і надае ім характар канчатковасці. Асабліва гэта тычылася нерухомай маёмасці, адносна якой у XVI ст. праводзіцца праверка правоў на валоданне і ўтвараюцца спецыяльныя ўстановы для сведчання і рэгістрацыі здзелак.

Заканадаўца феадальнай эпохі пачынае ўсведамляць і размяжоўваць фактычную, гаспадарча-спажывецкую, прыроду рэчаў і прыметы юрыдычнай умоўнай прыроды. Просты факт валодання рэччу пачы-

нае супрацьпастаўляцца больш фармалізаванаму, умоўна акрэсленаму праву ўласнасці. Апошняя разумеецца не толькі як валоданне і карыстанне маёмасцю, але і распараджэнне ёю, г.зн. вызначэнне юрыдычнага лёсу рэчаў. У сувязі з гэтым заканадаўца вызначае пэўны спосаб надання правоў уладальніку маёмасці, прадугледжвае розныя дадатковыя сродкі замацавання права ўласнасці, напрыклад, дае падаравальную грамату пасля першапачатковага захопу і г. д.

Складаны дыферэнцыраваны характар правоў паводле высвятляецца пры аналізе розных асабістых правоў на аб'екты рэчавага права, перш за ўсё на маёмасць нерухомую (спадчынную, купленую, выслужаную). Заканадаўца XVI ст. ужо дастаткова вызначае і адрознівае такія правы на рэчы, як уласнасць, валоданне («держание»), залог, сервітуты.

Не ставячы мэтай усебаковага і поўнага ўрэгулявання ўсіх грамадзянскіх праваадносін, заканадаўца значную ўвагу надае здзелкам¹. Для юрыдычнай здзелкі (інакш юрыдычнага акта) перш за ўсё патрабавалася, каб яна праявілася знешне, прыняла адпаведную форму, па якой можна было б зрабіць вывад аб змесце. У сувязі з гэтым нават Статут 1588 г. засяроджвае ўвагу на больш тыповым і агульным. І таму толькі пералічвае віды здзелак або гаворыць аб наступствах іх невыканання, аднак дастаткова падрабязна гаворыць пра форму іх здзяйснення. Закон прадапісвае часам, каб выражэнне волі асобы ажыццявілася ў пісьмовай форме, або было яшчэ засведчана органамі ўлады. Калі ж закон не прадугледжваў больш складанай формы, то выкарыстоўвалася простая, вусная.

Заканадаўца канцэнтруе ўвагу не толькі на формах здзелак, але на ўмовах іх законнасці, правоўтвараў бакоў, формах адказнасці і інш. Увогуле, грамадзянскае права феадальнай Беларусі характарызуецца дастатковай рэгламентацыяй праваадносін, зладжанасцю і распрацаванасцю асноўных прававых інстытутаў, зразумеласцю і дакладнасцю юрыдычных фармулёвак, распрацаванасцю тэрміналогіі.

§ 2. Суб'екты грамадзянска-прававых адносін і іх праваздольнасць

Суб'ектам права можа быць асоба, здольная ўступаць у юрыдычныя адносіны. Феадальная дзяржава не кожнага чалавека прызнавала здольным мець права ўласнасці, набываць права патрабавання, абавязвацца да пэўных дзеянняў. У старажытнасці меў месца погляд на рабоў як на аб'ект права, і доўгі час у феадальнай дзяржаве гэтыя адносіны захоўваюцца. Аднак законы ВкЛ сведчаць, што паступова гэты погляд цярпіць значныя змены. Так, ранейшыя рабы пачынаюць

¹ Пад здзелкамі разумеюцца выяўленні волі суб'ектаў права, накіраваныя на ўстанаўленне, змяненне або спыненне юрыдычных адносін.

назвацца халопамі, чэляддзю нявольнай, іх «саджаюць на зямлю» і пераўтвараюць у агароднікаў, тым самым набліжаючы да землярабчага саслоўя. Заканадаўца, кіруючыся грамадскімі настроямі і новымі прагрэсіўнымі тэндэнцыямі, пачынае адмоўна ставіцца да самога паняцця «няволя» і замяняе назву чэлядзі нявольнай на чэлядзь дваровую, абмяжоўвае, наколькі магчыма, крыніцы папаўнення нявольнікаў і інш. Аднак увогуле халопы застаюцца аб'ектамі права.

Суб'ектамі права ў феадальнай дзяржаве лічыліся: феодалы, сама дзяржава, царква, манастыры, гарады, свабодныя гараджане, сялянская грамада і свабодныя сяляне, хаця правамоцтвы апошніх паступова абмяжоўваюцца.

Сучаснае грамадзянскае права адрознівае паняцці праваздольнасці і дзяздольнасці суб'ектаў права, г. зн. здольнасць мець правы і здольнасць карыстацца гэтымі правамі (ажыццяўляць дзеянні з пэўнымі юрыдычнымі наступствамі). Заканадаўству ВкЛ невядомы гэтыя тэрміны, аднак заканадаўца дастаткова добра ўсведамляе іх, бо не за кожным чалавекам прызнае здольнасць мець правы і здзяйсняць юрыдычныя дзеянні. Праваздольнасць узнікала з моманту нараджэння чалавека. На яе ўплывалі такія фактары, як прыналежнасць чалавека да дзяржавы і пэўнага саслоўя, пол, узрост, стан псіхічнага і разумовага развіцця, месца жыхарства, рэлігійная прыналежнасць.

Не размяжоўваючы, але ўсведамляючы паняцце дзяздольнасці, заканадаўца ўстанаўлівае яе залежнасць перш за ўсё ад узросту асобы, г.зн. ад магчымасці ўсведамляць ім і ажыццяўляць юрыдычныя дзеянні і іх наступствы. Звычайнае права звязвала гэту здольнасць са шлюбным узростам асоб. Статуты, імкнучыся да аднолькавасці грамадзянска-прававых адносін у дзяржаве, пачынаюць рэгламентаваць узрост паўналецця асоб: мужчын у асноўным з 18 гадоў, жанчын з 15 гадоў (Статут 1588 г. — з 13 гадоў).

Аднак дасягненне гэтага ўзросту яшчэ не азначала поўнай дзяздольнасці асобы, бо жанчыны, напрыклад, увогуле былі абмежаваныя ў правах, асабліва замужнія. Яны не маглі самастойна выступаць у судзе, а толькі ў суправаджэнні мужа. Дарослыя дзяўчаты да замужжа знаходзіліся пад апекай бацькоў або іншых асоб. Фактычна кожная жанчына павінна была мець апекуна, які выступаў ад яе імя ў судовым працэсе (або суправаджаў яе), або наймаць заступцу (асобу, якая замяшчала істца ці адказчыка ў судовым працэсе). У пазнейшыя часы правы жанчын некалькі павялічваюцца, асабліва гэта тычыцца ўдоў, якія надзяляюцца некаторымі правамоцтвамі адносна маёмасці, якую меў у мінулым яе муж.

Нежанатыя мужчыны (і нават не пакінуўшыя сям'ю жанатыя) знаходзіліся пад пэўнай бацькоўскай уладай. Непаўналетнія ж дзеці

былі пад апекай бацькоў, а ў выпадку смерці апошніх — пад апекай іншых асоб, у першую чаргу — бліжэйшых сваякоў. Аднак закон агаворвае выпадкі ўдзелу непаўналетніх у грамадзянска-прававых адносінах, часцей за ўсё пры ўмове згоды апекуноў¹.

На дзяздольнасць асоб уплываў разумовы і псіхічны стан чалавека. Псіхічна хворыя людзі (т.зв. «шалёныя»), а таксама асобы, якія былі не здольныя разумець сутнасці і характару сваіх дзеянняў («дурні»), пазбаўляліся магчымасці ўступаць у грамадзянска-прававыя адносіны, і іх замяшчалі апекуны.

Праваздольнасць асобы перш за ўсё залежала ад прыналежнасці яе да дзяржавы. Падданства ў ВкЛ набывалася шляхам нараджэння, падарвання (дазвалення) і адпушчэння на волю халопаў. Татары, яўрэі і іншыя асобы, якія аселі ў дзяржаве, набывалі грамадзянства праз спецыяльныя даравальныя граматы (асабіста) або праз дазвол пасяліцца на пэўнай тэрыторыі ВкЛ (супольна). Яны станавіліся падданымі дзяржавы і прыроўніваліся да адпаведнага саслоўя, аднак у заканадаўчых актах мы знаходзім некаторае абмежаванне іх правоў, звязанае перш за ўсё з іх рэлігійнай прыналежнасцю².

Прававы статус іншаземца быў істотна інакшым, чым прававы статус «літвіна» — падданага дзяржавы, аб чым сведчаць законы ВкЛ. Так, Статуты забаранялі іншаземцам набываць ва ўласнасць нерухомую маёмасць на тэрыторыі дзяржавы, займаць службовыя пасады³. Іншаземныя купцы абмяжоўваліся ў дагаворных адносінах і наследаванні маёмасці і інш. Жанчына-літвінка, якая выходзіла замуж за іншаземца, як правіла, атрымлівала прыданае ў грашовай суме, нерухомасць павінна была застацца ў дзяржаве⁴. Замацоўваліся ў законах і іншыя абмежаванні ў адносінах да іншаземцаў, якія, аднак, на практыцы часта парушаліся.

Поўная праваздольнасць асобы мела на ўвазе не толькі наяўнасць падданства дзяржавы, але і стан свабоды, у тым ліку і самастойнае становішча ў сям'і. Некаторыя катэгорыі асоб зусім пазбаўляліся правоў або абмяжоўваліся ў іх. У прыватнасці, закон замацоўваў значныя абмежаванні правоў бенкартаў — незаконнанароджаных, пазашлюбных дзяцей. Прававое становішча дзяцей, народжаных «не з венчальнаю и не шлюбною жоною» было вельмі складаным. Калі муж пры жыцці сваёй жонкі меў пабочных дзяцей, ён не мог завяшчаць ім ніякай маёмасці. Нават пасля смерці жонкі, калі ён жаніўся на маці сваіх пабочных дзяцей і яна нараджала яму новых, усе дзеці аднолькава разглядаліся Статутам 1588 г. як бенкарты і не мелі права на спадчыну ад бацькі⁵.

¹ Статут 1588. Р. VI, арт. 8.

² Статут 1529. Р. XI, арт. 5; Статут 1566. Р. XII, арт. 4; Статут 1588. Р. XII, арт. 8, 9.

³ Статут 1529. Р. III, арт. 3; Статут 1588. Р. III, арт. 4.

⁴ Гл., напрыклад: Статут 1529. Р. IV, арт. 9.

⁵ Статут 1588. Р. III, арт. 28.

Поўнай праваздольнасцю ў ВкЛ валодалі асобы, якія належалі да саслоўя шляхты, аднак пры ўмове добрага імя і гонару. Абмяжоўваліся ў правах тыя асобы, якія ў судовым парадку былі пазбаўлены гонару і адпаведна шляхецкага статусу. Гэта шляхціцы, якія падвергліся ганебнаму пакаранню (пабывалі ў руках ката) або тры разы абвінавачаныя ў злачынстве, а таксама тыя, хто займаўся рамяством і гандлем («локтем и весами»). У пэўнай ступені абмяжоўвалася дзеяздольнасць шляхціцаў, якія парушалі нормы шлюбна-сямейных адносін (уступілі ў шлюб у недазволеных ступенях роднасці і інш.). Як суб'ект феадальнага права, які меў пэўны прававы статус, часткова абмяжоўваўся ў прыватным праве і Вялікі князь (не мог уступіць у шлюб без дазволу сойма, распаараджаў дзяржаўнай маёмасцю і інш.).

Поўнасцю пазбаўляліся ўсіх правоў у дзяржаве т.зв. вываланцы (баніты) — асобы, належачыя да саслоўя шляхты, якія былі асуджаны да выгнання за межы дзяржавы. Вываланцы аб'яўляліся па-за законам, іх жонкі лічыліся ўдовамі, а дзеці — сіротамі.

На працягу XV—XVI стст. павялічваецца дзеяздольнасць сярэдніх і дробных феадалаў. Ліквідуюцца абмежаванні адносна распараджэння імі нерухомай маёмасцю, заканадаўча афармляецца права поўнай уласнасці на зямлю і валоданне залежнымі людзьмі. З завяршэннем працэсу фарміравання саслоўя шляхты ўсе асобы, належачыя да яго, у адпаведнасці з законам мелі аднолькавыя правы, г. зн. валодалі аднолькавай праваздольнасцю і дзеяздольнасцю, аднак у практыцы феадальнага жыцця мелі месца значныя выключэнні з гэтага правіла. Буйныя феадалы мелі магчымасць у поўнай меры карыстацца ўсімі правамі і абмяжоўваць у гэтых правах дробных феадалаў.

Паралельна з павелічэннем правоў феадалаў абмяжоўваецца праваздольнасць і дзеяздольнасць людзей «простага стану». Станаўленне прыгонніцкіх адносін суправаджалася замацаваннем правоў феадала не толькі на сялянскія землеўладанні, але і на асобу селяніна. Аднак, валодаючы галоўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці — зямлёй, феадал сам не мог яе абрабляць, а селянін, абрабляючы зямлю, не меў на яе права ўласнасці, таму абодва суб'екты права ў поўнай ступені былі залежнымі адзін ад другога. Абмяжоўваючы правы селяніна, феадал звычайна паважаў нормы звычайнага права, зразумела, калі гэта не закранала непасрэдна яго інтарэсаў.

Паступовае звужэнне правоў селяніна адбывалася ва ўсіх сферах праваадносін і перш за ўсё ў грамадзянска-прававой сферы. Сяляне пазбаўляюцца права распараджэння зямлёй, паступова зямля замацоўваецца ва ўласнасці феадала. Без згоды свайго пана селянін не мог ажыццяўляць здзелкі нават з рухомай маёмасцю, перадаваць маёмасць у спадчыну і нават браць шлюб. Пагаршаюцца ўмовы працы селяніна, уводзіцца пры-

мусовая праца на карысць феодала і г. д. Аднак трэба адзначыць, што працэс гэты ў феадальнай Беларусі ішоў паступова і ў рознай ступені за-кранаў пэўныя групы сялянства, якое ў XV–XVI стст. падзялялася на розныя катэгорыі па матэрыяльнаму і прававому становішчу. Менавіта таму некаторыя катэгорыі сялянства або асобныя групы сялян доўгі час захоўвалі пэўную дзеяздольнасць. Яны набывалі ва ўласнасць маёмасць, нават рухомую, перадавалі яе ў спадчыну, здзяйснялі іншыя здзелкі, сведчылі іх. І гэта тычылася не толькі асобных катэгорый вольных сялян (панцёрных і пугных баяр, замкавых зямлян і інш.), але і іншых простых людзей. Судовыя справы сведчаць, што, нягледзячы на ўсялякія абставіны, у тым ліку пастаянны ўдзіск і шматлікія павіннасці, сярэдня катэгорыя сялян мела нядрэнную гаспадарку і пэўную маёмасць. Напрыклад, у адной судовай справе гаворыцца, што селянін меў 3 каровы, 2 валы, 20 авчак, 17 коз і іншую маёмасць¹. У іншай справе бачна, што беззямельны баярын, які служыў у больш заможнага землеўладальніка, меў 8 кароў, 3 валы, 40 авчак, 40 вуляў пчаліных і інш². У аднаго селяніна было выкрадзена з каморы маёмасці на суму 300 коп грошай³. Многія даследчыкі адзначаюць, што ў XVI ст. і нават значна пазней сустракаюцца факты здзелак сялян адносна нерухомасці (купля-продаж, мена, дарэнне, залог), аднак, як аргументавана даказвае М. Ф. Спірыдонаў, «такія здзелкі не могуць служыць доказам права ўласнасці сялян на зямлю, якой яны спадчынна толькі валодалі і карысталіся пры ўмове выканання феадальных павіннасцей»⁴. І гэта знайшло адлюстраванне ў вядомай формуле, што часта сустракаецца ў судовых дакументах таго часу: «мужик, покуль добр, потуль есть отчич»⁵, г. зн. селянін лічыўся спадчыннікам зямлі бацькі да таго часу, пакуль быў здольны выконваць павіннасці.

Паступовае афармленне права феадальнай уласнасці на зямлю не толькі давала, але і гарантавала феодалам у XVI ст. магчымасць ажыццяўляць здзелку з зямлёй разам з сялянамі, якія яе насялялі. Пры гэтым да новага ўладальніка пераходзілі ўсе правы адносна залежнага насельніцтва, у тым ліку і права вышуку і звароту збеглага селяніна. З цягам часу сяляне пераўтвараюцца з суб'екта права ў яго аб'ект, чаму садзейнічала і ўзнікшае ў далёкія часы права феодалаў судзіць сваіх людзей у межах уласных уладанняў. Юрыдычна гэта права было замацавана прывілеем Казіміра 1447 г., а затым статутавымі нормама і пастановамаі сойма. У межах феадальнага ўладання спрэчкі паміж сялянамі вырашаў сам феодал або па яго даручэнні адпаведны ўраднік. Грамад-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 280.

² Там жа. № 108.

³ Там жа. № 44.

⁴ Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). Мн., 1993. С. 159–160.

⁵ АВК. Т. 17, № 292.

зянскія іскі сялян па-за межамі феадальнага ўладання прадстаўляў сам феадал, таму што ў большасці сяляне не мелі самастойнага права іску да трэціх асоб. Толькі ў выпадку адмаўлення феадала ад разгляду адпаведнага іска справа пераходзіла да вялікакняжацкай юрысдыкцыі.

Станаўленне прыгонніцкіх адносін суправаджалася абмежаваннем правоў селяніна ва ўсіх сферах праваадносін. Аднак, як адзначаюць польскія вучоныя, своеасаблівым суб'ектам права доўгі час заставалася сялянская грамада¹. Яна карысталася пэўнымі правамі адносна пашавых угоддзяў, лугоў, лясоў. Праваздольнасць гэтых своеасаблівых юрыдычных асоб грунтавалася на звычайным праве і дастаткова доўгі час гэта прызнавалася дзяржавай.

Параўнальна больш шырокія правы мелі гараджане феадальнай Беларусі. Яны валодалі рухомай і нерухомай маёмасцю, у тым ліку і зямельнымі ўладаннямі. У XVI ст. мяшчане вялікакняжацкіх гарадоў мелі поўную дзеяздольнасць адносна дамоў, іншых пабудоў, а таксама і пэўных участкаў зямлі (агароднай, ворыўнай і інш.). Развіццё таварна-грашовых адносін уцягвала нават феадалаў у рыначныя адносіны (крэдытныя, арэндныя аперацыі, дзелкі), якімі ў асноўным займалася гарадское насельніцтва. Закон абмяжоўваў толькі гараджан у дзелках з нерухомасцю, існавалі пэўныя абмежаванні пры завяшчанні маёмасці і продажы «дзядзін». Аднак асобныя гараджане абыходзілі закон і ўсялякімі спосабамі набывалі зямельную ўласнасць.

Увогуле, праваздольнасць гараджан, рэгламентаваная заканадаўствам дзяржавы, залежала ад шэрагу абставін: прыналежнасці горада, наяўнасці граматы на магдэбургскае права, зафіксаванага ў ёй прававога статусу горада, канкрэтных правоў і абавязкаў насельніцтва і інш. Акрамя таго, трэба мець на ўвазе, што ўнутры самога горада існавалі розныя катэгорыі насельніцтва, кожная з якіх мела ўласны прававы статус. Для абароны сваіх правоў гараджане аб'ядноўваліся ў саюзы па прафесіях (цэхі) і ў рэлігійна-асветніцкія і дабрачынныя таварыствы (праваслаўныя, каталіцкія, уніяцкія братствы). Гэтыя аб'яднанні адыгрывалі вялікую ролю ў складаным жыцці сярэднявечага беларускага горада. Больш складаным было становішча насельніцтва прыватнаўласніцкіх гарадоў, бо яно ў большасці залежала ад волі таго ці іншага ўладальніка горада.

Феадальнае права ведала і такіх калектыўных суб'ектаў права, як сябры. Напрыклад, сябра бору бортнага — гэта некалькі сялян, якія разам займаліся бортніцтвам. Існавалі сябры ў лоўлі рыбы, у валоданні млынамі і інш. Часам сяляне асядалі на землях гараджан і за гэта дзяляліся з імі вынікамі сваёй працы. Называлі іх сябры гарадскія. У некаторых землях ВкЛ існавала група сялян, якія разам валодалі зям-

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980. С. 163.

лей. Тэрмін «сябры» ахопліваў як кроўных родзічаў, так і іншых асоб, якія не былі звязаны паміж сабой кроўнымі адносінамі, але прымалі ўдзел у агульнай уласнасці.

У Статутах наглядаецца тэндэнцыя змены назвы сяброў на ўдзельнікаў. Некаторыя артыкулы Статута 1588 г. увогуле супрацьпастаўляюць кроўных родзічаў і ўдзельнікаў — не кроўных.

Ва ўсіх трох Статутах, як адзначае Ю. Бардах, існуе інстытут «старэйшага» ў праваадносінах. Аднак прававы статус таго, каго «за большаго паставілі», дакладна невядомы. Старэйшы брат знаходзіўся ў пазіцыі, набліжанай да бацькі. Паступова ў ВкЛ праяўляецца тэндэнцыя ўрэгулявання ліквідацыі сяброўства ў інтарэсах свабоды гаспадарання. Уласнасць канцэнтруецца ў руках адной асобы.¹

Самастойнымі суб'ектамі феадальнага права былі: сама дзяржава і царква. Складаныя ўзаемаадносіны гэтых прававых суб'ектаў перыядамі прыводзілі да абмежавання праваздольнасці той ці іншай царквы (праваслаўнай, каталіцкай і інш.), у тым ліку і ў адносінах да нерухомай маёмасці.

§ 3. Іскавая даўнасць

Для актывізацыі грамадзянска-прававых адносін і дысцыплінаванасці іх удзельнікаў існуе інстытут іскавай даўнасці. У перыяд феадалізма асобы, што ўдзельнічалі ў гэтых адносінах і прыватнае права якіх было парушана, мелі магчымасць звярнуцца ў судовыя ўстановы з мэтай абароны і ўзнаўлення сваіх правоў. Пры гэтым сама асоба вырашала пытанне аб выкарыстанні права іскавай абароны. Аднак дзяржава не магла дазволіць асобе карыстацца гэтым правам без абмежавання ў часе, бо гэта стварала б няўстойлівасць і няпэўнасць у грамадзянскіх праваадносінах. З мэтай папярэджання узнікнення такіх цяжкасцей заканадаўца Вялікага княства ўстанавіў пэўныя максімальныя тэрміны, на працягу якіх асоба магла патрабаваць абароны сваіх парушаных правоў.

Гісторыка-прававая спадчына Княства сведчыць аб дастатковай тэрэтычнай распрацаванасці інстытута іскавай даўнасці і шырокім выкарыстанні яго на практыцы. Так званая «земская даўнасць» доўгі час была адной з юрыдычных падстаў набыцця права ўласнасці. Аднак пры ўмове, што маёмасць, асабліва гэта тычылася нерухомасці, знаходзілася ў законным валоданні пэўнай асобы на працягу рэгламентаванага законам тэрміну. Фактар даўніны быў накіраваны не толькі на стабілізацыю маёмасных адносін, якія паступальна развіваліся, але і на спыненне няўстойлівых, не фармалізаваных адносін, што працягваліся па інерцыі і недагляду. Тэндэнцыя да замацавання фікса-

¹ Bardach J. Studia z ustroju i prawa W. X. Litewskiego XIV—XVII bb. Białystok, 1970. S. 141.

ваных тэрмінаў даўнасці супадала з іншымі важнымі тэндэнцыямі ў сферы прыватнага рэгулявання маёмасных адносін, перш за ўсё з тэндэнцыяй заканадаўчага замацавання прыярытэту пісьмовых доказаў у грамадзянска-прававых спрэчках.

Сутнасць «земскай даўнасці» складаў вызначаны законам тэрмін, на працягу якога можна было звярнуцца ў суд для прымусовага ўзнаўлення парушанага права. Сканчэнне тэрміну іскавай даўнасці цягнула за сабой пэўныя прававыя наступствы, такія, як страта права на іск, на выкананне суда. Па Статуту 1529 г. агульны тэрмін іскавай даўнасці складаў 10 гадоў. Кожны суб'ект права мог звярнуцца на працягу гэтага тэрміну ў адпаведныя судовыя ўстановы для абароны сваіх парушаных правоў. Валоданне якой-небудзь маёмасцю на працягу адзначанага тэрміну, якое не перарывалася заявай прэтэнзій з боку іншых асобаў, пераўтварала яго ў права ўласнасці і спыняла прэтэнзіі тых, хто дазволіў мінаваць тэрміну іскавай даўнасці.

Пачатак тэрміну іскавай даўнасці вызначаўся момантам узнікнення права іскавых прэтэнзій. Напрыклад, па іску ўласніка маёмасці адлік даўнаснага тэрміну пачынаўся з таго моманту, калі рэч ўласніка пачала супрацьзаконна ўтрымлівацца іншай асобай або ўласнік сустрэў пэўныя перашкоды ў ажыццяўленні свайго права. З гэтага часу ход даўнасці пачынае ісці бесперапынна. Аднак у некаторых выпадках закон дапускае прыпыненне цячэння даўнаснага тэрміну. Статуты прадугледжвалі прыпыненне ходу іскавай даўнасці на той перыяд часу, пакуль існавалі перашкоды для падачы іску ў суд, якія закон прызнаваў уважлівымі. Самая важная акалічнасць, якая прыпыняла ход іскавай даўнасці, гэта непаўналецце асобы, якая з'яўлялася суб'ектам няздзейсненага права. Так, калі спадчыннік быў непаўналетні, то на час яго непаўналецця ход даўнасці прыпыняўся. Закон рэгламентаваў пачатак ходу іскавай даўнасці пасля дасягнення старэйшым з братоў-спадчыннікаў паўналецця, у выпадку калі не адзін сын, а некалькі наследавалі маёмасць.

Земская даўнасць прыпынялася таксама ў выпадку, калі пэўная асоба не магла прад'явіць свае законныя прэтэнзіі ў сувязі са знаходжаннем на дзяржаўнай службе па-за межамі краіны або ў выпадку вайны ці эпідэміі¹.

У процілегласць прыпыненню, перапынак даўнасці не затрымліваў далейшага яе ходу, а знішчаў значэнне папярэдняга. Усё цячэнне даўнасці, якое мела месца да наступлення пэўных абставін, пазбаўлялася пэўных юрыдычных наступстваў, і адчынялася магчымасць толькі новага цячэння іскавай даўнасці. Як правіла, ход тэрміну іскавай даўнасці перапыняўся прад'яўленнем у суд іску або ўчыненнем абавязанай асобай дзеянняў, якія сведчылі аб прызнанні абавязкаў. Напрыклад, даўжнік, які

¹ Статут 1588. Р. VII, арт. 3.

ўхіляўся ад выплаты занятых грошай, заплаціў праэнты па доўгу. Пасля перапынку іскавая даўнасць пачынае цячы зноў. Час да перапынку не залічваўся ў новы тэрмін.

Феадалы выкарыстоўвалі тэрмін іскавай даўнасці для выпатрабавання збеглых сялян. Статут 1566 г. замацаваў 10-гадовы тэрмін пошуку і выпатрабавання па суду збеглых «отчизных» людзей, сялян-слуг і чэлядзі нявольнай. Пры гэтым апошняя катэгорыя вярталася ўладальніку і пасля заканчэння гэтага тэрміну, нават у выпадку запісу чэлядзі нявольнай у саслоўе мяшчан і набыцця нерухомай маёмасці. Аднак судовыя справы сведчаць, што і да ўвядзення ў дзеянне Статута 1566 г. даўнасць увогуле і дзесяцігадовая ў прыватнасці мела месца ў якасці асноўнага прынцыпу няволі непахожых сялян¹.

У Статуце 1588 г. тэрмін даўнасці па выпатрабаванні збеглых «отчизных» людзей павялічыўся да 20 гадоў, а іскі па выпатрабаванні збеглай чэлядзі нявольнай і палоннай не абмяжоўваліся ніякім тэрмінам (р. XII, арт. 12).

Найбольшую распрацаванасць іскавая даўнасць атрымала ў Статуце 1588 г. Палажэнні папярэдніх Статутаў адносна «земскай даўнасці» былі дапоўнены і развіты. Так, паўтарыўшы норму аб непашырэнні тэрміну іскавай даўнасці на залог, Статут 1588 г. дапоўніў, што і «долг позычаный» не мае даўнасці земскай (р. VII, арт. 12). Акрамя таго, упершыню быў замацаваны тэрмін іскавай даўнасці аб выпатрабаванні пасагу (р. V, арт. 4), рэгламентаваліся выпадкі скарачэння тэрмінаў «земскай даўнасці» (р. VII, арт. 10), больш увагі надавалася падставам прыпынення ходу іскавай даўнасці (р. VII, арт. 3; р. VI, арт. 11) і інш. Павелічэння ўвагі заканадаўцы адносна рэгламентацыі іскавай даўнасці патрабавалі новыя ўмовы эканамічнага развіцця дзяржавы ў другой палове XVI ст. і грамадзянска-прававыя адносіны, якія імкліва развіваліся. У гісторыі феадальнага права Беларусі менавіта «земская даўнасць» выпрацавалася ў адзін з найбольш развітых юрыдычных інстытутаў.

§ 4. Рэчавае права: паняцце, гісторыя ўмацавання рэчавых правоў на нерухомасць

У феадальным праве не давалася азначэння рэчавага права, аднак асноўныя элементы гэтага інстытута (аб'ект, суб'екты, іх правамоцтвы і абавязкі) паступова ў заканадаўчых актах ВкЛ XV–XVI стст. пачынаюць выразна выяўляцца. Некалькі пазней для азначэння рэчавых правоў выкарыстоўваўся таксама тэрмін «вотчиннае права», аднак дастасоўваўся ён не толькі да нерухомай маёмасці. Паняцце ж «рэчавае права» больш шырокае.

¹ Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси. С. 105.

Прырода рэчавага права абумоўліваецца тым, што яго аб'ектам з'яўляецца рэч у матэрыяльным значэнні гэтага слова і гэту рэч магчыма патрабаваць з любога незаконнага валодання, прычым патрабаваць звароту ў натуральным выглядзе, а не ў выглядзе ўзнагароды. Рэчавае права накладвае на ўсіх людзей абавязак устрымлівацца ад дзеянняў, якія супярэчаць правам уладальнікаў пэўных рэчаў.

Вельмі важным для феадальнага грамадства было веданне аб сувязі паміж асобай (суб'ектам) і аб'ектам рэчавага права. У першую чаргу гэта тычылася моманту ўзнікнення рэчавага права. Такой мэце служыла паступовае ўмацаванне рэчавых правоў пры дапамозе органаў улады, якое ажыццяўлялася адкрыта і галосна. Асабліва мелі патрэбу ў публічнасці і галоснасці рэчавыя правы на нерухомасць. Абвешчэнне рэчавых правоў паступова набывала пэўную працэдурную форму: сімвалічныя дзеянні, прысутнасць сведкаў, афіцыйных асоб, судовы запіс і інш.

Колькасны пералік рэчавых правоў невялікі. Галоўнае месца ў ім займае права ўласнасці, якое з'яўляецца асновай усяго грамадзянскага права. Да яго прымыкае права на чужую рэч, якая знаходзіцца ва ўласнасці іншай асобы (сервітуты), а таксама залогавае права, якое нельга выключыць з сістэмы рэчавага права, хаця яно адрозніваецца ад права на чужую рэч і стаіць асобна.

Асноўныя рысы і заканамернасці развіцця рэчавага права найбольш выразна прасочваюцца на прыкладзе фарміравання інстытута ўласнасці, асабліва зямельнай. Адносна перыяду ўзнікнення права ўласнасці ў вучоных існуюць розныя меркаванні. Так, К. А. Неволін лічыў, што прыватная зямельная ўласнасць на тэрыторыі старажытнай Русі існавала з даўніх часоў, яшчэ да прыходу варагаў¹. Аднак вядома, што старажытныя помнікі права, у першую чаргу Руская Праўда, не ведалі нерухомасці як прадмета здзелак. У той час нават не існавала тэрміну для азначэння сутнасці права ўласнасці, яго замяшчалі займеннікі «мой», «твой» або выразы «купіл впрок», «куплена», «дедина» і інш. Пры адносна рэдкім насельніцтве і вялікіх зямельных прасторах, пакрытых у асноўным лясамі, адсутнічалі падставы для зямельных спрэчак.

Польскі вучоны Ю. Бардах лічыць, што паняцце ўласнасці пачынае існаваць у познім сярэднявеччы, як тэрмін — у XVI ст., і прыводзіць шэраг пераканаўчых аргументаў на карысць такой думкі².

У старажытнасці адносіны да зямлі былі фактычнымі, а не юрыдычнымі. Зямлёй карысталіся для земляробства і жывёлагадоўлі да таго часу, пакуль яна не спусташалася, а затым пераходзілі на іншы зямельны ўчастак. Папярэдні ж ўчастак пасля ўзнаўлення вытворчых сіл мог перайсці да іншай асобы. Пры гэтым суб'ектам права ў старажытныя часы ў

¹ Неволін К. А. История Российских гражданских законов. СПб., 1851. Т. 1. С. 7.

² Bardach J. Historia państwa i prawa Polski. Warszawa, 1957. S. 24.

большасці была не фізічная асоба, а род ці абшчына. Толькі з цягам часу родавыя і абшчынныя сувязі пад уплывам шматлікіх фактараў слабеюць і даюць магчымасць найбольш самастойным людзям існаваць асобна, паза саюзам. Гэтаму працэсу садзейнічала вайна, якая адрывава асобных людзей ад родавага, абшчыннага саюзу, а таксама гандаль, інтэнсіўнасць якога паступова ўзрастае, і іншыя абставіны. Паволі з'яўляецца цікавасць да зямельнай уласнасці, да магчымасці прыцягнуць да апрацоўкі зямлі іншых асоб і атрымаць ад гэтага карысць. Прыватны пачатак усё больш выпяняе калектыўны, і ранейшае сумеснае распараджэнне маёмасцю пераўтвараецца ў права выкупу адчужанай нерухомасці. Развіццю ідэі прыватнай уласнасці нямала садзейнічала і царква, — спачатку праваслаўная, якая ўкараняла погляды візантыйскага права, а пазней каталіцкая з яе асаблівацямі рэгулявання шлюбна-маёмасных адносін.

Спосабамі набывання права ўласнасці першапачаткова быў захоп, які спачатку ажыццяўляўся ў межах адной мясцовасці, а потым пераходзіў гэтыя межы і становіўся гістарычным спосабам пашырэння дзяржаўнай тэрыторыі. Захопу спрыяла няпэўнасць граніц прыватных уладанняў і дзяржаўных тэрыторый. Толькі значна пазней вопіс землеўладанняў (замацаваны спецыяльнымі інвентарнымі кнігамі) і заканадаўча аформленае правіла, па якому ўся маёмасць, што не належыць нікому, належыць дзяржаве, актыўна спрыяла яснасці зямельных адносін і папярэджвала магчымасць іх захопу іншымі суб'ектамі. Уласнасць пачынае набывацца і іншымі шляхамі: аддзяленнем пладоў, знаходкай, прырашчэннем і г. д. У XV—XVI стст. павялічваецца колькасць выпадкаў перадачы зямлі ва ўласнасць шляхам усынаўлення, што павінна было зацвярджацца мясцовай уладай або гаспадарскімі маршалакмі. Так, у адной судовай справе гаварылася аб праве на нерухомасць: «... бо тот Петраш принял мене за сына место на всю свою землю и в дом»¹.

Адміністрацыйна-судовая практыка Вялікага княства XV—XVI стст. сведчыць не толькі аб першапачатковых спосабах набывання ўласнасці, але і аб вытворчых — перадачы. Пад гэтай назвай маецца на ўвазе ўручэнне адной асобай рэчы іншай асобе з намерам перанесці права ўласнасці. Такім чынам, перадача — гэта юрыдычнае дзеянне, падставай якога служыць які-небудзь дагавор (купля-продаж, мена, дарэнне і інш.).

Права ўласнасці, па найбольш пашыраным азначэнні, супадаючым з жыццёвым уяўленнем аб ім, як неабмежаванае і выключнае панаванне над рэччу паказвае на дзве асноўныя прыметы. У першую чаргу гэта тычыцца выключнага і незалежнага ад іншых асоб валодання рэччу (адмоўная прымета) і другое — злучэнне на падставе закона валодання, карыстання і распараджэння рэччу (станоўчая прымета). У гістарычным развіцці валоданне як адносін фактычных папярэднічае праву ўласнасці

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 14.

(хаця ў навуковай літаратуры існуюць і процілеглыя пункты гледжан-
ня). Валоданне, якое з'яўляецца як бы ўводзінамі да выкладання рэча-
вых правоў, уяўляе сабою фактычнае панаванне над рэччу, злучанае з
намерам прысвоіць яе. Усялякае валоданне, па феадальным законе, на-
лежала абароне і ахоўвалася ад самаўпраўства і насілля да той пары,
пакуль не будзе прысуджана (ці іншым законным шляхам перададзе-
на) іншай асобе. Ужыванне заключаецца ў магчымасці атрымаваць
карысць ад тых выгод, якімі вызначаецца эканамічнае значэнне рэчы.
Распараджэнне ж дае магчымасць здзяйсняць розныя здзелкі, маючы
сваім аб'ектам менавіта гэту рэч. У праве распараджэння мы бачым
істотны момант права ўласнасці, і адсутнасць яго можа ліквідаваць гэта
права. Між тым заканадаўца і больш позняя перыяду феадалізму (і нават
капіталізму) адрозніваў поўнае права ўласнасці, калі валоданне, ка-
рыстанне і распараджэнне злучаюцца ў адной асобе, і няпоўнае права
ўласнасці, калі ад яго аддзяляецца адна з указаных частак. Такім чынам,
закон прызнае права ўласнасці і ў тых выпадках, калі яно не злучаецца
з валоданнем, або карыстаннем, або распараджэннем.

Права ўласнасці ў канчатковым выглядзе вечна і нашчадна, г.зн.
связь пэўнага аб'екта з пэўным суб'ектам працягваецца да той пары,
пакуль не наступіць юрыдычны факт, які разрывае яе. Гэты факт вык-
лікаецца або воляй суб'екта, або лёсам аб'екта ці сілай закона. Калі
яно набывалася не першапачатковым спосабам, то звычайна права
ўласнасці спынялася тым жа спосабам, якім набывалася. Напрыклад,
набыццём іншай асобай пэўнай рэчы са згоды ўласніка (перадача), або
апроч яго волі (даўнасць), з прычыны знішчэння аб'екта і інш.

Асаблівай увагі заслугоўваюць тры спосабы спынення права ўлас-
насці, якія здзяйсняюцца пры ўдзеле органаў улады. Яны ўяўляюць са-
бою прымусовае пазбаўленне права ўласнасці і звычайна маюць месца
на падставе пастановы адпаведнага судовага органа дзяржавы (пры на-
кіраванні спагнання на маёмасць адказчыка і пры раздзелах агульнай
маёмасці). У неабходных выпадках дзяржаўнай уладай праводзілася
экспрапрыяцыя, г.зн. прымусовае пазбаўленне, кампенсаванае адчу-
жэнне або абмежаванне правоў (пазбаўленне права ўласнасці, уста-
наўленне сервітута). Феадальнае заканадаўства прадугледжвала таксама
такі від пазбаўлення права ўласнасці, як канфіскацыя, г. зн. адабран-
не маёмасці ў знак пакарання за здзяйсненне злачынных дзеянняў. У
асноўным гэта тычылася дзяржаўных злачыстваў, наступствам чаго
была канфіскацыя, як правіла, усёй маёмасці. Пазбаўленне ж права
ўласнасці на асобныя прадметы з'яўлялася частым наступствам у
шматлікіх выпадках злачыстваў і праступкаў.

Асноўныя заканамернасці фарміравання і ўмацавання рэчавых пра-
воў больш ярка праяўляюцца на прыкладзе развіцця зямельнай улас-

насці. У адпаведнасці з характарам суб'ектаў права і спосабамі набывання рэчавых правоў землеўладання на тэрыторыі феадальнай Беларусі ў перыяд складвання ВкЛ падзяляліся ў асноўным на вялікакняжацкія, прыватнаўласніцкія і царкоўныя. Такі падзел захоўваўся дастаткова доўгі час, пакуль у асобе вярхоўнага суб'екта ўласнасці не зліліся дзяржава і князь як персана і тады ўжо на змену старому падзелу прыходзіць новы: дзяржаўныя землі аддзяляюцца ад вялікакняжацкіх, удакладняюцца правамоцтва царквы і прыватных уладальнікаў. Шматлікія дакументы феадальнага перыяду даюць уяўленне аб характары і памерах землеўладанняў. Напрыклад, у 6-й кнізе судных спраў Літоўскай Метрыкі большасць спраў (№№ 38, 53, 58, 62, 68, 69, 119, 123, 139, 167, 173, 217 і г. д.) гавораць аб памеры землеўладанняў дробных ці сярэдніх феодалаў, аб іх магчымасці распараджацца пэўнай часткай нерухомасці.

Працэс вызначэння землеўласнікаў быў вельмі доўгім, і праходзіў ён паступова, паралельна з працэсам цэнтралізацыі дзяржавы і фарміраваннем саслоўнага падзелу грамадства. Калізія публічна-прававога (вялікакняжацкія землі) і прыватна-прававога (прыватнаўласніцкія землі) наглядаецца ў дзяржаве на працягу XIV–XVI стст. Гэта было характэрным для ўсёй сістэмы феадальнай іерархіі з яе «расшчэпленай» уласнасцю, з прывязанасцю аб'екта адначасова да некалькіх уласнікаў, з забытанасцю правамоцтваў, адносінамі сюзерэнітэту-васалітэту, што яшчэ ўскладнялася элементамі карпаратыўнасці (сямейнай, родавай, абшчыннай і інш.), якія ўступалі ў канфлікт з прыватным пачаткам і прававым нігілізмам¹. Менавіта ўсё гэта ў той ці іншай ступені праяўлялася ў рэчавым праве феадальнай Беларусі.

На пачатковай стадыі фарміравання ВкЛ на беларускіх землях панавала даволі простая сістэма феадальнай гаспадаркі. Насельніцтва ў асноўным займалася эксплуатацыяй прыродных рэсурсаў (асабліва гэта тычылася ўсходніх зямель). Земляробства, якое вялося з дапамогай прымітыўнай сельскагаспадарчай тэхнікі, патрабавала значнай колькасці свабодных зямель. У сувязі з гэтым насельніцтва праяўляла актыўную зацікаўленасць у павелічэнні памераў землеўладанняў. Прыродныя ўмовы Беларусі спрыялі развіццю жывёлагадоўлі, раслінаводства, а таксама розных рамёстваў. З сельскагаспадарчай вытворчасцю былі цесна звязаны промыслы і сельскія рамёствы.

Пры экстенсіўных метадах гаспадарання натуральны прырост насельніцтва патрабаваў пастаяннага пашырэння сельскагаспадарчых угоддзяў, таму важным паказчыкам развіцця сельскай гаспадаркі з'яўлялася асваенне новых зямель. У гэтым былі зацікаўлены як феодалы, якія шляхам павелічэння сваіх землеўладанняў павялічвалі і колькасць залежных людзей (і адпаведна даходаў), так і сяляне, бо іх заахвочвалі рас-

¹ Гл. падраб.: Развитие русского права в XV – первой половине XVII вв. / Под ред. В. С. Нерсисянца. М., 1986. С. 128.

працоўваць новыя землі рознымі ільготамі. У сувязі з гэтым пачынае ўдасканальвацца культура земляробства, павялічваецца ўраджайнасць сельскагаспадарчых культур і ствараюцца ўмовы для паступлення шэрагу прадуктаў на рынак.

На працэс умацавання рэчавых правоў актыўна ўплываў гандаль, як унутраны (паміж асобнымі землямі дзяржавы), так і знешні. Асабліва інтэнсіўна вядзецца гандаль па старажытных водных шляхах (Днястры, Заходняй Дзвіне, Нёмане), уцягваючы ВкЛ у кола заходне-еўрапейскіх эканамічных адносін. Адначасова Днепр злучае дзяржаву з гандлёвымі цэнтрамі Крыма і Усхода.

Многія даследчыкі адзначаюць наяўнасць інтэнсіўных гандлёвых адносін ВкЛ з іншымі дзяржавамі на самым пачатку яго ўтварэння. Гэтаму садзейнічала і ўмацаванне палітычных пазіцый ВкЛ на міжнароднай арэне. Адна з самых буйных у Еўропе дзяржава, распрасціртая на абшарах ад Балтыйскага да Чорнага мораў, магла гарантаваць бяспечнасць сваіх падданных за яе межамі, і таму на ўсе бакі адкрываліся для іх гандлёвыя шляхі¹. Аб актыўным эканамічным развіцці дзяржавы сведчаць звесткі пра тое, што не толькі ў сталіцы Вільні, але і ў іншых гарадах ВкЛ у пачатку XVI ст. былі «розныя фабрыкі і заводы»². Развіццё гандлёвых адносін, павелічэнне колькасці гарадоў і гарадскога насельніцтва ўздымала эканамічную магутнасць дзяржавы, спрыялі назапашванню грашовых сродкаў у дзяржаўнай казне.

У гэты перыяд актывізуецца гаспадарчая дзейнасць Вялікіх князёў – гаспадароў дзяржавы. Заходнія землі Беларусі, на якіх у сувязі з заняпадам промыслаў пачынае пераважаць земляробства, уключаюцца ў вялікакняжацкі дамен і актыўна ўцягваюцца ў тавараабарот.

Развіццё феадальнага землеўладання з канца XV ст. ішло ў двух кірунках: па-першае, заканадаўча замацоўваецца ўлада Вялікага князя на ўсёй тэрыторыі ВкЛ, хаця былыя князі-правіцелі асобных зямель-княстваў, якія ўвайшлі ў склад дзяржавы, прызначаючы ўладу Вялікага князя, доўгі час лічылі сябе ўласнікамі гэтых зямель; і па-другое, паступова пашыраюцца правы феодалаў адносна ўсіх формаў землекарыстання.

Дастаткова вялікі зямельны фонд, які знаходзіўся ў непасрэдным валоданні Вялікага князя, быў галоўнай крыніцай даходаў вялікакняжацкага (а значыць, і дзяржаўнага) скарбу. Эксплуатацыя яго давала князю асноўныя сродкі як для пакрыцця дзяржаўных выдаткаў, так і на задавальненне патрэб гаспадарскага двара. Землеўладанні князя ўключалі ў сябе маёнткі, замкі, гарады, мястэчкі, сёлы, землі пад пашнямі, лясамі і г. д. Вялікакняжацкія (гаспадарскія) староствы і эка-

¹ Гл.: Jaroszewicz. *Obraz Łotwy pod względem jej cywilizacji*. Wilno, 1844. S. 90–91.

² Гл.: Живописная Россия/ Под ред. П. П. Семенова. СПб.; М., 1882. Т. 3. С. 217.

номіі размяшчаліся на ўсёй тэрыторыі ВкЛ і складаліся з вялікакняжацкіх двароў, фальваркаў і войтаўстваў, да якіх належала пэўная колькасць вясковых паселішчаў. Некаторыя двары з'яўляліся толькі адміністрацыйна-гаспадарчымі цэнтрамі валасцей, іншыя ж, акрамя гэтага, мелі ўласныя землі і вялі асобную гаспадарку.

У XVI ст. быў скасаваны стары валасны падзел, і тэрыторыя, якая прымыкала да вялікакняжацкага двара, была штучна падзелена на так званыя войтаўствы — механічна створаныя адміністрацыйна-гаспадарчыя адзінкі памерам каля 400 валок зямлі¹. Плошча кожнага вялікакняжацкага двара залежала ад памеру раллі і складалася з зямель, эксплуатаемых пад наглядам дзяржаўцы двара: раллі, сенакосаў, агародных зямель, выганаў, садоў, лясоў, зямель пад гаспадарчымі пабудовамі і агародамі, а таксама невялікіх зямельных участкаў, якія аддаваліся ў арэнду за чынш або спецыяльную службу. Большая частка гэтых зямель служыла крыніцай прыбытку дваровай гаспадаркі. Землі пад агародамі звычайна прызначаліся на патрэбы двара, і таму памер іх быў невялікім. Іншыя ж зямельныя ўчасткі, раскіданыя паміж асноўнага зямельнага фонда, не мелі самастойнага значэння і даваліся на пэўных умовах чэлядзі нявольнай, якая пераўтваралася ў агароднікаў.

Вялікакняжацкія землі падзяляліся на прыбытковыя (дваровыя ралля, агароды, сады, землі пад агароднікамі, сенажаці, выганы і засценкі, аддадзеныя на голым чыншу) і непрыбытковыя (землі пад дваром і пабудовамі і лясы, прыпісаныя да таго ці іншага двара). Ворыўныя землі прызначаліся пераважна пад ячмень, жыта, авёс, прычым апошнія культуры ў асноўным рэалізоўваліся на замежным рынку, дзе былі больш высокія цэны. Ячмень жа ішоў на патрэбы дваровай гаспадаркі, і толькі нязначная яго частка паступала на ўнутраны рынак.

Вялікакняжацкія землі апрацоўваліся трымальнікамі цяглых валок, сенакосныя ўгоддзі — пэўнай колькасцю цяглых і асадных валок разам. Дваровая гаспадарка была ў асноўным сярэднепамеснай (ад 100 да 500 дзесяцін зямлі) і буйнапамеснай (звыш 500 дзесяцін).

Вялікакняжацкія землеўладанні (дамен князя) папаўняліся за кошт паступлення або звароту вымарачных зямель, якія называліся «пустой» зямлёй, «пустовцінамі», «спадкамі». У дамен Вялікага князя паступалі землі феадалаў, гараджан, а ў больш ранні перыяд — землеўладанні былых удзельных князёў, якія засталіся без спадчыннікаў. Такім шляхам перайшлі да Вялікіх князёў гарады Пінск, Кобрын, Тураў, Гарадзей і інш².

У абласных граматах (напрыклад, Кіеўскай зямлі 1507 г.) гэта права Вялікага князя знайшло выражэнне ў наступнай фармулёўцы: «А детей не будет, ино ближнему, а будет пустый человек, ни детей ни

¹ Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. М., 1961. С. 107.

² Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. М., 1892. С. 305.

племени: ино нас (господаря) то именье»¹. Выключэннем з гэтага права былі старыя крывічскія землі — Віцебская, Полацкая, Смаленская, адносна якіх князь абавязваўся «в безадцины и отумерцины не вступатися»². Аднак пры гэтым не гаварылася, на карысць каму князь адступаўся ад такіх вымарачных зямель. Магчыма, у такіх выпадках спадчыннікамі былі сваякі або нават усё «племя».

Ф. І. Леантовіч адзначае, што ў процілегласць польскім законам права вымарачнасці ўтрымлівалася Вялікімі князямі да першай уніі ВкЛ з Польшчай (Крэўскай уніі 1385 г.). Агульназемскімі прывілеямі 1387 і 1413 гг. княжацкае права вымарачнасці было ўступлена шляхце, якая прыняла каталіцызм і была прыпісана да польскіх гербаў. Вымарачныя маёнткі адыходзілі не да князя, як гэтага патрабавала старажытнае права, а да блізкіх родзічаў. Што да «отчизных» маёнткаў, якімі валодалі нашчадкі ўдзельных князёў па праву блізкасці, а не па падараванню («пожалованию») Вялікага князя, то гэта маёмасць ніколі не лічылася вымарачнай і заставалася ў валоданні нашчадкаў старых княжацкіх родаў, такіх, напрыклад, як Радзівілы — нашчадкі князёў Біржанскіх³.

Некалькі інакш вырашалася пытанне аб вымарачнасці «данин» і «выслуг». Па звычайнаму праву «данина» не перадавалася ў спадчыну, ёю распараджаўся Вялікі князь. Аб гэтым гаворыцца, напрыклад, у адным з заканадаўчых актаў Казіміра (1484 г.): «Што будет в имениях нашей данины, то в том ся нам воля»⁴. Аналагічным чынам вырашалася пытанне і аб выслужаных маёнтках. Момант вымарачнасці звычайна вызначаўся ў саміх актах на падараванне маёнтка: «до живота», «двух животов» і г. д. Часта сустракалася форма выслугі, блізка падыходзячая да падаравання ў вотчыну, якая выражалася ў падараванні землеўладання ў пэўнай асобе з дзецьмі і «счадкамі мужскога рожая» («мужскога стану», «племени») з той умовай, што пасля спынення мужчынскай лініі падараваная маёмасць становіцца вымарачнай і адыходзіць да Вялікага князя. Гэтыя правілы адносна вымарачнай маёмасці гаспадарскіх данін і выслуг дзейнічалі нават у другой палове XVI ст.

Да Вялікага князя адыходзіла і гарадская вымарачная маёмасць, у тым ліку і ў гарадах з магдэбургскім правам. Прыток такой маёмасці быў пастаянным, што давала магчымасць гаспадару выкарыстоўваць зямельны фонд для раздачы служылым людзям пад умовай нясення службы.

Вымарачная маёмасць перш за ўсё прыпісваецца да гаспадарскага «стала», да «замкавых валоданняў» князя і знаходзіцца ў яго распараджэнні або ў распараджэнні службовых асоб мясцовай адміністрацыі (ваяводаў, старастаў). Землі пры гэтым раздаюцца пад матывам, што яны

¹ АЮЗР. Т. 7. 1872. № 11. С. 34.

² Гл., напрыклад: Полацкая грамата 1511 г. // АЗР. СПб., 1848. Т. 2. № 70.

³ Леантовіч Ф. И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. СПб., 1893. С. 45.

⁴ АЗР. Т. 1. СПб., 1846. № 85.

«пустые» і з іх няма ніякай службы. У гаспадарскіх актах XVI ст. часта гаворыцца аб раздачы вымарачнай маёмасці («спадков», «отумерлых речей», «пустошей», «пустых земель» і г. д.). Пазней у Статутах мы знаходзім нормы звычайнага права, у адпаведнасці з якімі па старадаўняй традыцыі раздавалася вымарачная маёмасць.

Да гаспадара дзяржавы адыходзілі таксама землі, якія канфіскаваліся за здзяйсненне розных злачынстваў, прычым не толькі дзяржаўных. Адбіраліся, напрыклад, землі за цяжкія злачынствы супраць асобы: забойствы, цяжкія цялесныя пашкоджанні і інш. Абвінавачванне трымальніка землеўладання ў «татбе» таксама цягнула за сабою канфіскацыю маёмасці злодзея. З канца XV ст. павялічваецца колькасць канфіскаваных зямель феадалаў за ўчыненне дзяржаўнай здрады, пад якой перш за ўсё разумеўся самавольны ад'езд у непрыяцельскія землі «с ким бы тое панство наше на он час вальчило»¹. У пачатку XVI ст. выпадкі адыхода ў Маскву былі дастаткова распаўсюджанай з'явай, і таму канфіскацыя зямель здраднікаў павялічвала вялікакняжацкі зямельны фонд.

Феадальная дзяржава ў асобе Вялікага князя была буйнейшым зямельным уласнікам. Доўгі час усе землі, якімі валодаў Вялікі князь, лічыліся яго ўласнасцю. На думку М. В. Доўнар-Запольскага, падзел гэтых зямель на дваровыя землі гаспадара і дзяржаўныя ў прамым сэнсе гэтага слова адбыўся ў канцы XV ст., аб чым і сведчыць агульназемскі прывілей князя Аляксандра 1492 г.²

У процілегласць гэтаму меркаванню У. І. Пічэта лічыў, што такі падзел адбыўся не раней канца XVI ст., а зазначаны прывілей не дае падставы да такога катэгарычнага вываду. Нягледзячы на тое, што ў цэнтры ўвагі Вялікага князя знаходзіліся галоўным чынам заходнія землі дзяржавы, якія перш за ўсё былі ўцягнуты ў сферу таварных зносін як на ўнутраным, так і на знешнім рынку, аднак нават у валочнай уставе 1557 г. нельга убачыць адрознення паміж заходнімі дварамі і ўсходнімі валасцямі³.

На нашу думку, прывілей Аляксандра 1492 г. спрабаваў вырашыць гэтую складаную праблему і заканадаўча вызначыў мэту, якую ў далейшым патрэбна было правесці ў жыццё. Паміж спробай заканадаўчага ўрэгулявання падзелаў зямель на дваровыя і дзяржаўныя і практычным ажыццяўленнем такога падзелу магло прайсці шмат часу. Падзел гэты праводзіўся пасля шэрагу папярэдніх мерапрыемстваў (уладкаваннем спісу вялікакняжацкіх зямель і месца іх знаходжання, вызначэння межаў, характарыстыкі якасці пэўных участкаў зямлі і г. д.), і праводзіўся ён паступова, на працягу ўсяго XVI ст.

¹ Статут 1588. Р. III, арт. 16.

² Доўнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1. С. 146.

³ Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. С. 201.

Канчатковае выдзяленне са складу дзяржаўных уладанняў т. зв. «сталовых» зямель для забеспячэння вялікакняжацкага трона было зроблена па просьбе паслоў Вялікага княства на каранацыйным сойме ў Кракаве ў 1588 г. «Сталовымі», якія пазней называліся «эканоміямі», сталі Берасцейскае і Гародзенскае староствы, Камянецкая, Кобрынская, Магілёўская, Оліцкая, Шавельская і інш. землі. Аднак юрыдычны статус дзяржаўных зямель быў акрэслены адразу ў прывілеі Аляксандра 1492 г.: князь мог распараджацца імі толькі са згоды вышэйшага органа дзяржаўнай улады — рады.

Адносна царкоўнага землеўладання, праблема якога толькі закранаецца, бо не з'яўляецца непасрэдным прадметам гэтага даследавання, трэба адзначыць, што прававы статус царкоўных зямель быў абумоўлены характарам суб'екта ўласнасці і ён не быў аднолькавым, бо царкоўнай маёмасцю карысталіся розныя яе ўстановы з розным прававым статусам (цэрквы, манастыры і інш.), якія належалі да розных рэлігійных плыняў (праваслаўе, каталіцызм, уніяцтва і інш.). У залежнасці ад узаемаадносін свецкай і царкоўнай улады будаваліся і маёмасныя праваадносіны. Колькасць царкоўнага землеўладання на працягу XV—XVI стст. павялічваецца на падставе захопу, вялікакняжацкага падаравання, а таксама актаў дарэння з боку прыватных асоб. Апошняя крыніца папаўнення царкоўнага землеўладання адыгрывала даволі значную ролю ў павелічэнні царкоўнай уласнасці, што асабліва тычылася каталіцкай царквы. Прыватныя дарэнні ўплывалі і на ідэалагічную барацьбу па пытаннях дапушчальнасці і мяжы інстытута царкоўнай уласнасці ў дзяржаве, а таксама аб паўнамоцтвах суб'ектаў гэтай уласнасці.

Аб'ём царкоўнага землеўладання пастаянна ўзрастае і па той прычыне, што зямля не давалася ў драбленне раздачай, а наадварот, увесь час канцэнтравалася. Дзяржава ўмешвалася ў гэты працэс мерамі адміністрацыйна-прававога характару, спрабуючы ўрэгуляваць спосабы і тэмпы павелічэння царкоўнага землеўладання, кантралюючы наяўны зямельны фонд царквы, укараняючы ў практыку прынцып неадчужальнасці царкоўнай нерухомай маёмасці і г. д. У межах жа самога царкоўнага землеўладання складвалася цэлая сістэма розных умоўных правоў адносна пэўных суб'ектаў.

Асабліва актыўна развівалася царкоўнае землеўладанне карпаратыўнага духавенства: праваслаўных і каталіцкіх епіскапстваў, манастыроў, прыходскіх цэркваў і касцёлаў. Праваслаўная царква, якая захоўвала свае надзелы са старажытных часоў, паступова, хоць і не вельмі значна, як адзначаюць даследчыкі, пашырала іх галоўным чынам за кошт актаў дарэння асобных феодалаў¹.

¹ Гл., напрыклад: Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. С. 612—614.

У працэсе насаджэння каталіцызму, якое пачалося з канца XIV ст., на Беларусі ўзнікае і даволі шпарка ўзрастае шляхам вялікакняжацкіх падараванняў і актаў дарэння акаталічаных феадалаў зямельная ўласнасць шматлікіх устаноў каталіцкай царквы: біскупстваў, кляштароў, касцёлаў і інш.¹ Да сярэдзіны XVI ст. каталіцкая царква пераўтвараецца ў аднаго з буйнейшых феадалаў. Толькі Віленскаму каталіцкаму біскупству і 259 парафіяльным касцёлам Віленскай дзіяцэзіі належала каля 11,5 тыс. сялянскіх і іншых дымоў, г. зн. 2,8 % усіх 417 тыс. дымоў у Вялікім княстве. Большасць іх буйнейшых маёнткаў была размешчана на Беларусі: Ігумен (Мінскі павет), Мядзведзічы (Навагародскі), Стрэшын (Рэчыцкі) і шмат іншых. У сярэдзіне XVI ст. толькі Віленскаму і Жамойцкаму каталіцкім біскупствам у дзяржаве належала каля 3,4 % сялянскіх дымоў. У цэлым колькасць землеўладанняў каталіцкай царквы ў гэты час прыкладна больш чым у два разы перавышала памер зямельнай уласнасці праваслаўнай царквы².

Адносна феадальна-шляхецкага землеўладання трэба адзначыць, што Вялікі князь вымушаны быў узнагароджваць феадалаў за службу і даваць ім зямлю ў якасці ўмоўнага трымання або часцей за ўсё па праву «вечнага владення», таму з цягам часу вялікакняжацкі зямельны фонд пачынае памяншацца. Прычынай таму былі настойлівыя патрабаванні і просьбы феадалаў, як сярэдніх і дробных, так і буйных, якія часам пад залог зямлі былі крэдытарамі Вялікага князя. Дзяржава настолькі перажывала хранічны недахоп грошай у казне, асабліва з канца XV ст., што гэта праблема неаднойчы абмяркоўвалася на соймах.

Вялікакняжацкае падараванне («пожалование») феадалам зямлі ўяўляла сабою даволі складаны комплекс юрыдычных дзеянняў. Яно замацоўвалася спецыяльным гаспадарскім лістом, які выдаваўся з канцылярыі Вялікага князя. Калі ж такі ліст адсутнічаў у землекарыстальніка, то гэта лічылася самавольным захопам і было падставай для адабрэння зямлі. Суб'ектыўнае волевыяўленне князя, выказанае ў гэтым акце, выклікала пэўныя аб'ектыўныя наступствы: з'яўляліся новыя суб'екты і аб'екты праваадносін, для прызнання якіх канчатковымі і прававымі патрабавалася выкананне дапаўняльных, фармалізаваных дзеянняў (рэгістрацыя падараванай маёмасці, увод у валоданне ёй і інш.). Аднак у выпадку, калі зямля перадавалася ва ўмоўнае землекарыстанне на правах «помесьця» (выслугі, заходне-еўрапейскага бенефіцыя), Вялікі князь, аддаючы частку дзяржаўнага зямельнага фонду, захоўваў пры гэтым уладу над ім цалкам. Дакументы таго часу сведчаць аб тым, што зямлю «господар дал», яе «держим за даниною господарскою»³.

¹ Гл. падраб.: Ochmański J. Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w. Białystok, 1964. T. 1. S. 162.

² Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси. С. 48.

³ Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел №№ 103, 123, 60.

Працэс развіцця ўмоўнага землеўладання быў выкліканы і знешнімі прычынамі, таму што органы ўлады павінны былі мець у дастатковай колькасці ўзброеныя сілы для абароны дзяржавы, а галоўным абавязкам трымальнікаў зямель на ўмоўным (бенефіцыйным) феадальным праве было нясенне воінскай службы. Часцей за ўсё даваліся землі, і тым самым больш хуткім тэмпам памяншаўся вялікакняжацкі дамен у заходняй частцы дзяржавы, асабліва ля вялікіх гарадоў і ажыўленых гандлёвых шляхоў. Ва ўсходніх землях, на беларускіх прыдзвінскіх і прыдняпроўскіх мясцінах, гаспадар заставаўся ўласнікам вялікіх лясных прастораў і зямель, якія знаходзіліся ў абшчынным землекарыстанні.

Прыкладна да першай паловы XV ст. не існавала пэўных абмежаванняў на падараванне зямель былымі ўдзельнымі князямі, хаця такое сустракалася і пазней¹. Аднак паступова такія падараванні замацоўваюцца пацвярджэннем Вялікага князя і такім чынам становяцца як бы новымі падараваннямі. У гэты перыяд усе падараванні ідуць не толькі ад імя гаспадара дзяржавы, але і ад імя паноў-рады, а часам нават і ад мясцовых улад (ваяводаў, дзяржаўцаў). У апошнім выпадку яны таксама патрабуюць пацвярджэння Вялікага князя, асабліва калі гэта тычыцца значных участкаў зямлі.

Працэс падаравання зямель меў дастаткова рэгламентаваную працэдурную форму. Падставай для яго звычайна служыла просьба канкрэтнай асобы да Вялікага князя, выказаная часцей за ўсё ў пісьмовай форме. У сувязі з просьбай гаспадар даваў распараджэнне (асабіста або праз сваіх службовых асоб) перадаць пэўны ўчастак зямлі заяўшчыку або даручаў выкананне свайго рашэння адпаведным службовым асобам. Гэта працэдура мела назву «правіць землею».

Абавязковым этапам у працэдуры падаравання зямлі была выдача спецыяльнай падаравальнай («пожалованной») граматы, таму што славаеснае падараванне не мела юрыдычнай сілы. Заключным жа этапам падаравання было «увязаньне», г.зн. увядзенне ў валоданне падараванай зямлэй, якое здзяйснялася праз асобную грамату мясцовай адміністрацыі. Дакладная форма «увязанья» невядомая, аднак вучоныя мяркуюць, што працэдура гэта была аналагічная той, што практыкавалася ў больш познія часы². Гэта значыць, што адпаведная грамата зачытвалася публічна перад насельніцтвам той мясцовасці, дзе знаходзілася падараваная нерухомасць, а затым разам з вопісам падаравання, які таксама абнародаваўся, перадавалася новаму ўладальніку зямлі. Акрамя таго, акт «увязанья» рэгістраваўся ў кнігах намесніцкага суда.

Увогуле, намеснікі прымалі самы непасрэдны ўдзел ва ўладкаванні служылага землеўладання. Напрыклад, дзяржаўца ў гэтай сферы дзейн-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 25, 324.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Киев, 1889. С. 21.

ічаў самастойна або па ўказу Вялікага князя. Самастойна прадаваліся свабодныя землі жыхарам валасцей, баярам, мяшчанам. Такія падараванні мелі моц «да волі гаспадарскай», і тыя, хто іх атрымаў, павінны былі абавязкова прасіць пацвярджэння Вялікага князя. Намеснікі вялі ўлік свабодных зямель, а пры іх раздачы павінны былі кіравацца прынцыпам «пажытка земскага», г. зн. прыбытку дзяржаўнай казны. Па загаду Вялікага князя намеснік «обысківал» для прасіцеля неабходны надзел зямлі або ўводзіў у валоданне падараванай зямлёй¹.

Не маючы магчымасці самастойна праверыць усе заявы прасіцеляў адносна свабодных надзелаў, неабходнасці і законнасці патрабавання зямельнага надзелу, гаспадар вялікую ўвагу надаваў паказанням намеснікаў і патрабаваў у выпадку безпадстаўнай заявы на атрыманне свабоднай зямлі адтэрмінаваць увядзенне ў валоданне зямлёй і паведаміць яму аб гэтым.

Аналізуючы тэксты падаравальных граматаў, можна зрабіць вывад аб суб'ектах падараванняў. Пераважна імі былі асобы мужчынскага полу, здольныя несці воінскую службу, хаця былі даволі шматлікія выключэнні з гэтага правіла. Перш за ўсё землі дараваліся былым уладальнікам асобных княстваў (т. зв. удзельным князям), якія атрымлівалі ад Вялікага князя не абавязкова цэлыя ўдзелы або воласці, але часам толькі асобныя двары ці іншую больш дробную маёмасць. Колькасць і якасць падараванай маёмасці залежала ад шэрага аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў і ў першую чаргу ад таго становішча, якое займала асоба на службовай лесвіцы. Асноўную ж частку асоб, якія атрымлівалі падараванні, складалі сярэднія і дробныя служылыя людзі: баяры, лоўчыя, дваровыя Вялікага князя (дзякі, лекары, фурманы, кухары і нават княжацкія рамеснікі). Атрымлівалі зямельныя падараванні і жыхары гарадоў — месцічы, якіх абавязвалі ў такім выпадку несці не «месціцкую» службу, а тую спецыяльную службу, якая была абавязкам ад гэтай зямлі. Нават царкоўная маёмасць, атрыманая ад князя ў падараванне, насіла ўмоўны характар і яе маглі адабраць у любы момант. Усе гэтыя суб'екты ў адпаведнасці са сваім становішчам у дзяржаве атрымлівалі зямлю з адпаведнага разраду: «ловецкія», «конакормцавыя», «баярскай службы» і іншыя ўчасткі зямлі. Часцей за ўсё свабодныя зямельныя ўчасткі атрымлівалі жыхары тых валасцей, паведаў, дзе меліся гэтыя свабодныя землі, аднак з гэтага правіла былі і значныя выключэнні.

Не толькі зямля была прадметам падараванняў, але і некаторыя «права гасударственнага характара, заменявшие собой пожалованные имущества»². Усё ж такі асноўным прадметам падараванняў была нерухомая маёмасць, пад якой разумелася перш за ўсё зямля. У па-

¹ Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского. Киев, 1918. С. 158–159.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. С. 5.

даравальных граматах сустракаюцца розныя назвы нерухомай маёмасці: зямля, след, служба, двор, сяло, селішча, слабада, манастыр, воласць і інш. Воласці, а таксама цэлыя ўдзелы, якія ўваходзілі ў прадмет падаравання, мелі пераважна характар дзяржаўнага «пожаловання», усе ж астатнія прадметы мелі ў большасці прыватны характар. Звычайна даравалася апрацаваная зямля, якая, як і воды (у асноўным азёры), была самастойным прадметам падаравання нерухомай маёмасці ў адрозненне ад сенажаціў, паляўнічых угоддзяў, якія мелі ў большасці дапаўняльны характар.

Апрацаваны ўчастак зямлі ў залежнасці ад прызначэння называўся: «след», калі апрацоўваўся сіламі аднаго чалавека; «двор», калі апрацоўваўся ў большасці ўжо несвабоднымі людзьмі і ўяўляў сабою хутар з зямлёй; «служба», калі абрабляўся некалькімі гаспадарамі, якія выконвалі нязменныя павіннасці і плацілі аднолькавыя падаткі на карысць дзяржавы. Прытым прававы статус зямель мог быць розным. Землі дараваліся непасрэдна з дзяржаўнага фонду, вялікакняжацкай маёмасці, або тыя, што нікому не належалі («пустые, которые з веков не были ни за ким»). Аднак часцей за ўсё дараваліся тыя землі, якія страцілі ўладальнікаў або тыя, што Вялікі князь адабраў па той ці іншай прычыне ў трымальнікаў зямель. Адаючы ў дараванне такія землі, Вялікі князь называе іх таксама «пустымі», але робіць пры гэтым агаворку, што падараванне мае юрыдычную сілу тады, калі гэтыя землі на самой справе з'яўляюцца «пустымі».

Дараваліся землі як заселеныя людзьмі, так і незаселеныя, як апрацаваныя, так і неапрацаваныя. Прычым апрацаваныя землі маглі быць і незаселенымі, бо пазбаўляліся жыхароў па прычыне эпідэміі, вайны і іншых абставін («селішча пустые», «следы пустые», «воласці пустые»).

Землі, на якіх жылі несвабодныя людзі, часцей за ўсё называліся «дваром». У выпадках падаравання зямлі, якая была заселена свабоднымі людзьмі, у граматах гаварылася аб «пожалованні людзей». Тэрмін «отчина», які выкарыстоўваўся пры гэтым, засцерагаў ад памылкі, што дараваліся толькі людзі, хаця па літаратурнаму сэнсу некаторых грамат менавіта так можна і меркаваць. Людзі, якія дараваліся разам з зямлёй (у граматах яны або пералічваюцца пайменна, або вызначана іх агульная колькасць), уваходзілі ва ўсе разрады цяглага і службылага сельскага насельніцтва: «путные», «непутные», «неданные», «некуничные» і г. д. Належалі яны раней ці непасрэдна князю, ці якімсьці іншым уладальнікам. Як правіла, прадметам падараванняў не былі «местичи», а таксама баяры з зямлёй, за выключэннем выпадкаў, калі яны дараваліся ў складзе цэлых удзелаў або воласцяў.

Гаворачы аб феадальным землеўладанні, трэба мець на ўвазе, што пры падараванні зямлі справа не ішла аб пераходзе права ўласнасці

на зямлю, бо яна не належала па праву ўласнасці ні тым людзям, якім даравалася раней, ні новаму ўладальніку зямлі. Па сутнасці, дараваліся даходы, якія атрымлівалі гэтыя асобы ад эксплуатацыі зямлі, таму часам сяляне, што ішлі ў падараванне разам з зямлёй, выказвалі пратэст супраць падаравання іх якой-небудзь канкрэтнай асобе, бо лічылі гэта незаконным або непрымальным для сябе.

У актах на падараванне часта зазначалася, што правы новага трымальніка зямлі складваюцца з атрымання той даніны і службы, якія раней выконваліся на карысць Вялікага князя, а часам толькі з атрымання часткі даходу, бо яго асноўная частка па-ранейшаму ішла гаспадару дзяржавы, новы ж уладальнік атрымліваў свой «доходец».

Падараванні насілі ў асноўным прыватны характар, аднак з іх не вынікалі поўныя правы ўласнасці на зямлю. З факту падаравання вынікалі толькі вызначаныя канкрэтным нарматыўным актам (граматай на падараванне) строга акрэсленыя межы тых правоў, якія даваліся канкрэтнаму ўладальніку зямлі. Нерухомай маёмасцю давалася пад пэўнымі ўмовамі, галоўнай і агульнай сярод якіх было нясенне службы на карысць Вялікага князя (дзяржавы) з гэтага зямельнага ўчастка. І незалежна ад прычын падаравання зямлі служба была абавязковай умовай для ўсіх падараванняў, за выключэннем асобых выпадкаў (напрыклад, зямля давалася «в хлебокормление» былым удзельным князям, іх нашчадкам і інш.).

З канкрэтных прычын і ўмоў падаравання вынікала і адпаведная назва падараванай зямлі: у асноўным «жалованье» і «держанье». Апошняя азначала карыстанне нерухомай маёмасцю, атрыманне з яе пэўных прыбыткаў. Даволі рэдка ў адносінах да падараванай зямлі ў ВкЛ выкарыстоўваўся тэрмін «поместье», які пачаў ужывацца з канца XV ст. у Маскоўскай дзяржаве і атрымаў там пераважнае значэнне. «Поместье», як правіла, давалася пад умовай будучай службы, у той час як «выслуга» (назва гэта выкарыстоўвалася ў больш спецыяльным сэнсе) давалася ў якасці ўзнагароды за мінулую службу, але пад умовай будучай. Разам з тым усе гэтыя назвы падараванай маёмасці мелі адно агульнае, што іх аб'ядноўвала – маёмасць даравалася за службу, замяняючы тым самым будучае грашовае ўзнагароджанне.

Нягледзячы на тое што ўсе землекарыстальнікі жадалі б вечна валодаць падараванай маёмасцю і быць яе сапраўднымі ўладальнікамі ў поўным сэнсе гэтага слова, Вялікі князь спачатку не дазваляў ім распадацца ёю, аднак паступова вымушаны быў пашыраць іх правы, асабліва ў адносінах тэрміну карыстання зямлёй. Пры гэтым умоўнасць і абмежаванасць правоў землекарыстальнікаў спачатку пашыралася не на адну толькі падараваную маёмасць у дакладным сэнсе гэтага слова, але і на іншыя яе віды. Усё большыя правы на нерухо-

мую маёмасць паступова заваёваюць усе землекарыстальнікі. Пашырэнне правоў прыватных асоб з'яўлялася агульным і натуральным працэсам для кожнай феадальнай дзяржавы, і, як падкрэсліваў М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў, шлях памеснага права ці «жалованых» вотчын не быў адзіным тыпам рэчавых адносін да зямлі і працэс пашырэння правоў землекарыстальнікаў не залежаў ад палітычных пераваротаў ці штучных заканадаўчых мер, якія маглі толькі паскорыць натуральны ход працэсу (як гэта атрымалася ў ВкЛ) або затрымаць яго (у Маскоўскай дзяржаве)¹.

У правах служылых людзей адносна падараванай нерухомай маёмасці ў ВкЛ можна распазнаваць шэраг розных адценняў, але ў цэлым служылае феадальнае землекарыстанне можна ўмоўна падзяліць на дзве катэгорыі. Да першай катэгорыі належалі тыя зямельныя ўладанні, якія перадаваліся трымальнікам без права распараджэння зямлёй. Тэрмін трымання такіх уладанняў быў звычайна неакрэсленым і залежаў ад умоў, на якіх давалася зямля. Да другой катэгорыі належалі землі, якімі ўладальнік распараджаўся на правах спадчынных, аднак такое права распараджэння мела не безумоўны, а адносны характар². У сувязі з гэтым у актах на зямельныя падараванні часта сустракаюцца словы: «до воли господарское», «вечно до живота своего», што і азначала па сутнасці «держание» ў вузкім сэнсе слова, прычым апошняе словазлучэнне растлумачвае тэрмін «вечность» – трыманне на працягу аднаго чалавечага жыцця. Калі ж гаварылася аб «патомным» падараванні, то разумеліся і правы дзяцей землекарыстальніка, хаця ў некаторых граматах канкрэтна не гаварылася аб нашчадках. Значна пазней, ужо ў статутных нормах даволі канкрэтна гаварылася, што выслугі даюцца «ленным правам, або дожитьем, або до воли и ласки нашею господарское»³, дзе апошняе азначала волю Вялікага князя. Аднак для таго, каб землекарыстальнік, які меў паўнамоцтвы, да «воли» князя або пажыццёва меў магчымасць перадаць маёмасць сваім дзецям, патрабавалася асобная даравальная грамата або спецыяльная агаворка ў першапачатковай грамаце. І ўжо такое нашчаднае землеўладанне называлася вотчынай у процілегласць «держания» ў вузкім сэнсе слова, г. зн. часовага пажыццёвага землеўладання. Аднак са зместу шэрага грамат вынікае, што часам тэрмін «отчина» (вотчина) ужываўся адносна ўмоўнага трымання і нашчаднага валодання. Увогуле ж вотчынай становіцца тая маёмасць, якая перадаецца ў спадчыну, хаця правы ўладальніка яе доўгі час застаюцца недастаткова ўрэгуляванымі і не абараняюцца агульнадзяржаўным законам.

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. С. 35.

² Гл.: Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. С. 592.

³ Статут 1566. Р. II, арт. 34.

У канцы XV — першай палове XVI ст. падараваная нерухомая маёмасць застаецца яшчэ ўласнасцю Вялікага князя (дзяржавы), а ўладальнік толькі карыстаецца ёю (пэўны тэрмін, пажыццёва, часам з правам перадачы сваім дзецям), але ўжо некаторыя асобы набываюць права перадаваць маёмасць у спадчыну без усялякіх абмежаванняў. Асноўная ж маса ўладальнікаў не мае поўнага, неабмежаванага права распараджэння маёмасцю і таму не гарантавана ад самавольнага распараджэння гэтай маёмасцю з боку гаспадара. Вялікі князь па сваім жаданні можа адабраць не толькі пажыццёвае, але і нашчаднае ўладанне. Маёмасць пры гэтым адбіраецца не толькі за здзяйсненне дзяржаўнага злачынства, але і за іншыя правапарушэнні, а часам і без усялякай прычыны. У апошнім выпадку звычайна замест адабранага надзелу зямлі даецца ўзамен іншы зямельны ўчастак, і калі ён не адпавядае памеру адабранага ўчастка, то ўладальніку кампенсуюцца страты. Аднак гэта агульнае правіла, замацаванае жыццёвай практыкай, бо нярэдкасцю былі выпадкі адабрання зямлі без усялякай падставы і кампенсацыі. Пры гэтым адбіраліся нават вотчыны, не гаворачы ўжо аб адабранні землеўладанняў у выпадку немагчымасці несці абавязковую службу з зямлі па прычыне старасці, хваробы і інш.

Разам з тым, нягледзячы на такія значныя правы Вялікага князя на падараваную маёмасць, з цягам часу павялічваюцца і правы прыватных уладальнікаў. Становіцца выключэннем адабранне князем падараваных «да воли» землеўладанняў без пэўнай прычыны, бо дзяржаве патрэбны служылыя людзі, і таму сыны ўладальнікаў падараванай зямлі валодаюць ёю пад умовай службы з бацькаўскага надзела. Пры гэтым зямельныя надзелы часам папаўняюцца за кошт дапаўняльных участкаў. А робіцца ўсё гэта ўжо не на падставе старадаўняга звычаю («старыны»), а на падставе права прыватнай асобы, якое пачынае рэгламентавацца законам.

Адначасова і Вялікі князь быццам бы не страчвае сваіх правоў, таму што спадчыннікі землеўладальнікаў атрымліваюць зямлю не толькі на падставе спадчынных правоў, але і як новае падараванне ад гаспадара і прытым на тых жа ўмовах — служба на карысць дзяржавы. Вялікі князь не страчвае нічога нават у тым выпадку, калі спадчыннікамі з'яўляюцца дачкі ўладальнікаў зямлі, бо ў асобе іх мужоў набывае выканаўцаў ранейшага службовага абавязку. Інтэрэсы дзяржавы захоўваюцца і тады, калі пры немагчымасці несці службу па старасці і адсутнасці спадчыннікаў па мужчынскай лініі землеўладанне перадаецца новаму феадалу пад умовай выканання ранейшых службовых абавязкаў і дапаўняльнай умовай — выканання пэўных абавязкаў у адносінах да папярэдняга састарэлага ўладальніка і яго сям'і (утрыманне сям'і, клопаты аб лёсе ўсіх членаў сям'і і г. д.). Вядома, што ў практыцы феадальнага жыцця суст-

ракаліся і больш складаныя выпадкі, якія вырашаліся канкрэтнай пастановай органаў улады або агаворваліся адразу ў падаравальнай грамаце. Вырашаліся такія справы, як правіла, на карысць прыватных асоб, бо дзяржава была зацікаўлена ў павелічэнні прыбыткаў, а эксплуатацыя маёнткаў з зямлёй давала іх значную колькасць.

У асобных выпадках, пры адсутнасці спадчыннікаў па мужчынскай лініі, нерухомае маёмасць перадавалася трэцім асобам, якія павінны былі клапаціцца аб ёй і сям'і былога ўладальніка. Пры гэтым апекуны пэўны час (напрыклад, да замужжа дзяўчыны-спадчынніцы) карысталіся маёмасцю, а пасля вярталі яе з адпаведнай справаздачай. Такая спадчынная маёмасць ішла ў падараванне мужу гэтай дзяўчыны. Гэтыя выпадкі сведчаць аб тым, што паступова зямельныя праваадносіны, якія першапачаткова грунтаваліся на звычайным праве, змяняюцца новымі. Асабліва ярка гэта праяўлялася на прыкладзе становішча ўдавы трымальніка зямлі, аб чым будзе сказана далей.

Правы прыватнай асобы адносна падараванай маёмасці паступова павялічваюцца, і перш за ўсё гэта тычылася працягласці карыстання зямлёй. Тэрміновае карыстанне з цягам часу пераўтвараецца ў бестэрміновае, а апошнія становіцца пажыццёвым і нашчадным. Пэўны час захоўваюцца істотныя адрозненні паміж пажалаванымі землямі і старымі «выслугамі». Калі Вялікі князь глядзеў на ім асабіста падараваную маёмасць як на сваю ўласную, то некалькі інакш ставіўся ён да маёмасці, падараванай яго продкамі, папярэднімі Вялікімі князямі. Для таго, каб адрозніваць поўныя правы ўласніка ад умоўных, устанаўліваецца тэрмін «отчина», хаця яшчэ доўгі час захоўваецца адрозненне паміж нашчадным уладаннем («отчиной» у шырокім сэнсе слова) і правам уласнасці («отчиной» у вузкім сэнсе). Гаворка ідзе аб праве распараджэння маёмасцю, г. зн. магчымасці яе прадаць, падараваць, закласці, абмяняць, завяшчаць. І тут яшчэ пэўны час дзейнічае агульнае правіла: карыстальнік не мае права распараджэння маёмасцю, хаця пры гэтым мае месца цэлы шэраг выключэнняў (параўнальна розных у розных перыяды часу). Толькі паступова падараваная маёмасць, не гаворачы аб вотчынах і дзядзінах, набывае прыметы ўласнасці, аднак пры гэтым патрабавалася яшчэ ўсведамленне трымальнікамі ўласнай незалежнай улады над маёмасцю і прызнанне гэтага іншымі асобамі. Толькі з цягам часу ўладальнікі маёмасці пачынаюць глядзець на яе як на сваю ўласную, і зямля набывае інакшую каштоўнасць, асабліва гэта адбывалася тады, калі ёю валодала некалькі пакаленняў продкаў.

У Гарадзельскім прывілеі (грамаце) 1413 г. была замацавана норма, па якой за землеўладальнікамі захоўваліся землі, што былі іх вотчынамі, г. зн. імі валодалі і продкі. Прывілей Казіміра 1447 г. пакідае за землеўладальнікамі тую зямлі, якімі яны валодалі пры князях Вітаў-

це і Жыгімонце Кейстугавічу, пры ўмове, што даўнасць валодання належным чынам будзе даказана. Прывідей Жыгімонта ад 1507 г. замацаваў за землеўладальнікамі тэя землі, якія належалі ім пры Казіміру і Аляксандру, прычым гаварылася аб землях з залежнымі людзьмі. Землі заставаліся феодалам нават у тым выпадку, калі яны не мелі на іх падаравальных граматах, аднак пры ўмове, што на гэтыя землі ніхто не прадаўляў прэтэнзій.

Вотчыннае землеўладанне грунтавалася на даўнасці валодання, так званай «старыне», і таму даказваць правы на зямлю можна было, спасылаючыся на тое, што ёю валодалі продкі, нават пры адсутнасці адпаведных дакументаў. Пры гэтым права валодання зямлёй азначала і права валодання сялянамі, якія апрацоўвалі гэту зямлю. Так узнікае катэгорыя сялян-«отчичей», якія страчваюць права пераходу па прычыне даўнасці. Амаль кожны землеўладальнік стараецца даказаць, што сяляне, якія пражываюць на яго зямлі з даўніх часоў, «отчичы».

Даўнасць валодання пацвярджалася рознымі пісьмовымі дакументамі і судовымі пастановамі. Увогуле, права валодання нерухомай маёмасцю, у аснове якой ляжала вялікакняжацкае падараванне, пацвярджалася замацаванай дакументамі даўнасцю або адпаведнай граматай. Прычым кожнае землеўладанне павінна было адпавядаць памеру, які быў зазначаны ў выдадзенай грамаце. У выпадку ж, калі феодал пры ўводзе ў валоданне захопліваў больш запісанага памеру зямлі, ён мог страціць «ую тую выслугу и данину». Апошнія адыходзілі да Вялікага князя. Такім чынам вырашалася пытанне аб самавольным захопе зямельнага надзелу або далучэнні самавольна новага ўчастка зямлі да атрыманага раней у адпаведнасці з вялікакняжацкай граматай.

У XV — пачатку XVI ст. саслоўе шляхты, якое пакуль яшчэ фарміруецца, пачынае засяроджваць у сваіх руках значную колькасць зямлі і таму імкнецца засцерагчыся ад магчымых замахаў на ўласныя правы з боку іншаземцаў. Шляхта не толькі актыўна выступае супраць пераходу хаця б невялікай часткі зямель у рукі іншаземцаў, але і патрабуе заканадаўча аформіць свае патрабаванні. Дзяржава вымушана лічыцца з інтарэсамі мацнеючага саслоўя. Вялікі князь Казімір у агульнадзяржаўнай грамаце 1447 г. дае абяцанне не даваць уладанні і пасады ў дзяржаве іншаземцам. Аналагічныя артыкулы маюць месца ў наступных граматах: Аляксандра 1492 г., Жыгімонта 1506 г. Статутнымі нормамаі было канчаткова замацавана гэта права шляхты. У першым Статуце 1529 г. гаспадар урачыста абяцае: на тэрыторыі дзяржавы не будзе даваць «зямель и городов, и мест, и которых-колле дедицств, и держаня, и тех которых-колле врядов наших або частей и достоинности жадному обчому, але толко прирожоным а тубыльцом, тых земель наших Великого князства.» (р. III, арт. 3). Шляхта заканадаўчым шляхам засцера-

гала сябе ад магчымага пранікнення ў яе асяроддзе іншаземцаў. Аднак на практыцы гэты артыкул неаднойчы парушаўся і іншаземцы атрымлівалі землеўладанні (нават цэлыя стараствы), з прычыны чаго ўзнікалі непаразуменні і спрэчкі паміж гаспадаром і прадстаўнікамі шляхецкага саслоўя¹.

Статут 1566 г., забараняючы іншаземцам валодаць зямлёй у дзяржаве і папярэджваючы, што ў адваротным выпадку маёмасць павінна быць вернута «до столу і скарбу», робіць, аднак, выключэнне для тых іншаземных асоб, якія набылі маёмасць «з ласки и данины» Вялікага князя або якім-небудзь «иным правом», аднак абавязвае іх несці пры гэтым адпаведную земскую службу. Акрамя таго, Статут патрабуе ад іншаземцаў не займаць у дзяржаве якой-небудзь свецкай або духоўнай пасады, бо інакш маёмасць можа быць адабраная (р. III, арт. 9).

Замацаванне ўпершыню агульназемскімі граматамі права землеўладальнікаў на маёмасць пад умовай даўнасці валодання атрымала далейшае развіццё ў статутных нормах. Статут 1529 г. гарантаваў шляхце недатыкальнасць такіх уладанняў пры ўмове адсутнасці прэтэнзій з боку іншых асоб («будет ни хто ся не припоминал бы добре таковыи и листов не мел на то...»)². А каб абараніць правы землеўладальнікаў, устанаўліваўся тэрмін іскавай даўнасці на такую зямлю — 10 гадоў. Аднак гэты тэрмін не тычыўся непаўналетніх і асоб, якія знаходзіліся на дзяржаўнай службе за межамі дзяржавы³. У Статуце гаварылася і аб магчымасці наяўнасці двух выданных грамат на адно і тое ж землеўладанне. У такім выпадку законную моц мела грамата, якая была выдадзена першай. Права на падараваную зямлю трацілася, калі асоба не ўступала ў валоданне ёю на працягу 10 гадоў. Адпаведным чынам рэгламентавалася гэта пытанне і ў Статуце 1566 г.

Толькі паступова шляхецкія землеўладанні ўсіх відаў (вотчинныя, выслужаныя, купленыя) робяцца недатыкальнымі і шляхта атрымлівае права распараджэння сваёй маёмасцю, што знаходзіць заканадаўчае замацаванне ў прававых актах. Пачынае дзейнічаць агульнае правіла, па якому дзеці трымальнікаў зямлі «от добра отчизного и дедизного не мають быти отдалены». Вялікія князі агульназемскімі граматамі XV ст. дазваляюць уладальнікам нерухомай маёмасці распараджацца ёю па ўласным жаданні, аднак пры некаторых умовах. Напрыклад, грамата 1413 г. ставіць умовай прыняцце каталіцкай рэлігіі. Дзяржава пры гэтым кантралюе працэс распараджэння маёмасцю, бо кожнае землеўладанне звязана з выкананнем воінскай павіннасці.

¹ Пичета В. И. Земельное право в Статутах 1529 и 1566 гг. // Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. С. 474.

² Статут 1529. Р. I, арт. 15.

³ Там жа. Р. I, арт. 18.

Паступова распараджэнне «добрамі дедичнымі» абмяжоўваецца. Так, у 1496 г. Вялікі князь пры разглядзе судовай справы аб падараванні маёнтка заявіў, што гэта незаконна, бо права гаворыць аб распараджэнні па волі ўладальніка толькі адной трэцяй часткай маёмасці¹. Гэта практыка была санкцыяніравана берасцейскім соймам 1506 г. Тэкст уставы сойма не захаваўся, аднак і далей у дакументах гаворыцца аб гэтым. Так, у выраку ад 30 снежня 1506 г. гаспадар з панамі-радай сцвярджаў, што «не вольно никому од ближних имений записывати, кроме третьей части, водлуг уставы прав земских»².

Значны крок у гэтым кірунку зрабіў Статут 1529 г., які пацвердзіў права землеўладальнікаў усіх катэгорый вольна распараджацца нерухомай маёмасцю, адначасова абмежаваўшы іх у распараджэнні часткай спадчынных і выслужаных зямель. У Статуце гаворыцца, што кожны ўладальнік зямлі «вольную моц маець имени своего третью часть отдать, продати и даровати и в пожитки добровольные привести» (р. I, арт. 15). Патрабавалася толькі прытрымлівацца рэгламентаванай законам працэдуры, у тым ліку і атрымаць дазвол адпаведных органаў улады. Адміністрацыя ж са свайго боку не павінна была перашкаджаць феодалам распараджацца трэцяй часткай маёмасці. Шматлікія судовыя спрэчкі даюць уяўленне аб памерах і характары землеўладанняў сярэдняй і дробнай шляхты³. Адносна ж распараджэння нерухомасцю суды прытрымліваюцца норм Статута 1529 г. і абмяжоўваюцца 1/3 часткай, дазваляючы дзве астатнія часткі закладваць⁴.

Патрабаванне наконт звяртання землеўладальнікаў з адпаведнай просьбай у органы ўлады было вызвана неабходнасцю дзяржаўнага кантралявання азначанага працэсу з мэтай выканання закона. Статут дазваляў у выпадку неабходнасці залажыць і астатнія дзве трэція часткі нерухомасці, аднак пры ўмове, што закладзеная сума не будзе перавышаць кошту аддадзеных у залог частак маёмасці. У выпадку ж парушэння гэтага патрабавання сваякі, што выкуплялі маёмасць, не павінны былі даваць грошай больш за кошт зямлі. Асоба ж, якая дала пазыку пад залог маёмасці, траціла тую рэшту, што перавышала кошт нерухомасці (р. I, арт. 16).

У адносінах да рэгламентацыі статусу землеўладанняў заканадаўца ішоў насустрач патрабаванням жыццёвай практыкі. Актыўнае развіццё ў XVI ст. сельскай гаспадаркі спрыяла попыту на нерухомую маёмасць. Зямля робіцца важным прадметам дагаворных адносін. Абмежаванні ж, устаноўленыя Статутам 1529 г., не задаволілі шляхту, як раней не задавальняў яе і розны прававы статус землеўладанняў.

¹ Bardach J. Studia z ustroju i prawa W. X. Litewskiego. S. 178.

² РИБ. Т. XX. С. 525–528.

³ Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел. №№ 38, 53, 58, 62, 123, 173, 217 і інш.

⁴ Там жа. 1995. №№ 53, 62, 114, 119 і інш.

Органы ўлады клапаціліся аб тым, каб розныя маніпуляцыі з зямлёй не наносілі ўрону дзяржаўным уладанням. У неабходных выпадках суд прымаў меры, «абы потым земли господарские... не были привлащены к именьям панским»¹.

Распрацаваны па патрабаваннях сярэдняй і дробнай шляхты Статут 1566 г. спачатку захаваў папярэдня абмежаванні адносна распараджэння зямлёй, аднак сустрэў незадаволенасць і актыўнае супрацьдзеянне шляхты. У сувязі з гэтым Берасцейскі сойм 1566 г. скасаваў адпаведны артыкул і дазволіў усім землеўладальнікам без усялякіх абмежаванняў распараджацца бацькоўскай, мацярынскай, выслужанай, купленай маёмасцю і, калі шляхціц вырашаў сваю нерухомую маёмасць «отдати, продати, даровати, и записать, заставить, от детей и близких отдалити», ужо не трэба было звяртацца за дазволам у дзяржаўныя органы. Закон патрабаваў толькі адпаведнага заканадаўчага афармлення дзелкі з нерухомасцю, у першую чаргу — запісу ў спецыяльных актавых кнігах².

Значным этапам у развіцці феадальнай зямельнай уласнасці і каталізатарам працэсу складання інстытута ўласнасці з'явілася зямельная рэформа XVI ст. Галоўным яе вынікам было інтэнсіўнае сацыяльна-эканамічнае развіццё дзяржавы і дыферэнцыяцыя ўсіх пластоў насельніцтва, звязаных з зямлёй. Дзяржава праз Вялікага князя і службовых асоб цэнтральнай і мясцовай адміністрацыі заўсёды наглядала за законнасцю (прававымі падставамі) валодання зямлёй і часам праводзіла праверку наяўнасці ў федалаў адпаведных грамат. Больш шырокія праверкі дакументаў і перамер зямлі пачалі ажыццяўляцца ў 30–40 гг. XVI ст. з вялікакняжацкіх уладанняў. У больш значных маштабах т. зв. «валочная памера» стала праводзіцца з сярэдзіны XVI ст.

Правядзенне зямельнай рэформы суправаджалася шэрагам мерапрыемстваў, у аснове якіх ляжалі ўставы каралевы Боны (1549, 1522 гг.) і Жыгімонта-Аўгуста 1557 г. Каралева Бона зрабіла спробу стварыць новыя формы землекарыстання і землеўладання ў ВкЛ. Рэформа суправаджалася суцэльнай праверкай правоў на зямлю. Яна закранала інтарэсы ўсіх асоб, якія мелі дачыненне да зямлі, таму выклікала незадаволенасць самых розных груп насельніцтва.

Агульныя прыныцыпы правядзення зямельнай рэформы былі выкладзены ў невялікім эканамічным настаўленні каралевы Боны. Прытрымліваючыся ідэі цэнтралізацыі ўсёй гаспадарчай дзейнасці дзяржавы і маючы за мэту павелічэнне прыбытку ад сельскай гаспадаркі, каралева Бона спрабавала стварыць умовы для хуткай планамернай і прадукцыйнай эксплуатацыі зямлі ва ўмовах узростаючых патрэб знешняга і ўнутранага рынку. У. І. Пічэта лічыць, што гэта рэформа

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 69.

² Статут 1566. Р. VII, арт. I.

з'явілася па сутнасці аграрнай рэвалюцыяй, якая гвалтоўна парывала з застарэлымі формамі землекарыстання і землеўладання і клала канец незаконнаму валоданню зямлёй¹. З гэтым нельга пагадзіцца. Зямельная рэформа была вынікам папярэдняга, эвалюцыйнага эканамічнага развіцця дзяржавы, аб чым і сведчыць палітыка Вялікіх князёў у адносінах да зямлі, якая знайшла заканадаўчую рэгламентацыю ў прававых актах дзяржавы XV—XVI стст. Рэформа па сутнасці стала заканамерным этапам развіцця сельскай гаспадаркі. Каралева Бона, магчыма, у пэўнай ступені паскорыла гэты працэс.

У ходзе правядзення рэформы, якая суправаджалася рэвізіяй землеўладанняў, было высветлена, што пэўная колькасць феадалаў валодае зямлёю без ніякіх або без дастатковых юрыдычных падстаў. Як правіла, такія землі адыходзілі да Вялікага князя. Асноўныя кірункі зямельнай рэформы (дакладны пералік землеўладальнікаў, колькасці і якасці зямлі, увядзенне адзінкі зямельнай меры, вызначэнне памеру абавязкаў з гэтай адзінкі, стварэнне ў прыдатных месцах фальваркаў) далі станоўчыя вынікі.

Акрамя галоўнай мэты — павелічэння прыбыткаў вялікакняжацкіх (дзяржаўных) зямель, аграрныя мерапрыемствы мелі за мэту паслужыць прыкладам для прыватных землеўладальнікаў. Паступова зямельныя пераўтварэнні ахопліваюць феадальна-шляхецкія землеўладанні. Гэты працэс, досыць актыўны для ўсёй сельскай гаспадаркі, у розных частках ВкЛ меў свае асаблівасці, якія былі звязаны з рознымі відамі землеўладанняў і разнастайнасцю эканамічна-геаграфічных умоў. Напрыклад, ва ўсходніх частках Беларусі, якія мелі своеасаблівую эканамічную структуру і значнае самакіраванне і дзе аплата за зямлю ажыццяўлялася прадуктамі здабываючых промыслаў (галоўным чынам мехам куніцы і бабра, якія высока цаніліся на знешнім рынку), рэформа мела пэўную спецыфіку. Аднак у цэлым і тут праяўляліся тыповыя характэрныя рысы, абумоўленыя патрабаваннямі эканамічнага развіцця сельскай гаспадаркі. Рэформа суправаджалася ўмацаваннем феадальнай сістэмы гаспадарання на зямлі, знішчэннем старажытнага сямейна-родавага землеўладання, замест якога ўводзілася індывідуальнае, з канкрэтнай адзінкай вымярэння зямлі — валокай, якая становілася і адзінкай абкладання насельніцтва. Сістэма абкладання сялян абатпіралася на дакладны ўлік колькасці і якасці сельскагаспадарчых угоддзяў.

У выніку рэформы з'явіўся і новы від гаспадарання на зямлі — фальваркі, пад якія адводзіліся лепшыя землі. Пазней па заходняму ўзору ўтвараюцца маяраты, ардынацыі, сутнасць якіх у тым, што пэўная колькасць землеўладанняў выключалася з-пад дзеяння агульнадзяржаўных прававых норм і становішча іх рэгламентавалася спецыяль-

¹ Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. С. 22.

ным законам (ардынацыяй), адкуль і назва ўладанняў. У склад ардынацый уваходзілі, апрача зямель і лясоў, гарады, мястэчкі, вёскі, мануфактуры. Ардынацыя наследавалася асаблівым шляхам з выключэннем падзелу нерухомасці і наследавання жанчынамі. Яна пераходзіла да старэйшага нашчадка па мужчынскай лініі. На Беларусі найбольш вядомыя ардынацыі князёў Радзівілаў, заснаваныя пагадненнем 1579 г. паміж братамі Мікалаем Крыштофам, Ольбрыхтам, Станіславам і зацверджаныя каралём Стэфанам Баторыем і соймам у 1586 г.

К канцу XVI ст. канчаткова афармляецца феадальна-шляхецкае землеўладанне з яго характэрнымі рысамі. Спецыяльна ўпаўнаважанымі асобамі складаюцца інвентары — вопісы ўладанняў. Прычым поўныя вопісы ўтрымлівалі тры часткі, з якіх у першай змяшчаліся звесткі пра жылыя і гаспадарчыя пабудовы феадальнага двара, іх архітэктuru, планіроўку, маёмасць (памеры зямлі, колькасць жывёлы, апісанне млыноў, бровараў і інш.), а таксама крыніцы і памеры прыбытку. У другой частцы апісваліся воласці з вёскамі, мястэчкамі, гарадамі, якія ўваходзілі ў феадальнае валоданне. У XV — першай палове XVII ст. перапіс воласцей праводзіўся па валоках ці па службах (дзе не было валочнай памеры), а пры кожнай валоцы пералічваліся ўсе сяляне. Трэцяя частка інвентароў была прысвечана відам, памерам, спосабам вылічэння феадальных павіннасцей, дзяржаўных падаткаў, узносаў духавенству, тэрмінам іх платы і ўмовам карыстання ляснымі ўгоддзямі, вадаёмамі, пашамі. Кароткія ж інвентары змяшчалі звесткі толькі пра панскую гаспадарку ці пра воласць. Разнавіднасцю кароткіх інвентароў былі т.зв. «берчакі» — пералік сялянскіх гаспадарак з паказам надзелу, натуральнага і грашовага чыншу.

Усе гэтыя мерапрыемствы садзейнічалі развіццю і ўмацаванню рэчавых правоў шляхецкага саслоўя ў адносінах да нерухомай маёмасці.

У адносінах да землеўладання і землекарыстання людзей «простага стану» трэба адзначыць, што ў менш значнай ступені ўдзельнічалі ў грамадзянскім тавараабароце землі сялян і гараджан, якія ў адрозненне ад шляхты лічыліся людзьмі «простага стану». У старажытнасці сяляне на падставе звычайнага права лічыліся ўласнікамі тых зямель, якімі валодалі ў выніку першапачатковага захопу, спадчыны, падаравання і г. д. Яны дастаткова свабодна распараджаліся гэтымі землямі. Аднак у працэсе складвання феадальна-прыгонніцкіх адносін сяляне паступова пазбаўляюцца права на асноўны сродак вытворчасці. Саслоўе шляхты, засяроджваючы ў сваіх руках як палітычныя, так і эканамічныя правы, у першую чаргу клапацілася аб павелічэнні сваіх правоў адносна сялян. Мець ва ўласнасці зямлю яны жадалі разам з поўнасцю залежнымі ад іх сялянамі. Працэс замацавання сялян за зямлёй ідзе паступова, на працягу XIV—XVI стст.

Даволі прагрэсіўныя аграрныя пераўтварэнні сярэдзіны XVI ст. мелі і пэўныя негатыўныя наступствы. І перш за ўсё яны нанеслі значны ўдар па сялянскім землеўладанні, якое складалася на працягу стагоддзяў. Працэс пазбаўлення сялян зямлі ішоў паралельна з працэсам умацавання феадальна-шляхецкага землеўладання і запрыгоньвання сялян. Толькі з цягам часу феадалы набылі манапольнае права на зямельную ўласнасць. У XV — першай палове XVI ст. феадалы вымушаны былі яшчэ лічыцца з так званай «старыной», г. зн. з тымі нормаў звычайнага права, якія былі выпрацаваны шматвяковай практыкай. Асабліва гэта тычылася права свабодных сялян на іх зямельныя ўладанні, уключаючы і свабоднае распараджэнне зямлёй. Нягледзячы на тое што ў гэты перыяд вярхоўным уласнікам зямлі лічыцца Вялікі князь, сяляне, як і раней, прадавалі і куплялі зямлю як сваю ўласнасць. Судовыя справы, зафіксаваныя ў Літоўскай Метрыцы, сведчаць, што вялікакняжацкія сяляне распараджаліся зямлёй як сваёй уласнай. Адміністрацыя толькі наглядала за тым, каб своечасова з зямельнага надзелу выконвалася дзяржаўная служба і звязаныя з ёй павіннасці. Аднак некаторыя судовыя справы гавораць, што сяляне не мелі права распараджацца зямлёй і належаць яе, бо «проста му чалавеку нет близости»¹. Здзелкі з зямлёй, якія праводзіліся на аснове старажытных звычаяў, ставілі сялян на адзін узровень з дробнымі феадаламі, і феадалы былі гэтым незадаволенныя.

У працэсе барацьбы за права свабоднага і поўнага распараджэння зямлёю феадалы патрабавалі заканадаўчай рэгламентацыі прыналежнасці гэтага права толькі непасрэдна іхняму класу. Са свайго боку сяляне ўвесь час упарта змагаліся за захаванне «старыны». Адносна таго, калі сялян канчаткова пазбавілі права на зямлю, вучоныя выказваюць розныя меркаванні. М. К. Любаўскі, напрыклад, лічыў, што сяляне не мелі права ўласнасці на зямлю задоўга да «валочнай памеры»². У процілегласць яму М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў выказаў думку, што сяляне карысталіся правам спадчыннага валодання зямлёй і правам распараджэння ёю да сярэдзіны XVI ст.³ З апошнім меркаваннем трэба пагадзіцца, аднак з дапаўненнем, што ў XVI ст. назіраецца актыўнае абмежаванне сялян у праве распараджэння зямлёй. Аналізуючы сялянскае землеўладанне феадальнай Беларусі і спасылаючыся на новыя дакументы і даследаванні, В. Ф. Голубеў лічыць, што хаця да сярэдзіны XVI ст. у заканадаўстве ВкЛ адсутнічала канкрэтная забарона сялянам распараджацца зямлёй, аднак на практыцы вельмі часта прадстаўнікі ўлады адмаўлялі сялянам у зацвярджэнні дагавораў куплі-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 30, № 396 і інш.

² Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. С. 87.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевание в Западной России до середины XVI в. Киев, 1892. С. 11.

продажу зямлі па прычыне таго, што «мужык мужыку зямлю на вечнасць продати не можа». Аднак выпадкі распараджэння зямельнай уласнасцю з боку сялян сустракаюцца яшчэ дастаткова доўгі час¹.

Феадалы паступова ўмацавалі свае пазіцыі ў эканамічным і палітычным жыцці дзяржавы і ў пачатку XVI ст. паставілі пытанне аб заканадаўчым замацаванні сваіх феадальных правоў, асабліва адносна права на зямлю і асобу селяніна. Статут 1529 г. у агульнадзяржаўным маштабе ўстанавіў, што зямлёй феадальна-залежнага селяніна распараджаецца яго ўладальнік — феадал (р. VI, арт. 10). Пры гэтым забаранялася пад пагрозай пазбаўлення зямлі і пасеву купляць або браць зямлю ў чужых людзей без дазволу іх уладальнікаў (р. VIII, арт. 21). Пазней Устава на валокі 1557 г. паўтарыла гэтыя палажэнні.

Статут 1566 г., а затым Статут 1588 г. канчаткова заканадаўча рэгламентавалі права шляхецкага саслоўя свабодна распараджацца сваімі землямі і феадальна-залежным насельніцтвам. Закон ужо не гаворыць аб сялянскім праве на зямлю. За сялянамі заставалася толькі права на рухомую маёмасць, якая была неабходнай селяніну для выканання абавязку з таго зямельнага надзелу, якім ён карыстаўся².

Нягледзячы на заканадаўчае замацаванне такога становішча сялян, у інвентарных кнігах не толькі ў канцы XV ст., але нават у XVII—XVIII стст. сустракаюцца запісы аб куплі або продажы сялянамі зямлі. Многія даследчыкі, аналізуючы інвентары зямельных уладанняў феадальнай Беларусі за розныя гады, пішуць аб тым, што зямельны надзел беларускага селяніна замацоўваўся за ім дакументальна і пераходзіў па спадчыне яго дзецям або блізкім родзічам. У інвентарных кнігах зарэгістраваны і выпадкі куплі-продажу зямлі сялянамі, хаця і з дазволу феадала. Дзяржаўныя сяляне прадавалі зямлю не толькі іншым дзяржаўным сялянам, але часам іншым залежным людзям або і прадстаўнікам прывілеяванага саслоўя³. Сяляне імкнуліся абараніць і захаваць свае правы на зямлю і адначасова павялічыць колькасць ралі шляхам распрацоўкі пустэч, выкарчоўвання лесу і інш. Набытыя такім шляхам землі знаходзіліся толькі ў сялян, і яны таксама адбіраліся феадаламі і Вялікім князем.

Да сярэдзіны XVI ст. цяжка прасачыць адрозненні ў землеўладанні і землекарыстанні дзяржаўных, прыватнаўласніцкіх і царкоўных сялян. Асноўнай старажытнай адзінкай падаткаабкладання на беларускіх землях быў «дым». Гэтым тэрмінам звычайна абазначалася сялянская ўласнасць: зямля, пабудовы, жывёла, сельскагаспадарчы інвентар. Зямельны надзел «дыма» складаўся з ралі і сенажаціў, за карыстанне

¹ Голубеў В. Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI—XVIII стст. Мн., 1992. С. 23.

² Гл.: Статут 1588. Р. VIII, арт. 9.

³ Гл., напр.: Спірыдонаў М. Ф. Аб сутнасці продажу-куплі зямлі сялянамі Беларусі ў першай палове XVI в. // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1971. № 3.

якімі насельніцтва выконвала на карысьць уладальніка розныя абавязкі: цяглыя, асадныя, войтаўскія і інш. Адрозненні ў памерах зямлі не дазвалялі пануючаму класу больш дакладна і поўна арганізаваць абкладанне сялянскіх гаспадарак рознымі абавязкамі. У гэтых адносінах «валочная памера» адыграла значную ролю. Шляхам дакладнага ўліку колькасці і якасці сялянскіх зямель і ўвядзення абкладання сялян абавязкамі прапарцыянальна колькасці зямлі прыбыткі феодалаў павялічыліся. Зямля пачала вымярацца валокамі, і валока перш за ўсё з'яўлялася адзінкай абкладання. Пры гэтым поўная валока не была абавязковым і нязменным надзелам. Не кожная сям'я магла апрацаваць поўную валоку зямлі, таму і не брала яе цалкам.

У выніку аграрных пераўтварэнняў к канцу XVI ст. на Беларусі асноўнымі ў дзяржаўных уладаннях сталі два віды сялянскага землекарыстання: валока (на захадзе і ў цэнтры), служба (на ўсходзе). Аналіз вопісаў зямельных надзелаў сялянскіх гаспадарак дзяржаўных уладанняў паказвае адносную стабільнасць у забеспячэнні сялян зямлёй: у заходнім і цэнтральным рэгіёнах — 0,59, ва ўсходнім — 0,5 валокі. Сенакосы і іншыя ўгоддзі звычайна заставаліся ў распараджэнні сялянскай абшчыны. З канца XVI ст. вызначалася пэўная тэндэнцыя да ўзнаўлення абшчынных парадакаў у шэрагу дзяржаўных землеўладанняў, аднак у цэлым аграрная рэформа паскорыла працэс разбурэння сельскай абшчыны. Большасць прыватнаўласніцкіх сялян захаду і цэнтры Беларусі мела цяглы надзел зямлі, на ўсходзе быў пашыраны чыншавы. Сялянскі надзел прыватнаўласніцкіх сялян складаў 0,71 валокі на захадзе і ў цэнтры, а на ўсходзе 0,82 валокі¹.

Зямельныя пераўтварэнні падзялялі насельніцтва на некалькі груп у адпаведнасці з характарам ускладзеных на іх абавязкаў. Цяглых і асадных сялян аблажылі грашовым чыншам і толькі ў асобных выпадках па распараджэнні Вялікага князя — натуральнай павіннасцю. Спецыяльныя княжацкія рэвізоры вызначалі «платы» і абавязкі. Складалі вопісы землеўладанняў. У выпадку, калі натуральныя павіннасці замяняліся грашовымі і вызначаўся дакладны памер пабораў, дзяржава часцей за ўсё не знішчала ранейшага сялянскага самакіравання, таму захоўвалася магчымасць размеркавання агульных сялянскіх абавязкаў. Пашыраны пераход на грашовы аброк садзейнічаў умацаванню сувязі сялянскага насельніцтва з рынкам. У гэты перыяд пачынае актыўна развівацца фальварачная сістэма гаспадарання. У сувязі з гэтымі абставінамі змяняецца і становішча сялян адносна асноўнага сродку вытворчасці.

У ходзе зямельнай рэформы, якая ахапіла да канца XVI ст. усе віды феадальнага землеўладання, феодалы замацавалі манапольныя правы на

¹ Гл. падрабязней: Голубеў В. Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі ў XVI—XVIII стст. С. 60, 89.

зямлю і ў адпаведнасці са сваімі патрэбамі і інтарэсамі выбіралі самую зручную і выгадную форму эксплуатацыі. Працэс пазбаўлення сялян зямлі суправаджаўся іх запрыгоньваннем, замацаваннем за канкрэтным уладальнікам. Асобныя катэгорыі сялянства рознымі метадамі і тэмпамі замацоўваліся за зямлёй, пераўтвараючыся ў адзін клас-аслоўе – прыгоннае сялянства. Гэты працэс знайшоў адлюстраванне ў агульнадзяржаўных законах ВкЛ. Пры гэтым дзяржава клапацілася аб устанавленні аднолькавага статусу сялян на панскіх землях. Так, ва ўстаўнай грамаце Вялікага князя Аляксандра Бельскай воласці гаварылася: «И если бы котры с зямян для лепшого осаженья кметев, легчайшему працу и данья в своей земли хотел бы таковой, зямлянин, не ховуючыи таковых устав наших, нам, за вину нашу, ма дать сто коп грошей»¹.

Пачатак запрыгоньвання сялян паклалі агульназемскія граматы 1387, 1432, 1434, 1447 г. Напрыклад, апошняя грамата замацавала канчатковае права федалаў на вотчынны суд, што ставіла сялян у вялікую залежнасць ад волі і інтарэсаў федалаў. Першы Статут 1529 г. адмаўляў сялянам у праве ўласнасці на зямлю. Статут 1566 г. уводзіў 10-гадовы тэрмін пошуку беглых ці пакрадзеных сялян і рэгламентаваў адміністрацыйную адказнасць тых, хто хаваў іх. У Статуце 1588 г. быў падоўжаны тэрмін адшуквання беглых да 20 г., а сяляне, якія пражылі на зямлі федала 10 гадоў, пазбаўляліся права пераходу і становіліся «непахожымі» людзьмі. Ім, страціўшым права распараджацца зямлёй і сваёй асобай, забаранялася арандаваць зямлю, уводзіліся абмежаванні адносна распараджэння іншай маёмасцю. Без дазволу свайго пана селянін мог пазычыць грошы ці арандаваць маёмасць, браць крэдыт пад залог рухомай маёмасці толькі на пэўную, невялікую суму грошай. Селянін не мог пайсці ў найм без дазволу свайго федала. Паступова ён становіцца аб'ектам права, у адносінах да яго заключаюцца дагаворы куплі-продажу (як з зямлёй, так і, пазней, без яе), залогі і інш.

Феадальная зямельная ўласнасць к канцу XVI ст. выступала ў трох асноўных відах: дзяржаўнай, феадальна-шляхецкай і царкоўнай. Пануючае становішча сярод іх паступова пачынае займаць шляхецкая землеўласнасць, дзе галоўную ролю адыгрывалі буйныя магнатскія землеўладанні. Акрамя таго, у дзяржаве былі і землі, якія знаходзіліся ў валоданні гарадскога насельніцтва, хаця гэты від уласнасці не меў шырокага распаўсюджвання і займаў нязначнае месца ў агульнай структуры феадальнай зямельнай уласнасці². Толькі асобныя мяшчане валодалі маёнткамі і абавязаны былі несці ваенную службу нараўне з федаламі. Яны фактычна карысталіся такімі ж маёмаснымі правамі, як і федалы. Гэта найбольш зможныя вярхі гарадскога насельніцтва

¹ АВК. Т. XXIII. Вильна, 1896. № 21.

² Мелешко В. И. Очерки аграрной истории восточной Белорусии. Мн., 1973. С. 43.

ва, у першую чаргу кіраўнікі вялікакняжацкіх гарадоў з магдэбургскім правам. Яны набывалі землі (разам з сялянамі) не толькі шляхам вялікакняжацкіх падараванняў, але і актыўна скуплялі маёнткі шляхты і землі гаспадарскіх сялян як з дазволу адпаведных афіцыйных органаў, так і без яго. Аб гэтым сведчаць шматлікія судовыя дакументы. Гараджане не толькі валодалі зямлёй, але і распараджаліся ёю: прадавалі і закладвалі¹. Так, у адным з выпадкаў шляхціц, былы ўладальнік маёнтка, пажадаў па суду выкупіць яго, але новыя ўладальнікі, сыны ковенскага войта, іх маці і айчым прад'явілі ў суд тыповую, складзеную па ўсёй форме купчую на гэту зямлю².

З набытых маёнткаў па так званым земскім праве мяшчане, як і шляхта, неслі воінскую службу. Напрыклад, у 1552 г. з 1497 мяшчан Полацка маёнткамі валодалі толькі 110 (7,3 %). Пры гэтым 29 з іх апрацоўвалі зямлю самі, бо не мелі залежных сялян, а 81 мелі 420 дымоў (5,4 % сялянскіх гаспадарак Полацкага ваяводства), г.зн., у сярэднім — па 5,2 дыма. Са сваіх маёнткаў полацкія мяшчане выстаўлялі ў войска дзяржавы 49 коней, г.зн. у сярэднім па 0,4 каня, або аднаго каня з 8,6 дыма. У параўнанні з 1528 г., калі 101 полацкі мяшчанін выстаўляў 139 вершнікаў, г.зн. у сярэднім па 1,4 каня, да 1552 г. па невядомых прычынах колькасць землеўладальнікаў-мяшчан павялічылася на 108,9 %, а колькасць выстаўляемых імі коней значна скарацілася — на 90, або на 64,7 %³.

Правы мяшчан, іх аб'ём і рэальнае ажыццяўленне ў феадальным грамадстве залежалі ў першую чаргу ад прававога статусу горада. Жыхары буйных гарадоў паступова вызваліліся ад феадальных абавязкаў, за выключэннем будаўніцтва і рамонту замкаў і гарадскіх умацаванняў. Яны ўносілі падаткі ў дзяржаўны скарб, а ў прыватнаўласніцкіх гарадах — у скарб уладальніка горада. Мяшчане былі ўласнікамі сваіх дамоў, уладальнікамі прысядзібных зямельных участкаў, агародаў, садоў, сенажацяў, лугоў і фальваркаў за межамі горада. Па судовых кнігах можна скласці ўяўленне аб маёмасным становішчы гараджан. Найбольш заможнымі былі гарадскія вярхі, асабліва кіраўніцтва горада. Так, войты і бурмістры мелі права ўласнасці на зямлю, бралі ў залог маёнткі за грошы, давалі буйныя сумы грошай у пазыку і інш.⁴ Шматлікія дакументы ў гарадскіх актавых кнігах сведчаць, што яны прадавалі, закладвалі, завяшчалі родзічам сваю маёмасць, ахвяравалі яе царкве і мяняліся з іншымі ўласнікамі. Феадалы спрабавалі абмежаваць правы мяшчан, асабліва адносна нерухомай маёмасці.

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 6, 73, 90, 159 і інш.

² Там жа. № 374.

³ Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси. С. 48–49.

⁴ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 117, 170, 190, 229, 318 і г. д.

Манапольны характар феадальнай уласнасці на зямлю, іх эканамічныя і палітычныя прывілеі ўплывалі на фарміраванне і развіццё гарадоў. Феодалы не толькі валодалі землямі і гарадамі, але і тыя гарады, якія не былі ў іх прыватнай уласнасці, часта аказваліся пад іх уладай. На працягу XV–XVI стст. буйныя феодалы не толькі засноўвалі гарады ў сваіх уладаннях, але і скуплялі ў гарадах надзелы зямлі, дзе пасялялі сваіх залежных сялян, якія займаліся рамяством і гандлем. Адасобленыя феадальныя надзелы зямлі ў гарадах (юрыдыкі) не падпарадкоўваліся пастановам гарадской улады, а ў склад гарадскога насельніцтва ўваходзілі жыхары, якія захоўвалі залежнасць ад феадалаў. Сярод саміх мяшчан існавалі групы з розным прававым і павіннасным рэжымам, у тым ліку і невялікая колькасць землеўладальнікаў. Так, у прыватнаўласніцкіх гарадах мяшчане мелі права, як члены гарадской абшчыны, у ліку іншых прывілеяў і права на валоданне зямельнымі надзеламі. Такое ж права атрымлівалі ад магнатаў і пражываючыя ў гарадах яўрэі, якія не ўваходзілі ў склад мяшчанскай абшчыны, а складалі сваю асобную нацыянальна-рэлігійную абшчыну. На іх не пашыралася права куплі палявых надзелаў на гарадскіх землях. Адчужэнне такой зямлі праводзілася з ведама замкавай (магнацкай) адміністрацыі або гаспадарскага магістрата ў адрозненне ад мяшчанскіх зямельных участкаў, якія адчужаліся з ведама магістрата¹.

Не толькі гарадское насельніцтва, але і феодалы былі зацікаўлены ў развіцці гарадоў, бо пераконваліся ў перспектывунасці папаўнення крыніц сваіх прыбыткаў за кошт эканамічнай дзейнасці гарадоў. Само развіццё феадальных вытворчых адносін рабіла непазбежным урбанізацыйны працэс. Развіццё рамяства і гандлю, удасканаленне таварна-грашовых адносін спрыяла фарміраванню ў нетрах феадалізму новых высноў грамадства, якія уступалі ў супярэчнасць з феадальнай сістэмай.

Для ВкЛ XV–XVI стст. характарызуюцца бурным развіццём рамеснай вытворчасці: ювелірнай справы, апрацоўкі металу, дрэва і інш. Актыўна развіваліся гарбарна-рымарная, шавецкая, кушнерская, ткацкая справы. Усё гэта актыўна ўплывала на развіццё грамадзянскіх праваадносін, у першую чаргу дагаворных і абавязцельственных. Рамеснае насельніцтва для абароны сваіх інтарэсаў пачынае з другой паловы XVI ст. аб'ядноўвацца ў цэхі, у якіх мясцовыя традыцыі і нормы звычайнага права сумяшчаліся з нормамі заходнеўрапейскіх (у асноўным нямецкіх) цэхавых арганізацый.

Развіццё рамеснай вытворчасці суправаджалася пашырэннем гандлёвых адносін як паміж горадамі і вёскай, так і паміж асобнымі землямі дзяржавы і іншымі краінамі. Актыўна развіваецца ў гэты перыяд абавязцельнае права. Гандляры скупаюць у навакольных

¹ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XV–XVIII вв. Мн., 1975. С. 51.

вёсках прадукцыю земляробства, сельскагаспадарчых промыслаў і прадаюць яе на гарадскіх рынках. З цягам часу наладжваецца пастаянны гандаль у лаўках і крамах. Ва ўсіх гарадах і мястэчках адзін-два разы на тыдзень наладжваліся «таргі», а ў буйных гарадах адзін-тры разы на год – кірмашы, на якія з'язджаліся замежныя купцы. Гандлёвыя адносінны рэгламентаваліся спецыяльнымі пастановамі дзяржаўнай улады. Заканадаўчыя акты ВкЛ замацоўвалі больш спрыяльныя ўмовы для мясцовых купцоў і абмяжоўвалі ў правах замежных купцоў. Так, напрыклад, апошнім забаранялася весці рознічны продаж тавараў і скупляць прадукцыю ў навакольных вёсках¹.

Нягледзячы на тое што яшчэ не склаўся поўнаасцю ўнутраны рынак, у XVI ст. усталяваецца рэгулярны гандлёвы адносінны не толькі гарадоў з навакольнымі мястэчкамі і вёскамі, але і ўзаемасувязі гарадоў ВкЛ. Актыўны ўнутраны гандаль спрыяў будаўніцтву новых дарог і развіццю міжнародных гандлёвых адносін. Нестабільнасць унутранай і знешняй палітычнай абстаноўкі, феадальная адасобленасць некаторых зямель дзяржавы тармазілі гэты працэс. Нягледзячы на ўсё гэта, а таксама і на перыядычныя войны, гандаль амаль не прыпыняўся, у тым ліку і пасрэдніцкі. Беларускае купцы самастойна выходзілі на знешні рынак, уступалі ў дагаворныя адносінны з польскімі, чэшскімі, германскімі гарадамі, ездзілі ў Валахію і Венгрыю, дабіраліся нават да Візантыі і гарадоў Усходу. Прычым некаторыя тавары (воск, футра і інш.), якімі яны гандлявалі, былі як мясцовымі, так і расійскімі. Яны перапрадаваліся рыжскім купцам, вывозіліся ў краіны Еўропы². Праз буйнейшы гандлёвы цэнтр Еўропы – Полацк ішоў гандаль з расійскімі гарадамі Ноўгарадам, Псковам, Масквою і інш., а таксама з прыбалтыйскімі і польскімі гарадамі (Рыгай, Гданьскам, Варшавай і інш.). Часам гандлявалі і феодальныя, асабліва збожжам, лесам. Гандаль актыўна ўплываў на працэс увядзення новых метадаў гаспадарання на зямлі. Феодальны ўводзілі фальваркавую сістэму, з дапамогай новых сродкаў паляпшалі ўраджайнасць збожжавых культур, прадавалі іх, атрымліваючы ад дзяржавы вызваленне ад мытных падаткаў.

Аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, павелічэнне ролі гандлю выклікалі развіццё грашовага абарачэння. Працэс развіцця гандлёвых адносін, складвання ўнутранага рынку садзейнічаў усталяванню адзінай грашова-вагавай сістэмы. З эканамічным умацаваннем дзяржавы, што знайшло адлюстраванне ў гарантыі кошту сваіх грошай, і ўвядзенні лічбавай грашовай сістэмы (не па вазе манеты, а па наміналу, часам па прымусоваму курсу), пачынае актыўна фарміравацца крэдытная сістэма і адпаведна пашыраецца сфера грамадзянскіх

¹ Грыцкевіч А. П. Гараджане // Статут Вялікага княства Літоўскага. 1588. С. 473.

² Эканамічная гісторыя Беларусі / Пад рэд. В. І. Галубовіча. Мн., 1993. С. 61.

праваадносін. Купцы пачынаюць браць пазыку ў больш багатых купцоў або феодалаў для правядзення сваіх гандлёвых аперацый. Крэдыторамі становяцца ліхвяры, якія даюць пазыкі пад заклад маёмасці за досыць вялікі працэнт (20% і больш). Прычым ліхвярствам займаюцца не толькі гараджане, якія разбагацелі, але і буйныя феодалы, манастыры. Усё гэта стварала добрыя ўмовы для складвання новай сістэмы эканамічных адносін.

Усе гэтыя грамадзянскія адносіны патрабавалі заканадаўчага замацавання. Менавіта ў гэты перыяд складваецца агульназемскае права, якое ў пэўнай ступені тычыцца і становішча гарадскога насельніцтва, і парадку яго ўдзелу ў грамадзянска-прававых адносінах. На падставе статутных норм спрэчкі паміж сабою, а таксама прэтэнзіі мяшчан да феодалаў разглядаліся па магдэбургскаму праву, хаця на практыцы бывалі і выключэнні. Напрыклад, кнігі замкавага суда Гродна сведчаць аб тым, што пры разглядзе судовых спраў гараджан замкавай юрыдыкі аб прэтэнзіях па пазыках, спрэчках аб арэндзе мыта, завяшчаных на карысць царквы¹, часам прад'яўляліся прэтэнзіі і адносна землеўладанняў. Так, ваўкавыская мяшчанка Барбара Войткаўна патрабавала, каб яе айчыным і маці выдзелілі ёй з мужам частку бацькоўскай нерухомасці. І хаця айчыным (дарэчы, член магістрата) адмовіў у гэтым, спасылаючыся на тое, што другая яго падчарыца атрымала толькі грашовую «выправу», суд паставіў перадаць Барбары «часть отчины, яко в долгу и в плецу, в хоромах, в огородах, в полях, в сеножатях, дубровах, у пашни»².

Існаванне на тэрыторыі Беларусі значнай колькасці гарадоў (у тым ліку і прыватнаўласніцкіх) аказвала значны ўплыў на сацыяльна-эканамічнае і палітычнае жыццё ўсяго грамадства. Гарадское насельніцтва ўвесь час змагалася за павелічэнне сваіх правоў, асабліва гэта тычылася права ўдзелу ў палітычным жыцці дзяржавы і права валодання зямлёй. Вялікакняжацкія (дзяржаўныя) гарады знаходзіліся ў вялікакняжацкім дамене і належалі ўладзе княжацкіх адміністрацыйных асоб. Насельніцтва прыватнаўласніцкіх гарадоў, якія належалі феодалам і падпарадкоўваліся ім, несла павіннасць на карысць канкрэтнага ўладальніка горада і было выключана з-пад улады дзяржаўных асоб. Існаванне фальваркаў таксама звязана з існаваннем прыватнаўласніцкіх гарадоў, паколькі гэтыя гарады былі гаспадарчымі і адміністрацыйнымі цэнтрамі магнацкіх латыфундый. Наяўнасць даволі вялікай колькасці гарадоў, якія належалі феодалам, значна ўплывала на развіццё капіталістычных адносін і надавала спецыфіку эканамічнаму развіццю феадальнай Беларусі. Феодалы былі зацікаўлены ў павелічэнні колькасці і развіцці пасяленняў

¹ Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Мн., 1975. С. 47.

² Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел. № 229.

гарадскога тыпу ў сваіх уладаннях, бо гэта давала ім падаткі і паборы з жыхароў, пошліны з гандаю, забяспечвала рамеснымі вырабамі, і, акрамя таго, гарады былі ваеннымі апорнымі пунктамі. Спецыфіка эканамічнага жыцця прыватнаўласніцкага горада надавала пэўныя асаблівасці і развіццю ў ім такіх працэсаў, як абмен паміж горадам і вёскай, рост рамеснай вытворчасці, пераход ад стадыі дробнатаварнай вытворчасці да мануфактуры. Разам з тым асаблівасцямі эканамічнага развіцця гэтых гарадоў была амаль поўная адсутнасць у іх юрыдык і больш устойлівыя пазіцыі цэхавай арганізацыі. Гарадское насельніцтва прыватнаўласніцкіх гарадоў мела свой юрыдычны статус, як і ўвогуле гарадское насельніцтва выдзялялася з усёй масы «людзей простага стану».

§ 5. Сервітуты

Звязаныя, як правіла, з зямельнымі ўладаннямі, сервітуты ўзыходзяць да калектыўнай зямельнай уласнасці абшчыны. Яны ўяўляюць сабой рэчавае права адносна карыстання чужой маёмасцю ў інтарэсах пэўнай асобы. У старажытнасці асноўную частку землеўладанняў складала ворыўная зямля. Іншыя ж землі, якія прыносілі ўладаўнікам розныя выгады і карысць, называліся ўгоддзямі. Гэта былі лясы, лугі, месцы палюўнічых і іншых промыслаў і г. д. З цягам часу такія землі ў пераносным сэнсе, незалежна ад прыналежнасці пэўнаму маёнтку, працягвалі называцца ўгоддзямі. Землеўладальнікам яны маглі належаць на тых жа правах, на якіх належала ўвогуле ўсялякая зямельная маёмасць: вотчынным праве, умоўным трымання і інш. Самым звычайным спосабам узнікнення ўгоддзяў пры любым праве было падараванне ў розных яго відах: ці Вялікі князь дараваў якой-небудзь асобе пэўную зямлю з шырокім правам карыстання, захоўваючы за сабой права ўгоддзяў, якія потым маглі даравацца іншым асобам, ці пэўнай асобе дараваліся ўгоддзі на дзяржаўных землях, а потым гэта зямля даравалася іншай асобе з захаваннем за ёй права ўгоддзяў для першай асобы. У тым ці іншым выпадку ўтваралася права ўгоддзяў на чужых землях. Такім чынам, падставай утварэння ўгоддзяў, інакш сервітутаў, было надзяленне дзяржаўнай зямлёй прыватных уласнікаў.

Характэрную рысу сервітута складае належачая яму рэчавая ўласнасць. Сервітуты проціпастаўляюцца карыстанню чужой рэччу, якое грунтуюцца на абавязачельных праваадносінах. Права карыстання чужой рэччу мае розны аб'ём. Сервітуты – гэта права на частковае карыстанне рэччу ў тых ці іншых строга вызначаных адносінах, адпаведна тым прызначэнням, якія мае рэч пры ўстанаўленні сервітута. Суб'ект сервітутнага права, як правіла, не можа змяняць прызначэнне рэчы, напрыклад, лясныя ўгоддзі пераўтвараць у ворыўныя землі.

Даючы права карыстання рэччу, сервітут, сервітут на права распараджэння, якое застаецца за ўладальнікам.

Вытокі сервітутнага права феадальнай Беларусі мы знаходзім у старажытным звычайным праве. Сервітуты, як права частковага карыстання чужой маёмасцю ў вызначаных звычаямі межах, добра вядомы на ўсіх этапах развіцця феадальнай дзяржавы. Сервітуты былі выкліканы распадам абшчыннага землеўладання і ўзнікненнем дробнай зямельнай уласнасці. Без сервітуту дробная землеўласнасць была б пастаўлена ў бязвыхаднае становішча. Задача іх заключалася ў забеспячэнні гаспадарчых інтарэсаў за кошт прыродных багаццяў іншых.

У адрозненне ад рымскага права, якому характэрныя шматлікія формы сервітутных адносін, што падзяляліся на асабістыя і рэальныя, а паміж апошнімі адрозніваліся сельскія і гаспадарскія, у праве феадальнай Беларусі пералік сервітутаў адносна невялікі і яны разглядаюцца не як неабходны інстытут, а як часовы, пераходны стан. Першыя вядомыя сервітуты тычыліся права сельскіх і гарадскіх жыхароў карыстацца ляснымі ўгоддзямі: збіраць грыбы, ягады ў чужых лясах, карыстацца лесам для ацяплення і будаўніцтва жылля, карыстацца пашамі, сенажацямі і інш. У інтарэсах пчалярства (бортніцтва) існавала права на бортныя ўгоддзі, г. зн. права ставіць вулі ў чужым лесе або ўладжваць іх у дуплах дрэваў і здабываць з іх мед. З гэтым старажытным сервітутам звязана і права ўваходу і ўезду ў чужы лес. Апошні сервітут дзейнічаў асобна на карысць тых суб'ектаў права, якія не мелі лясных надзелаў.

Сяляне феадальнай Беларусі ўвесь час вялі барацьбу за захаванне сваіх сервітутных правоў. Карыстанне на пэўных умовах правам праезду па чужой тэрыторыі, выпасу жывёлы, рыбнай лоўлі, а таксама ляснымі і іншымі ўгоддзямі Вялікага князя і феадалаў былі значнай падтрымкай у сялянскай гаспадарцы, а часам і ўмовай іх існавання. Асноўным заняткам пэўнай часткі сялян было паляванне. Сервітут зверабойнага, птушынага палявання, рыбнай лоўлі ўстанаўліваўся звычайна не на карысць пэўнай асобы або ўласніка пэўнага зямельнага надзелу, а на карысць жыхароў пэўнай мясцовасці. Пры ўстанаўленні сервітута замацоўваліся пэўныя правілы (межы) карыстання сервітутным правам. Напрыклад, права на бабровыя гоны давала магчымасць промыслу баброў, але без поўнага знішчэння жывёл на пэўнай тэрыторыі.

Сервітутнае права спачатку рэгламентавалася старажытным звычайным правам, а пазней заканадаўствам ВкЛ. У валасных, абласных і гарадскіх граматах XV—XVI стст. мы сустракаем, напрыклад, права мясцовых жыхароў, са спасылкай на старажытнасць, браць на свае патрэбы дрэва «в борах и лесах и дубровах и гаех, где здавна будет бирали...»¹. Статут 1529 г. таксама гаворыць аб захаванні старых «при-

¹ Полацкая грамата 1511 г. // АЗР. СПб., 1848. Т 2, № 70.

вилеев и звычайе» і рэгламентуе права карыстання на чужых землях борцямі, сенажацямі, азёрамі, бабровымі гонамі і хмельнікамі (р. IX). Адпаведныя палажэнні маюць месца і ў наступных Статутах.

Асаблівую распрацоўку сэрвітутнае права атрымала ў Статуце 1588 г., які таксама пастанавіў «звычаи добрие стародавние ховати и ни в чом того не нарушати» (р. III, арт. 15). Сэрвітутным правам сельскага і гарадскога насельніцтва прысвечаны дзесяты раздзел Статута. Пералік сэрвітутных правоў досыць вялікі: права ўваходу ў чужы лес, права мець бортныя дрэвы, браць лес на будаўніцтва і ацяпленне жылля, драць лыка, карыстацца бабровымі гонамі, хмельнікамі, сенажацямі, азёрамі, права ўстанаўліваць прынады для птушак і іншае. Заканадаўца пры гэтым абумоўлівае, што карыстанне сэрвітутнымі правамі ў межах чужых угоддзяў (або на землях, агульных для пэўнай мясцовасці) не павінна прычыняць шкоды чужой маёмасці. Адпаведна і гаспадар землеўладання, у межах якога знаходзяцца сэрвітуты, абавязаны забяспечыць доступ да іх і не павінен прычыняць ім шкоды. У адваротным выпадку наступала адказнасць у выглядзе кампенсацыі панесеных страт і штрафных санкцый. Характар карыстання сэрвітутамі, якія знаходзіліся пад уладай сялянскай абшчыны (выганы, лугі, сенажаці, рыбныя ловы і інш.) абумоўліваўся суб'ектам землеўладання і рэгламентаваўся як звычайным правам («старыной»), так і статутавымі нормамі.

Статут згадвае і некаторыя іншыя сэрвітуты, усебакова не рэгламентуючы парадак ажыццяўлення сэрвітутных правоў. Напрыклад, гаворыць аб прысыпцы да чужога берага плаціны. Сэрвітутнае права ўладальніка аднаго берага прысыпаць плаціну свайго млына да супрацьлеглага берага, які належыць іншай асобе, можа быць здзейснена толькі са згоды апошняга. Такое права звычайна ўстанаўлівалася дагаворам або завяшчаннем. Падтрыманне плаціны ў належным выглядзе з'яўлялася абавязкам суб'екта сэрвітутнага права, які ў сувязі з гэтым атрымліваў і права ўваходу на чужую тэрыторыю. Замацоўваючы ўсе гэтыя сэрвітутныя правы, Статут перш за ўсё клапаціцца аб абароне правоў землеўладальнікаў.

§ 6. Залоговае права

Залог — гэта перадача пэўнай рэчы (у тым ліку і нерухомасці) у валоданне залогатрымальніка без яе адчужэння. Вяртанне маёмасці, як правіла, ажыццяўляецца пасля таго, як залогатрымальнік атрымае тую суму грошай, пад якую была дадзена рэч у залог.

Залог маёмасці («застава») дастаткова шырока прымяняўся ў сярэдневяковы перыяд. У старажытнасці ж забеспячэннем спраўнасці даўжніка служыла яго асоба, а не маёмасць. Свабода асобы была за-

рукай крэдытору, што даўжнік выканае сваё абавязальства, таму звесткі пра залог сустракаюцца ў гісторыі нашага права даволі позна. У першых помніках права феадальнай Беларусі мы не знаходзім норм, прысвечаных залогу.

Развіццё зямельных праваадносін, рост таварна-грашовай сістэмы, актывізацыя крэдытных адносін садзейнічалі актыўнаму развіццю залогавага права. У процілегласць асабістаму крэдыту, які грунтуецца на даверы крэдытара адносна сумленнасці і дзелавітасці даўжніка, рэальны крэдыт грунтуецца на ўпэўненасці крэдытара ў існаванні каштоўнасці, якая будзе служыць яго задавальненню ў выпадку няспраўнасці даўжніка. Падставай залогавага права з'яўляюцца звычайна абавязальныя адносіны, вызначаныя дагаворам. Часцей за ўсё падставай залогу бывае пазыка. Асноўнае права, якое складае сутнасць залогу, заключаецца ў магчымасці продажу закладзеных рэчаў з гэтай задавальнення з атрыманай сумы грошай крэдытара.

Такім чынам, залогавае права (або проста залог) — гэта права на чужую рэч, якое належыць асобе (крэдытору) для забеспячэння абавязальства і магчымасці выключнага задавальнення з каштоўнасці гэтай рэчы. Залогавае права стаіць асобна ад рэчывага і абавязальнага, хаця з'яўляецца рэчавым правам, якое адносіцца да групы правоў на чужую рэч. Яго рэчавы характар выяўляецца з таго, што, маючы сваім аб'ектам рэч, яно заўсёды ідзе ўслед за ёй, незалежна ад права ўласнасці, якое можа пераходзіць ад адной асобы да іншай. Трэба адзначыць, што адносна прыроды залогавага права існуюць і іншыя пункты погляду¹. Увогуле ж залогавае права ў якасці рэчывага мае і пэўныя асаблівасці, якія адрозніваюць яго ад іншых рэчавых правоў. Так, у процілегласць іншым рэчавым правам яно не мае самастойнага значэння, а знаходзіцца ў залежнасці ад права па абавязальству. Залогавае права ўяўляе сабой дапаўняльныя адносіны, якія маюць на ўвазе наяўнасць іншых абавязальных адносін.

Аб'ектам залогавага права магла быць толькі рэч у матэрыяльным сэнсе слова. Усё тое, што можна было прадаць, можна было і заклаці. Залогу належала як рухомая, так і нерухомая маёмасць. Паступова ў адносінах да рухомах рэчаў пачаў выкарыстоўвацца і тэрмін «заклад». Як правіла, залогадавальнік (асоба, якая аддавала рэч у залог) павінен быў быць уласнікам рэчы і валодаць дзеяздольнасцю. У выпадку агульнай уласнасці маёмасць магла быць закладзена толькі з дазволу ўсіх саўладальнікаў. Быць залогатрымальнікамі, прымаць рэчы ў залог мелі права, як правіла, тыя асобы, якія па закону маглі мець гэту маёмасць ва ўласнасці. Прадметам залогу не магла быць уласная рэч, бо толькі каштоўнасць чужой маёмасці магла забяспечыць права патрабаван-

¹ Гл.: Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. С. 335.

ня па абавязальству, таму набыццё права ўласнасці на рэч, якая была ў залогу, спыняла залогавыя праваадносіны (па германскай іпатэчнай сістэме магло быць устаноўлена залогавыя права на нерухомасць на карысць самога ўласніка).

У праве феадальнай Беларусі ў інстытуце залогу найбольш выразна наглядлася дыферэнцыяцыя асобных правамоцтваў уласніка, таму што пры залогу набывалася права карыстання, а не распараджэння маёмасцю. Залог у першую чаргу быў звязаны з перадачай даўжнікам маёмасці крэдытору з правам далейшага яе выкупа. Па заканадаўству ВкЛ XV–XVI стст. сутнасць залогу праяўлялася ў пераходзе права валодання і карыстання маёмасцю залогадавальніка да залогатрымальніка без поўнага пераходу права ўласнасці на маёмасць. Ад дагавору куплі-продажу маёмасці залог адрозніваўся і працэдурным бокам: права ўласнасці на маёмасць пераходзіла не ў момант заключэння дагавору, а ў момант невыканання або пратэрміноўкі яго. У сувязі з тым, што ў залогавым праве ўтрымліваецца і элемент магчымасці пераходу права ўласнасці, аддаваць у залог маёмасць магла тая асоба, якая мела права адчуваць яе.

Залогавыя землеўладанне было шырока распаўсюджана ў дзяржаве і як асобая форма зямельнага трымання выкарыстоўвалася ўсімі зямельнымі ўласнікамі: дзяржавай, царквой, магнатамі, шляхтай. Часам свае сядзібы, дамы і іншую маёмасць закладвалі гараджане, але часцей за ўсё яны, асабліва заможныя яўрэі, выступалі залогатрымальнікамі і крэдытарамі. У актавых кнігах сустракаюцца таксама выпадкі, калі залогадавальнікамі былі сяляне, перш за ўсё гаспадарскія. Яны закладвалі не толькі рухомую маёмасць, але часам сваіх дзяцей. Напрыклад, справа № 35 Літоўскай Метрыкі гаворыць аб тым, што гаспадарскі конюх Пётр Савьевіч заклаў пану Юхне Грамыку дачку сваю за капю грошай¹. Даволі рэдка, але сустракаюцца і выпадкі залогу сялянамі зямлі. Так, гаспадарскі конюх Венслаў Станкевіч заклаў «в 4-х копах без 20 грош» сваю зямлю другому конюху Томашу Лаўрыновічу². У адной судовай справе Аксінья Цішына заяўляе, што «пазычыла есми у жида Мордухаевича три копы грошей личбы литовское, а в tych пенезей заставилася есим ему сама, што маю ему служить»³, г. зн. справа ідзе аб самазакладзе.

Пры залогу зямлі на залогатрымальніка (крэдытора) звычайна пераходзілі ўсе правы залогадавальніка (даўжніка) на зямлю і перададзеных разам з зямлёй залежных людзей. Свае правы залогатрымальнік мог саступіць іншым асобам. Аднак не ўсе землеўладальнікі ў аднолькавай меры карысталіся правам залогу. Вельмі шырока практыкавала яго дзяржава. С самага пачатку існавання ВкЛ Вялікія князі закладвалі не толькі

¹ Литовская метрика. 6-я книга судных дел. № 35.

² Там жа. № 157.

³ АВК. Т. XV. Вильна, 1888. С. 440.

асобныя маэнткі, але і велізарныя тэрыторыі з сёламі, гарадамі, замкамі. Напрыклад, у 1395 г. Вялікі князь Ягайла залажыў за 20 000 коп грашай кракаўскаму ваяводзе Спытку Мельшцінскаму палову Падолля з такімі замкамі, як Камянец, Смотрич, Скала, Чырвонаград і Бакота. Такія залогі вялікіх зямельных тэрыторый шырока практыкаваліся іншымі князямі і магнатамі і ў XV–XVI стст. Так, Жыгімонт I у 1519 г. выдаў грамату на залог Юрыю Іванавічу Ільнічу «замка и места Берестья со всеми урдами в 500 копах грошей»¹.

Значная колькасць вялікакняжацкіх уладанняў аддавалася ў залог асобным феадалам. У тых часы яшчэ не існавала агульнага правіла, па якому ўмацаванне правоў на нерухомасць ажыццяўляецца па месцы яе знаходжання, таму і не было дастатковых гарантый, што даўжнік не перазакладзе адну і тую ж маёмасць іншай асобе, так што крэдыторы маглі зусім нечакана сустрэцца ў судзе. Феадалы часта перазакладвалі маёмасць іншым феадалам. Звычайна ў залог даваліся землі, якімі феадалы валодалі на праве поўнай уласнасці, аднак з гэтага правіла былі даволі шматлікія выключэнні. Ададзеныя ў залог землі звычайна пераходзілі ў валоданне і эксплуатацыю залогатрымальніка (крэдытара), а прыбыткі ад эксплуатацыі зямель станавіліся працэнтамі за ўзятыя пад залог грошы. Шматлікія судовыя справы сведчаць, што, як правіла, атрыманая пад залог сума грошай вярталася залогадавальніку без усялякіх працэнтаў, бо гэтыя працэнты ён выбіваў з ліхвой з маэнткаў і залежных людзей падчас утрымання землеўладання.

У ВкЛ быў добра вядомы і такі від залогу нерухомасці з мэтай забеспячэння атрыманай пазыкі, пры якім закладзеная маёмасць заставалася ў валоданні залогадавальніка, т.зв. іпатэка. Іпатэка ўяўляла сабой асобны парадак умацавання рэчавых правоў на нерухомасць праз запіс у судовых кнігах. Першыinstва па забеспячэнні доўту належала таму, хто першы зрабіў запіс у гэтых кнігах. Менавіта таму набывае развіццё інстытут судовых кніг і інш. Існаванне іпатэчнай сістэмы залогу, адной з самых перадавых у Еўропе, сведчыла аб актыўным развіцці ў нетрах феадалізма буржуазных праваадносін.

У гарадскім праве існавала «застава» добраахвотная і прымусовая. Апошняя ўжывалася ў выпадку судовай пастановы, ці па волі крэдытара, напрыклад, у адносінах асоб, якія не заплацілі чынша або неслі палявую шкоду.

Залогавае права атрымала дастаткова выразную і ўсебаковую рэгламентацыю ў заканадаўстве XVI ст., асабліва ў статутным. Артыкулы Статутаў замацоўвалі правы і абавязкі залогадавальніка і залогатрымальніка, парадак і тэрміны выкупу закладзенай маёмасці, працэ-

¹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Запольским (XV–XVI ст.). СПб., 1899. № 147.

дуру афармлення залогу і інш. Перш за ўсё заканадаўца засяроджваў увагу на нерухомай маёмасці.

Статут 1529 г. замацаваўшы права землеўладальнікаў распараджацца адной трэцяй часткай сваёй нерухомай маёмасці, дазваляў у выпадку неабходнасці і «тые две частки заставити» пад умовай, што закладная сума не будзе перавышаць кошту аддадзеных у залог дзвюх частак маёмасці. У выпадку ж парушэння гэтага патрабавання сваякі, што мелі права выкупіць закладзеную маёмасць, не павінны былі плаціць вышэй таго «чого стоятъ тые две части» (р. I, арт. 16). Крэдытор, які ўзяў маёмасць у залог і даў пазыку на суму, што перавышала кошт гэтай маёмасці, траціў рэшту беззваротна. Дазваляючы адчужэнне трэцяй часткі нерухомасці і дапускаючы пры гэтым магчымасць перадачы ў залог апошніх двух частак зямлі, Статут ішоў на сустрэчу патрабаванням жыцця. Феодалы імкнуліся да права поўнага распараджэння нерухомай маёмасцю, аднак пэўны час распараджаюцца толькі 1/3 часткай, а дзве другія аддаюць у залог¹.

Землеўладальнік, які перадаваў у часовае карыстанне закладзеную маёмасць, не траціў права ўласнасці на яе. Дзякуючы гэтаму земская даўнасць не пашыралася на залог землеўладанняў, бо крэдытор, што ўступаў у часовае валоданне зямлэй, не становіўся яе распараджальнікам. Звычайна залогавыя здзелкі заключаліся на які-небудзь пэўны час або бестэрмінова. У сувязі з тым, што земская даўнасць не дзейнічала адносна бестэрмінова закладзенай маёмасці, залогадавальнік меў права па свайму жаданню «отложивши перед врьдом пенези» патрабаваць назад сваю маёмасць і залогатрымальнік не мог адмовіць яму ў звароце маёмасці. У выпадку ж калі залогатрымальнік адмаўляўся прыняць доўг з надыходам зазначанага тэрміну яго выплаты, залогадавальнік меў права звярнуцца ў суд і пры нежаданні крэдытора атрымаць грошы пакласці іх у судзе. Пасля гэтага суд абавязаны быў увесці яго ў валоданне маёмасцю.

Статут 1529 г. прадугледжваў ільготны гадавы тэрмін выкупу закладзенай маёмасці ў выпадку, калі ўладальнік не меў магчымасці выкупіць сваю маёмасць у азначаны ў дагаворы тэрмін. І толькі пасля сканчэння ільготнага тэрміну нявыкупленая маёмасць пераходзіла ва ўласнасць залогатрымальніка (крэдытора). Адзін з артыкулаў Статута прадугледжваў права выкупу закладзенай маёмасці да сканчэння азначанага ў дагаворы тэрміну сынамі або бліжэйшымі сваякамі залогадавальніка ў выпадку яго смерці (р. I, арт. 5,9). Статут абараняў інтарэсы як залогадавальніка, так і залогатрымальніка. У выпадку, калі залогадавальнік не выплаціў доўг у абумоўлены дагаворам тэрмін, ён траціў маёмасць адразу, але такія наступствы павінны былі быць адзначаны ў

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 114, 119 і інш.

дагаворы. Закон не дазваляў самавольнага датэрміновага вяртаньня закладзенай маёмасці і пагражаў крымінальнай санкцыяй за такія дзеянні.

Шматакія судовыя справы Літоўскай Метрыкі (№№ 7, 35, 37, 47, 72, 157, 182, 224, 363 і г. д.) раскрываюць сутнасць залогу, гавораць аб суб'ектах і аб'ектах залогавых праваадносін. Звычайна ўсе бакі залогавых пагадненняў агаворваюцца ў залогавых «лістах». Напрыклад, «лист» справы № 307 можна аднесці да класічнай формы залогу, якую да таго часу выпрацавала судовая практыка, а затым заканадаўча аформіў Статут 1529 г. Некаторыя судовыя справы сведчаць аб тым, што прымусовае вяртанне закладзеных маёнткаў, як і ўдэкі з іх залежных людзей, былі вельмі пашыранай з'явай. Суд, як правіла, вырашаў справы на карысць залогатрымальнікаў, кіруючыся законам. Так, была вернута зямля Афанасію і Васілю Трызнам, закладзеная імі ў адпаведнасці з судовым запісам і потым гвалтоўна захопленая сынамі залогадавальніка¹. У адпаведнасці з законам залогадавальнікі неслі адказнасць і за сваіх людзей. Так, па справе № 142 суд паставіў выплаціць Васілю Трызне за двух непрацаваўшых на працягу 15 тыдняў агароднікаў у якасці кампенсацыі капі грошай, г.зн. большую суму, чым было сказана ў законе².

У любым выпадку залогадавальнік павінен быў «очищать залог», г.зн. абараняць яго ад усялякіх прэтэнзій з боку іншых асоб. Аднак гэта павінен быў рабіць той, хто быў указаны ў «лісте». Так, калі ў справе № 277 Андрэй Таўціновіч, даючы запіс ад імя сваёй жонкі, забыўся ўпамянуць яе імя, суд вызваліў яе ад абавязку «очищать» закладзены маёнтак³.

Суд, як правіла, прытрымліваўся рэгламентаваных законам тэрмінаў залогу, і залогатрымальнікі карысталіся гэтым, каб затрымаць вяртанне маёмасці, а потым і ўвогуле прысвоіць яе. Так, у судовай справе № 69 залогатрымальнік адмовіўся ўзяць грошы і вярнуць маёнтак на той падставе, што ён быў закладзены на 12 год і гэты тэрмін яшчэ не мінуў, а яшчэ таму, што грошы былі атрыманы пад умовай новага залогу⁴.

Залогатрымальнікі, як часовыя ўладальнікі зямель, выпіскалі ўсе што толькі можна з гэтых уладанняў, а часам і проста рабавалі сялян. Пры гэтым землеўладанні маглі шмат разоў перазакладвацца. Так, брэсцкі яўрэй Лазар Немец, уведзены за доўг у валоданне маёмасцю селяніна баярына Фларыяна Радгоскага, перазаклаў яе за такую ж суму (6 коп грошай) Апанасу Бранцу, які не толькі разграбіў маёмасць селяніна («...взял у него овец двадцатеро а коз семнадцать...», тры каровы..., а два волы»), але і збіў самога селяніна і яго сям'ю. Калі ж жон-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 307.

² Там жа № 142.

³ Там жа № 277.

⁴ Там жа № 69.

ка Фларыяна Радгоскага пасля яго смерці звярнулася ў суд са скаргаю на першага залогатрымальніка Лазара Немца, суд прызнаў яго дзеянні правамоцнымі¹. У справах №№ 70, 71 гаворыцца аб тым, што залогатрымальнік Левко Пашковіч не толькі разрабаваў маёмасць селяніна, але і невядома дзе дзеў яго жонку, сына і двух дачок².

Самавольства залогатрымальнікаў вымушала сялян на ўцёкі. У адной справе залогадавальнік так характарызуе вынікі залогу: «То пак она, держачы тот двор жоны моее в заставе, з небожчыком мужом своим сказали, спустошыли, выграбили, шкоды великие починили и люди ...розгнонали..., которые... за границу повтекали з жонами и з детьми»³.

Статут 1566 г. не ўнёс значных змен у залогавае права. Толькі ў сувязі з неўрэгуляванасцю першым Статутам пытання аб парадку выканання ваеннай службы з закладзеных маёнткаў замацаваў норму, адносна якой трымальнікі закладзенай нерухомай маёмасці абавязаны «службу земскую заступовати», калі іншае не было прадугледжана ў акце аб залогу. Таксама залогадавальнікі павінны былі несці службу ў тым выпадку, калі залогатрымальнікі не мелі права па свайму грамадскаму становішчу несці вайсковую земскую службу.

У артыкулах Статута 1588 г. залогавае права атрымала далейшае развіццё. Шэраг норм папярэдняга Статута быў дапоўнены або запісаны больш дакладна. Акрамя таго ў Статут былі ўведзены некаторыя новыя правыя нормы. Шмат увагі было нададзена залогу нерухомай маёмасці, якую дазвалялася закладваць без пісьмовага афармлення дагавору. Статут рэгламентаваў, што любы від залогу не мае тэрміну іскавай даўнасці (р. VII, арт. 12), а ў выпадку разгляду справы аб закладзенай маёмасці ў судзе — тэрмін разгляду, адзначаны ў судовай позве, быў канчатковым, пасля чаго залогатрымальнік не меў права «больш именне казати и жадных доходов и пожитков брати» (р. VII, арт. 19).

Аб залогу рухомай маёмасці («речи рухомой») Статут перш за ўсё гаворыць, што калі яна закладзена пад умовай яе страты на пэўны, замацаваны дагаворам тэрмін, то пасля сканчэння гэтага тэрміну залогадавальнік страчвае маёмасць (р. VII, арт. 27). У выпадку ж залогу без умовы страты маёмасці, калі залогадавальнік не жадаў выкупіць свой залог, суд дазваляў продаж маёмасці. Аднак пры гэтым грошы, атрыманыя звыш сумы залогу і панесеных страт, вярталіся залогадавальніку. Такім жа чынам належала дзейнічаць у выпадку залогу маёмасці без указання пэўнага тэрміну яе выкупу, аднак папярэдне суд даваў магчымасць залогадавальніку ў чатырохтыднёвы тэрмін выкупіць маёмасць (р. VII, арт. 28).

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 280.

² Там жа. №№ 70, 71.

³ Там жа. № 307.

Закон прадугледжваў выпадак, калі залогадавальнік датэрмінова гвалтоўна адабраў закладзеную маёмасць, не заплаціўшы доўг. Парушальнік закона караўся як за насілле крывінальным штрафам (па 12 рублёў грошай пацярпеўшаму і на карысць Вялікага князя) і акрамя таго плаціў няўстойку залогатрымальніку за невыкананне работ «застаўленымі людзьмі».

У выпадку, калі пры карыстанні закладзенай нерухомай маёмасцю залогатрымальнік прычыніў каму-небудзь шкоду, пацярпеўшы меў права патрабаваць кампенсацыю з уласніка маёмасці, які ў сваю чаргу ў парадку рэгрэснага іску мог спаганяць страты з залогатрымальніка. Пры знікненні або гібелі закладзенай рухомай рэчы, напрыклад у выпадку пажару або крадзяжу, калі гэта адбылося разам з маёмасцю залогатрымальніка, апошні павінен быў прынесці прысягу ў тым, што «оных речей не скорыстил и ку пожитку своему ничего не обернул», тады ён не нёс адказнасці. Калі ж у выніку гэтага выпадку зніклі толькі рэчы залогадавальніка, між тым як рэчы залогатрымальніка засталіся ў наяўнасці, апошні павінен быў вярнуць іх або кампенсаваць страту. Усё гэта рабілася пры ўмове, што папярэдне праваадносіны былі замацаваны адпаведным дагаворам («на обе стороны для упования листы межи себе под печатми своими и печатми людей добрых»). У адваротным выпадку залогатрымальнік адказнасці не нёс, але павінен быў прынесці прысягу перад судом, што «яко того от него не мел» (р. VII, арт. 30).

Статут 1588 г. увёў новую норму, згодна якой «давные и прошлые заставы», здзейсненыя пасля прыняцця Статута 1529 г. і не заяўленыя ў судзе да выдання Статута 1588 г., не прымаліся да судовага разгляду па прычыне далёкай даўнасці. Заяўленыя ж у суд справы аб залогі да моманту выдання Статута 1588 г. належалі судоваму разгляду, аднак існуецца павінен быў у пацвярджэнне іску прывесці належныя пісьмовыя доказы дагавору. У тым выпадку, калі ён на законных падставах здаўна і пасля заканчэння тэрміну іскавай даўнасці валодае гэтай маёмасцю, тады і без прысягі ён заставаўся яе ўладальнікам. Прэтэнзіі па ісках аб такіх даўніх залогах, калі яны не былі прад'яўленыя на працягу дзесяці гадоў пасля прыняцця Статута 1588 г., не прымаліся. Выключэнне складалі прэтэнзіі на карысць непаўналетніх дзяцей. Старэйшы з братоў па дасягненні ім паўналецця павінен быў на працягу дзесяці гадоў прад'явіць да залогатрымальніка іск, інакш страчваў права на закладзеную маёмасць.

Залогавыя праваадносіны спыняліся звычайна пагашэннем доўгу. Пры разглядзе спрэчак аб залогах у судзе ўлічваліся ўсе абставіны справы. У гэты перыяд нельга было распараджацца закладзенай маёмасцю. Толькі на падставе судовага рашэння спрэчная закладзеная маёмасць магла заставацца ў залогатрымальніка або датэрмінова магла

быць выкуплена залогадавальнікам. Асноўнае ж патрабаванне закону адносна закладзенай маёмасці заключалася ў тым, што залогатры-мальнік павінен быў вярнуць маёмасць у тым выглядзе, у якім яе атрымаў. Карыстанне закладзенай маёмасцю не павінна было пры-несці шкоды гэтай маёмасці.

Судовыя кнігі сведчаць аб пашырэнні залогавых праваадносін у канцы XVI ст. Так, у Т. 32 АВК, дзе змешчаны акты Вількамірскага гродскага суда, з агульнай колькасці 240 спраў залогавых запісаў змешчана 40¹. У большасці закладваецца за пэўную суму грошай на трох-гадовы тэрмін маёнтка, або яго частка, або пэўны ўчастак зямлі, а так-сама служба ці некалькі залежных людзей. Прычым закладваецца гэта маёмасць, як правіла, такому ж шляхціцу, часам суседу.

У закладных запісах вельмі добра распісваюцца ўсе спрыяльныя ўмовы для залогатрымальніка і старанна зачыняюцца ўсе шляхі ўхілен-ня ад своєчасовай выплаты пазычанай сумы або прад'яўлення прэ-тэнзій да закладзенага маёнтка. Чытаючы ўсе гэтыя закладныя запі-сы, можна прыйсці да меркавання, што не заставалася ніякай маг-чымасці адмовіцца ад выплаты грошай дакладна ў вызначаны тэрмін або каб у судовым парадку былі прад'яўлены прэтэнзій да закладзе-най маёмасці. Аднак у рэальным жыцці ўсё выглядала інакш, і суда-выя справы сведчаць, што з гэтых дакладных запісаў пазней узнікалі шматлікія судовыя спрэчкі, якія праходзілі ва ўсіх судовых інстанцыях аж да Галоўнага Літоўскага Трыбунала. Часам справа пачыналася з невяліччай сумы грошай (5–10 коп), а затым разрасталася і заканч-валася двойнымі, трайнымі і больш судовымі спагнаннямі. У гэтых судовых справах бачна ва ўсім бляску майстэрства тагачасных юры-стаў. Адвакаты ўмелі з бясконцымі падрабязнасцямі, самымі шырокімі вытлумачэннямі, спасылкамі на Статут так забытаць і зацягнуць справу, што ёй не было відаць канца. Спасылкі тычыліся парадку і тэрміну прад'яўлення іску, парадку падачы «позвы», належнай ціту-лаванасці асоб, паправак і падчыстак у дакументах і г. д.

Увогуле ж, залогавае права к канцу XVI ст. увасабляла ў сабе ас-ноўныя прававыя тэндэнцыі таго часу: пашырэнне індывідуальных пра-вамоцтваў суб'ектаў уласнасці, уніфікацыю парадка распараджэння нерухомай маёмасцю, фармалізаванасць прававых дзеянняў адносна здзелак з маёмасцю і інш.

§ 7. Абавязцельнае права

На пачатковай стадыі свайго з'яўлення абавязцельныя праваадно-сіны яшчэ мала адрозніваюцца ад рэчавых. Адрозненне права на дзеянне

¹ АВК. Т. XXXII. Вільна, 1907. №№ 215, 218, 233, 238 і інш.

ад права на рэч тым менш усведамляецца, чым менш існуе выразнае ўяўленне аб свабодзе асобы і ў большасці людзей адсутнічае маёмаснае забеспячэнне. Момент з'яўлення ў гісторыі права абавязцельных праваадносін значна пазнейшы, чым момент узнікнення рэчавых праваадносін. Патрыярхальны быт, натуральная гаспадарка, адсутнасць гандлю не спрыялі развіццю абавязцельнага права. Абмежаванне кола аб'ектаў, неабходных для задавальнення невялікіх патрэб першабытнага грамадства, набывалася не шляхам абмену, а галоўным чынам апрацоўкай зямлі. Патрэба ж у рабочых руках, паслугах задавальнялася пры дапамозе рабоў і дзяцей, якія былі падпарадкаваны неабмежаванай уладзе галавы дома і роду. Першапачатковыя абавязцельныя адносіны ўстанаўлівалі не права на дзеянне з боку даўжніка, а на яго самога, хоць і не такое поўнае, як у адносінах да раба.

Паступова з развіццём грамадскіх адносін, з умацаваннем рэчавых правоў узнікаюць і развіваюцца абавязцельныя праваадносіны. Пад абавязцельствамі разумеюцца такія юрыдычныя адносіны, з якіх выяўляецца права адной асобы на пэўныя дзеянні іншай асобы¹. У процілегласць рэчавым праваадносінам, пры якіх праву актыўнага суб'екта адпавядае абавязак усіх увогуле грамадзян без больш пэўнага вызначэння ўдзельнікаў, у абавязцельных праваадносінах устанаўліваецца поўная пэўнасць асоб, якія ўдзельнічаюць у іх. Адносіны існуюць толькі паміж вядомымі асобамі і не тычацца іншых асоб. Суб'екты абавязцельных праваадносін маюць спецыяльныя назвы. Актыўны суб'ект называецца вернікам, або крэдыторам, таму што ён верыць спраўнасці пасіўнага суб'екта, які называецца даўжніком, бо ён павінен выканаць узяты на сябе абавязак. У асобных дагаворах суб'ектам абавязцельных праваадносін прысвойваюцца яшчэ спецыяльныя назвы: прадавец, пакупнік, наймальнік і інш.

У большасці абавязцельстваў на актыўным і пасіўным баку сустракаецца па адной асобе, аднаму даўжніку адпавядае адзін крэдытор. Аднак магчымы выпадкі, калі актыўных і пасіўных суб'ектаў больш двух, напрыклад аднаму крэдытору адпавядае некалькі даўжнікоў і наадварот. У XV—XVI стст. адказнасць па абавязцельствах не была яшчэ строга індывідуальнай. Як і ў рэчавым праве, назіраецца ідэя салідарызму (калектыўныя суб'екты правамоцтваў у рэчавым праве і калектыўная адказнасць — у абавязцельным), з якой, аднак, уступае ўжо ў канфлікт ідэя індывідуалізму. Недастатковая пэўнасць пры рэгламентацыі статуса фізічнай асобы знайшла адлюстраванне ў пераносе адказнасці па абавязцельствах у выпадку смерці асобы, якая заключыла канкрэтнае пагадненне, на трэціх асоб, перш за ўсё на членаў сям'і, якія атрымлівалі спадчыну. Закон прадугледжваў адказ-

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. С. 371.

насьць жонкі, мужа, бацькоў, дзяцей¹. Такая ж салідарная адказнасць пашыралася на феодала ў адносінах да доўгу, зробленага залежным ад яго чалавекам. Адпаведна і апошні нёс адказнасць за свайго пана. Мэтай пераходу па спадчыне даўгавых абавязацельстваў было захаванне самога абавязацельства і маёмасці крэдытора. Ідэя была рацыянальная, бо адпавядала асноўным кірункам развіцця феадальнага права, аднак дасягалася яна старымі сродкамі — «старыной», г.зн. старажытнымі традыцыямі і салідарызмам сям'і, якая выступала суб'ектам права. Аднак трэба сказаць, што падставай для такой адказнасці была ўжо не кроўная салідарнасць, а ў большай ступені сямейная маёмасць.

Закон рэгламентаваў выпадкі пераходу правоў па абавязацельствах да іншай асобы, напрыклад, у справах аб залогах і пазыках. Перадача крэдыторам сваіх правоў іншай асобе ажыццяўлялася даволі свабодна, паколькі не стварала новага абавязацельства. Даўжніка такая перадача як бы не вызваляла канчаткова ад пэўнага абавязацельства ў адносінах да першага крэдытора, таму і асоба новага даўжніка папярэдне павінна была быць ухвалена крэдыторам.

Статутнае заканадаўства ведае ўступленне ў абавязацельныя адносіны трэціх асоб, якія цалкам замяняюць сапраўдных удзельнікаў праваадносін. Асоба, якая прыняла на сябе ўсе правы і абавязкі суб'екта праваадносін у якой-небудзь канкрэтнай справе, называлася «заступцам». Цікава, што аб сапраўдным удзельніку праваадносін, якога замяніў заступца, закон далей нічога не гаворыць, мабыць, таму, што захоўвалася галоўная мэта — маёмасны або і іншы інтарэс.

У той час ужо ў пэўнай ступені распазнаваліся долевыя і салідарныя абавязацельствы. Так, калі кожны даўжнік павінен быў выконваць на карысць крэдытора ўсё дзеянне, якое складала змест абавязацельства, або кожны крэдытор меў права патрабаваць ад даўжніка здзяйснення на яго карысць усяго дзеяння, то такія адносіны атрымалі назву салідарнага абавязацельства (сам тэрмін стаў выкарыстоўвацца значна пазней). Салідарнасць грунтуецца на юрыдычнай здзелцы (дагаворы, завяшчанні) або на пастанове закона. Па долевых абавязацельствах даўжнік абавязаны быў выканаць толькі частку ўмоўленага дзеяння і вернік (крэдытор) меў права патрабаваць ад кожнага даўжніка толькі выканання яго часткі. Закон прама прадпісваў, што па абавязацельствах, узнікшых на падставе аднаго «листа», кожны з удзельнікаў выконваў сваю частку пэўнага абавязацельства і адказваў перад вернікамі за яе выкананне².

У законе прадугледжваўся неаднолькавы аб'ём правамоцтваў суб'ектаў абавязацельных праваадносін. Так, феадальназалежны чалавек не меў

¹ Статут 1588. Р. VII, арт. 18.

² Там жа. Р. VII, арт. 25.

права без згоды свайго пана заключаць пагадненні аб зямлі, паручацца за каго-небудзь па абавязцельствах звыш пэўнай сумы і г. д. У перыяд феадалізма лічыліся незаконнымі не толькі здзелкі з несвабоднымі людзьмі, але і прыняцце ў адносінах да іх пэўных абавязцельстваў. Закон забараняў завяшчаць на іх карысць маёмасць, акрамя выпадку папярэдне аформленай сваім «полоненіку» і «челядзінку домоваму» вольнай. Прызнавалася законным закабаленне вольнага чалавека ў сувязі з узятымі ім на сябе абавязцельствамі, аднак закон патрабаваў у гэтым выпадку пісьмовага афармлення такога абавязцельства¹.

Аб'ектам абавязцельных праваадносін з'яўлялася дзеянне, якое ў той жа час складала і змест абавязцельства. Дзеянне мяркую дакладную вызначанасць яго настолькі, каб пры выкананні абавязцельства не ўзнікла сумнення адносна таго, што павінен зрабіць даўжнік. Гэта дзеянне магло выявіцца ў перадачы адной асобай іншай пэўнай рэчы ва ўласнасць (купля-продаж, падараванне маёмасці), або ў дазvole адной асобе карыстацца рэччу іншай асобы (маёмасны найм), або ў ажыццяўленні адной асобай асабістых паслуг на карысць іншай (асабісты найм).

Дзеянні, якія складалі аб'ект абавязцельстваў, маглі быць аднаразовымі (перадача купленай рэчы), шматразовымі (пастаўка дроў для ацяплення жылля) і працяглымі (захоўванне чужой рэчы).

Для ўзнікнення абавязцельных адносін патрэбен юрыдычны факт, з надыходам якога закон звязваў бы такое наступства. Зведзеныя ў пэўныя групы, гэтыя факты называюцца крыніцамі абавязцельстваў. Рымскае права ведала наступную класіфікацыю крыніц, здольных заснаваць абавязцельныя адносіны: 1) дагавор, 2) як бы дагавор, 3) правапарушэнне, 4) як бы правапарушэнне, 5) усе астатнія факты, якія не падыходзілі ні да адной з адзначаных катэгорый. Заканадаўца феадальнай Беларусі ўхіляецца ад пераліку крыніц. Аналізуючы прававыя нормы, мы знаходзім дзве асноўныя крыніцы абавязцельстваў: юрыдычныя здзелкі і правапарушэнні, хаця мелі месца і іншыя факты, якія маглі стаць падставай абавязцельных адносін (напрыклад, беспадстаўнае абагачэнне).

У заканадаўстве XVI ст. асабліва ўвага надавалася нормам, якія рэгулявалі працэдуру заключэння і выканання абавязцельстваў. У законе рэгламентаваліся форма і парадак ажыццяўлення здзелак, тэрміны іскавай даўнасці, спосабы забеспячэння выканання абавязцельстваў, парадак здзяйснення спагнанняў за нявыкананыя абавязцельствы і інш. Пры гэтым заканадаўца дастаткова клапаціцца аб фармальным баку абавязцельных адносін і пачынае патрабаваць не толькі іх пісьмовай рэгламентацыі, але і дакладнай паслядоўнасці вызначаных законам дзеянняў і спецыяльнай атрыбутыкі пры пісьмовым выкладанні зместу. Абавязцельныя праваадносіны лічыліся сапраўднымі тады, калі яны былі

¹ Статут 1588. Р. VIII, арт. 8; р. VII, арт. 8.

належным чынам аформлены. Старажытная вусная форма дзелкі паступова ўступае месца больш дакладнай і фармалізаванай пісьмовай, якая служыла і адным са спосабаў забеспячэння выканання абавязацельстваў. Па старажытнаму, звычайнаму праву дзелкі заключаліся звычайна ў прысутнасці вартых даверу сведкаў («годных светков») і суправаджаліся выкананнем пэўных рытуальных дзеянняў (рукабіцце, памятнае, магарыч і інш.), якія перш за ўсё гаварылі аб моманце пачатку дзеяння дагаворных адносін. Пры гэтым лічыліся несапраўднымі дзелкі, заключаныя пад уздзеяннем падману.

У XVI ст. пачынае набываць перавагу пісьмовая форма дзелкі. Статут 1529 г. прадагледжваў абавязковы пісьмовы запіс па даўгавому абавязацельству на суму больш за дзесяць коп грошай. Асаблівага афармлення патрабавалі дзелкі з нерухомай маёмасцю. Закон рэгламентаваў не толькі абавязковую пісьмовую форму адносна дзелак з зямлёй, але і фактычна іх натарыяльнае сведчанне, бо абавязваў рэгістраваць такія дзелкі ў судовых кнігах.

Першапачаткова вялася адна актавая кніга, у якую запісваліся дзелкі прыватных асоб, скаргі, пратэсты, данясенні возных (судовых службовых асоб) і іншыя акты ў адпаведнасці з часам іх паступлення ў суд. Пазней, калі праваадносінны развіваюцца і павялічваюцца колькасць дзелак і дзелавых папер, пісары, што вялі актавыя кнігі, пачынаюць сістэматызаваць усе запісы і заносіць іх у спецыяльныя для кожнай катэгорыі спраў актавыя кнігі. З сярэдзіны XVI ст. пачалі весці тры віды актавых кніг: паточныя — для запісаў скаргаў, пратэстаў зацікаўленых асоб, джрэтавыя — для запісаў судовых пастановаў і некаторых працэсуальных дзеянняў, запісавыя — для дакументаў натарыяльнага характару і афіцыйных (прывілеяў, пастановаў соймаў і інш.). За тры дні да судовай сесіі, а таксама тры дні пасля сесіі зацікаўленага асобы маглі ўнесці ў актавыя кнігі дадатковы запіс або атрымаць копіі неабходных дакументаў і выпіскі. Пазней выдзяляюцца і іншыя катэгорыі актавых кніг. Напрыклад, у спецыяльныя актавыя кнігі запісваліся дзелкі аб куплі-продажы нерухомаści, даравальныя запісы, залог маёмасці, вольныя сялянам і інш. Гэтыя матэрыялы пазней, пасля далучэння Беларусі да Расіі, сістэматызаваліся вучонымі і перадрукоўваліся. Напрыклад, у Т. XXXII Актаў, выданых Віенскай археаграфічнай камісіяй, утрымліваецца 240 актаў, а з іх: 19 запісаў дарэння, 40 — залогавых, 7 — падзелаў маёмасці, 14 — міравых, 5 — «квітанцыйных», 4 — уступачных, 3 — пазыковых, 1 — арэндная, 4 — духоўных завяшчанняў, 68 — уводных у валоданне маёмасцю і інш.¹ Парадак у судовых канцылярыях залежаў перш за ўсё ад асабістых меркаванняў пісара, які кіраваў справаводствам. Вяліся таксама рэестры або вопісы аб справах, што належалі судоваму разгляду,

¹ АВК. Вильна, 1907. Т. XXXII. С. XII.

галоўныя з якіх сумарныя, звычайныя, арыштаваныя: тактавыя, скарбавыя і інш. У сумарных, што вяліся ў замкавых судах, заносіўся змест спраў па даўгавых абавязацельствах, аб беглых сялянах, а ў земскіх судах — аб закладных здзелках і інш. У гэты перыяд з'яўляюцца адпаведныя формулы запаўнення абавязацельстваў. Пры запісах у судовыя кнігі дадавалася, што бакі мелі адпаведны век і розум. Засведчанне волі бакоў ажыццяўлялася ў пэўных формулах. Здзелкі ў адносінах да нерухомай маёмасці заключаліся пры наяўнасці інвентару і г. д.

Статут 1588 г. прад'яўляў яшчэ большыя патрабаванні пры афармленні рознага роду здзелак. Так, калі б хто пажадаў сваю нерухомаму маёмасць «отдати, продати, даровати, записати, заставити, от детей и близких отдалити, подде баченья своего тым шафовати», павінен быў спачатку асабіста падпісаць дакумент («под печатью своею и подписом руки»), потым засведчыць гэты запіс подпісамі і пячаткамі трохчатырох годных шляхціцаў, пасля чаго асабіста з'явіцца і гэту здзелку «сознати перад господаром або врядом земским» (р. VII, арт. 1). Запісы аб здзелках, зробленыя ў кнігах гродскага суда, павінны былі быць перанесены ў кнігі земскага суда на працягу двух судовых сесій. У адваротным выпадку абавязацельства трапіла сілу. Не меў моцы і запіс, зроблены з парушэннем статутных норм (р. VII, арт. 2). Аналагічныя патрабаванні закон прад'яўляў да пазыковых запісаў і іншых важных абавязацельстваў. Так, патрабавалася ўласнаручнае складанне дагаворных абавязацельстваў, асабісты подпіс іх, а таксама подпіс сведкаў, якія абавязкова прысутнічалі пры гэтым. За непісьменных пісалі і ставілі подпісы на адпаведных дакументах сваякі або іншыя годныя даверу асобы.

Статут агаворваў выпадкі пісьмовага афармлення абавязацельстваў без афіцыйнага прызнання і рэгістрацыі, а таксама выпадкі прызнання законнымі пісьмовых абавязацельстваў «людей простых вольных похожих» (р. VII, арт. 7). Мяшчанам і яўрэям прадпісвалася складаць дагаворы належным чынам і забаранялася спаганяць даўгі са шляхты па самастойна складзеным рээстрам. Усе справы, якія тычыліся спрэчнасці зробленых запісаў, належалі разгляду ў судовым парадку.

Асаблівая працэдурная форма прадугледжвалася пры складанні спадчынных запісаў («тэстаментаў»). Пад уплывам рымскага права першапачатковая вусная форма змяняецца на пісьмовую. Спадчынае права развівалася пад уплывам царквы, якая сама звярталася да ўказанняў рымскага права, аднак рымская форма завяшчанняў у іх класічным выглядзе не атрымала шырокага прымянення. Жыццёвая практыка і мясцовыя традыцыі ўносілі ў «тэстаменты» шмат свайго. Самае галоўнае пры складанні завяшчанняў — гэта засведчанне сапраўднай волі завяшчальніка і тоеснасці яе зместу запісу. Дасягнуць гэтага можна толькі прадпісаннем абавязковага выканання вызнача-

най законам формы пад пагрозай несапраўднасці самога завяшчання. І мы бачым, што як звычай, так і закон вельмі строга адносяцца да выканання адпаведнай формы завяшчальных запісаў.

У XVI ст. агульная форма завяшчальных запісаў (не разлічаная на надзвычайныя ўмовы) была двух відаў: афіцыйная (фактычна натарыяльная) і дамашняя. Натарыяльная здзяйснялася не інакш як у прысутнасці завяшчальніка ў судовай установе або дома — з удзелам органа ўлады ў выпадку хваробы ці іншых уважлівых прычын. Сапраўднымі прызнаваліся завяшчання, занесеныя ў актавыя кнігі. Завяшчальнікам жа выдавалася выпіска пры сведках, якая была раўназначная сапраўднаму завяшчанню. Домашні від завяшчанняў ажыццяўляўся без удзелу органаў улады, і лепшымі з гэтага віду лічыліся напісаныя і падпісаныя ўласнай рукою завяшчальніка.

Найбольшыя патрабаванні да завяшчальных запісаў прад'яўляў Статут 1588 г. «Тэстаменты» на рухомую і нерухомую маёмасць павінны былі складацца ў прысутнасці членаў земскага або гродскага суда, а пры немагчымасці іх прысутнасці патрабаваліся подпісы на завяшчаннях трох шляхціцаў «оседлых, веры годных». У завяшчаннях абавязкова называлася кожная завешчаная рэч.

Прыцягненне сведак, якія выступалі гарантамі сапраўднай волі і свядомасці волі (здаровы розум і цвёрдая памяць) завяшчальніка, было неабходнай умовай прызнання сапраўднасці завяшчальнага запісу. Завяшчанне павінна было адразу пасля смерці завяшчальніка быць прад'яўлена бліжэйшаму гродскаму суду, затым Вялікаму князю або земскаму суду, дзе і ўносілася ў судовыя кнігі (р. VII, арт. 2). Закон не звяртаў увагі на мову напісання завяшчальных запісаў, на пачатак (звяртанне да Святой Тройцы і інш.) і парадак выкладання завяшчальнага матэрыялу, г. зн. на ўсё тое, што выпрацоўвалася доўгі перыяд звычайным правам. Галоўнае для закона — сапраўднасць волі завяшчальніка і сапраўднасць самога завяшчання. У завяшчальным запісу нельга было нічога папраўляць і падчысчаць, інакш ён цалкам або адпаведная частка прызнаваліся несапраўднымі. Звычайна ў такім дакуменце называлася кожная завяшчальная рэч. У выпадку прапажы гэтых запісаў, а таксама пазыковых, закладных і іншых дакументаў суд меў права, пры свечасовай заяве аб прапажы, улічваць паказанні сведак і прысягу заяўніка. Аднак суд пры гэтым абмяжоўваўся сумай двухсот коп грошай (р. VII, арт. 24).

Пісьмовая і асабліва натарыяльная форма здзелак мелі большую доказную сілу ў выпадку ўзнікнення спрэчкі і таму забяспечвалі лепшую абарону пагадненняў. Пры гэтым забяспечваліся не толькі інтарэсы бакоў, але і дзяржавы, якая мела рэальныя даходы ад рэгістрацыі здзелак.

Умацаванню і забеспячэнню абавязацельных адносін садзейнічаі не толькі пэўная працэдура і спецыяльныя формы здзелак, але і некаторыя іншыя спосабы. Абавязацельства дае права патрабаваць, але не прымушае выконваць дзеянне, якое абяцаў даўжнік. У адпаведнасці з законам, даўжнік адказвае маёмасцю за невыкананне пэўнага абавязацельства і цікавасць крэдытора можа быць задаволена прымусова гэтай маёмасцю. Аднак часам маёмасці бывае недастаткова для задавальнення ўсіх патрабаванняў. Менавіта таму вернікі (крэдытары) стараюцца забяспечыць сябе загадзя. У выпадку, калі крэдытор зацікаўлены ў тым, каб даўжнік выканаў сваё абавязацельнае дзеянне, ён пагражае стварэннем яму яшчэ больш нявыгадных наступстваў пры ўхіленні. Гэтай мэце служыць задатак і няўстойка. Вучоныя адзначаюць, што ні адна здзелка, якая заключалася народам і ў якой выкананне меркавалася ў часе, не абыходзілася без задатку: ці здзяйснялася купля-продаж, пакупнік даваў задатак прадаўцу; ці заключаўся дагавор аб найму маёмасці або асабістым найму, наймальнік даваў задатак; ці гадзіўся хто-небудзь даставіць, зрабіць, наладзіць, даваўся задатак падрадчыку і г. д.¹ Задаткам, які мае вялікае значэнне ў народным быццё, называецца выплата часткі грашовай сумы ў момант заключэння дагавору за выкананне абавязацельства. З бытавога пункту погляду задатак мае двайное значэнне: спосаб забеспячэння і момант заключэння дагавору. Задатак меў вялікае значэнне і шырокае прымяненне ва ўсякіх відах здзелак. Звычайна пры невыкананні абавязацельства ён страчваўся.

Няўстойка, якая вызначалася дагаворам або законам, уяўляла сабой далучэнне да галоўнага абавязацельства дапаўняльнай умовы аб выплаце даўжніком вядомай сумы грошай на выпадак няспраўнасці ў выкананні. Яна мела мэтай схіліць даўжніка да выканання абавязацельства пагрозай нявыгадных наступстваў. Няўстойка прымянялася гандлярамі, асабліва пры пастаўцы тавараў, а таксама пры дагаворы папрада і інш. З развіццём грашова-рэчавых адносін значэнне няўстойкі павялічваецца.

Сродкамі забеспячэння абавязацельстваў былі таксама залог і паручыцельства. У дагаворных адносінах даволі шырока прымянялася другое з іх, калі да асноўнага абавязацельства далучалася дапаўняльная ўмова аб выкананні яго трэцяй асобай (паручыцелем). Адказнасць паручыцеля была субсідыярнай, г.зн. яна наступала ў выпадку няспраўнасці даўжніка. Закон не гаварыў, было паручыцельства поўным або няпоўным, простым ці тэрміновым, як і не рэгламентаваў адносіны паміж вернікамі і паручыцелем, паручыцелем і даўжніком.

Забеспячэнню выканання абавязацельстваў служыла і зарука — асабліва від няўстойкі, якую ўстанаўліваў суд з мэтай належнага выканан-

¹ Гл. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. С. 410.

ня судовай пастановы аб увядзенні ў валоданне нерухомай маёмасцю. Яна ўяўляла сабой пэўную суму грошай, памер якой павінен быў адпавядаць «важнoсти тоe речи, o што идетъ» (р. IV, арт. 74). Судовыя справы сведчаць аб актыўным выкарыстанні зарукі ў канцы XVI ст.¹

Дзеянне абавязацельстваў спынялася іх выкананнем або сканчэннем абумоўленых бакамі тэрмінам ці тэрмінам іскавай даўнасці, а ў некаторых выпадках смерцю бакоў або немагчымасцю выканання. Тэрмін дзеяння абавязацельстваў агаворваўся, як правіла, пры іх заключэнні і запісваўся ў тэкст пагаднення. У сувязі з тым, што бакі часта не прытрымліваліся тэрмінаў выканання абавязацельстваў, таксама як і тэрмінаў іскавай даўнасці, устаноўленых законам з мэтай актывізацыі дзейнасці суб'ектаў абавязацельных праваадносін, дзяржава пачынае актыўна ўмешвацца ў прыватнаправавую сферу і валявым парадкам змяняць умовы дагавораў. Напрыклад, падоўжвала тэрміны дзейнасці дагавораў (у выпадку мараторыя, непаўналецця бакоў і інш.) або зусім скасоўвала абавязацельныя адносіны, канстатуючы немагчымасць іх выканання. Заканадаўства не давала агульнага палажэння аб спыненні абавязацельства з прычыны аб'ектыўнай і выпадковай магчымасці, а давала толькі асобныя ўказанні па гэтым пытанні. Так, асоба, якой была дадзена рэч на захаванне, вызвалалася ад абавязку вярнуць яе, калі гэта рэч страчана пры выпадковых абставінах (пажар, навадненне і інш.).

У значнай большасці выпадкаў змест абавязацельстваў так мала звязаны з індывідуальнасцю суб'екта, што няма ніякіх перашкод да пераходу правоў і абавязкаў да спадчыннікаў. Такім чынам, смерць актыўнага або пасіўнага суб'екта не спыняе абавязацельных адносін, бо іх месца займаецца спадчыннікамі. Аднак гэтае агульнае правіла мае выключэнні пры абставінах, цесна звязаных з асобай верніка або даўжніка, змест якіх абумоўліваецца асабістымі якасцямі абавязанай асобы (дагаворы аб дзеяннях асабістых: найм у паслугі і г. д.).

На спыненне абавязацельстваў уплывае даўнасць. У выпадку, калі на працягу пэўнага часу (10 гадоў) з моманту, як вернік (крэдытор) мог патрабаваць выканання абавязацельства, яно не было выканана і права патрабавання не было прад'яўлена да спагнання, то тады абавязацельства спыняецца. Акрамя агульнага тэрміну, існуюць больш кароткія тэрміны для спынення некаторых абавязацельстваў, якія грунтоўца на дагаворы або на правапарушэнні.

У большасці выпадкаў дагавор накіраваны на ўстанаўленне абавязацельных адносін, інакш кажучы, дагавор і абавязацельства знаходзяцца ў такой сувязі, як прычына і вынік. Дагавор — гэта пагадненне дзвюх або больш асоб, накіраванае на ўстанаўленне, змяненне або спыненне юрыдычных адносін. Дагавор з'яўляецца відам здзелкі, ад-

¹ АВК Т. XXV. № 172 і інш.

нак сфера дагавору выходзіць за межы абавязальных адносін, як у сваю чаргу абавязальствы могуць мець у сваёй аснове не дагавор, а іншы юрыдычны факт (правапарушэнне, неабгрунтаванае абагачэнне). Дагавор грунтуецца на пагадненні, якое прадугледжвае існаванне ў пэўны момант часу зладжанай волі некалькіх асоб.

Віды дагаворных адносін павялічваюцца адпаведна ўскладненню эканамічных адносін. Закон феадальнай Беларусі не гаворыць аб класіфікацыі дагавораў, але толькі ў большай ці меншай ступені рэгламентуе віды дагавораў: куплю-продаж, мену, дарэнне, паклажу, пазыку, найм маёмасці і асабісты найм, падрад і інш.

Замацаваныя Статутамі дагаворныя адносіны характарызаваліся некаторай няпэўнасцю і неакрэсленасцю граней паміж сумежнымі іх відамі, асабліва гэта тычылася прадмета абавязальстваў і ўмоў іх выканання. Так, дагавор куплі-продажу часам па працэдуры выканання збліжаўся з дагаворам мены, бо пры практычным здзяйсненні яго бакі маглі дапаўняць перадаваемыя рэчы іншымі спадарожнымі рэчамі (конская зброя, адзенне і інш.), дагавор пазыкі быў падобны на атрыманне грашовай пазыкі шляхам залогу або на найм нерухомай маёмасці і г. д. Усё гэта тлумачылася наяўнасцю натуралізацыі і традыцыйналізму ў характары тавараабароту, а таксама недастатковай распрацаванасцю юрыдычнай тэхнікі. У гэтым плане Статут 1588 г. ужо ў большай ступені сведчыць аб значнай фармалізаванасці дагаворных адносін і адпаведна іх большай дыферэнцыяцыі.

Найбольшую ўвагу заканадаўца надаваў дагавору куплі-продажу, які пасля пераходу ад натуральнай да грашовай гаспадаркі становіцца па сваім бытавым значэнні найбольш важным дагаворам. Як і ўсякі двухбаковы дагавор, купля-продаж уяўляе сабой пагадненне толькі дзвюх асоб адносна ўсіх істотных умоў здзелак і ў першую чаргу адносна рэчы і яе цаны. Мэтай дагавору з'яўляецца перанясенне права ўласнасці на рэч ад прадаўца да пакупніка. Аб'ектам куплі-продажу была як рухомая, так і нерухомая маёмасць. Асабліва шматлікія дагаворы куплі-продажу рухомай маёмасці ажыццяўлялі гараджане Беларусі. Так, у адной судовай справе гаворыцца, што мешчанін Іван Бык вёз за граніцу на продаж 28 вазоў розных тавараў, у тым ліку: «... шэсцьдэсят пудоў меду..., шэсцьдэсят почервец бобровых, 3 бобры, 30 солянок овса..., мясо ядомого за полторы копы, полтораста хлебов, трыццаць пятеры боты, шэсць шапок, шэсць сорочек, дэсятеры рукавицы, шэсць рогатин, 20 рогож, 10 хомутов...»¹ Аднак адносна нерухомай маёмасці дагавор куплі-продажу толькі паступова пачаў выступаць у якасці поўнага права прыватнай асобы. У XIV–XV стст. асоба, якая валодала нерухомай маёмасцю па праву ўмоўнага землеўладання, магла адчуваць гэту маёмасць толькі

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 116.

са згоды сапраўднага ўласніка. Купля-продаж такой маёмасці дазваляліся пры пэўных умовах фармальнай уласціваасці. Пакупнік павінен быў папярэдне звярнуцца па дазвол да Вялікага князя. Прадавец у сваю чаргу быў абавязаны засведчыць перад адпаведнымі дзяржаўнымі органамі (часцей за ўсё перад радай) сапраўднасць ажыццяўлення здзелкі і потым перадаць пакупніку адпаведную маёмасць, г. зн. замест уводу ў валоданне маёмасцю, які праводзілі дзяржаўныя органы на аснове даравальнай граматы, аналагічнае дзеянне рабіла прыватная асоба (прадавец) і гэта ўжо называлася адводам. Такім жа шляхам вырашалася пытанне аб дарэнні і абмене падараванай князем нерухомай маёмасці. Такія здзелкі лічыліся сапраўднымі пасля зацвярджэння органамі дзяржаўнай улады.

Нягледзячы на тое што цэлы шэраг заканадаўчых абмежаванняў на працягу доўгага часу стрымліваў развіццё дагавору куплі-продажу нерухомай маёмасці, паступова ён пачынае выступаць у якасці поўнага права прыватнай асобы. Спачатку Статут 1529 г. дазваляе адчуваць частку нерухомай маёмасці пры ўмове поўнай службы прадаўца з той часткі зямлі, якая ў яго засталася, і поўнай службы пакупніка з набытага ўчастка зямлі, а потым Статут 1566 г. заканадаўча замацоўвае права распараджэння ўсёй маёмасцю. Ва ўмовах сталага феадалізма ўмацаванне феадальнай уласнасці на зямлю ішло ў кірунку пашырэння правоў феадалаў на ўсе віды землеўладання і адчужэння нерухомай маёмасці, у тым ліку на права куплі-продажу, мены, залогу. Большую свабоду атрымліваюць суб'екты дагаворных адносін, выпрацоўваецца пэўная працэдура і форма ажыццяўлення здзелак. Для куплі-продажу рухомай рэчэй закон не абавязваў пісьмовай формы і таму вуснае пагадненне было дастатковым для моцы дагавору, а існаванне яго можна было пацвердзіць паказаннямі сведак. У сувязі з тым важным значэннем, якое мела зямля ў перыяд феадалізма, ускладняецца парадак яе куплі-продажу. Заканадаўца клапаціцца перш за ўсё аб інтарэсах дзяржавы, нават і тады, калі мае мэтай захаванне цэласнасці родавых («патомных») землеўладанняў.

Пры куплі-продажу нерухомай маёмасці доўгі час захоўваюцца рэчыдывы звычайнага права, адносна якога купленыя маёнткі належаць выкупу бліжэйшымі сваякамі. Аб гэтым сведчаць шматлікія справы Літоўскай Метрыкі¹. Сваякі імкнуцца ўтрымліваць землеўладанні ў межах сям'і², аднак гэта ўсё часцей не атрымліваецца³.

Заканадаўства XVI ст. замацавала пэўныя правілы набывання і адчужэння маёмасці, якія папярэдне былі выпрацаваны жыццёвай практыкай. Статут 1588 г. патрабаваў натарыяльнага сведчання куплі-про-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. № 62, 68, 114, 119, 220 і інш.

² Там жа. №№ 220, 184 і інш.

³ Там жа. №№ 34, 53, 157, 374 і інш.

дажу нерухомаści, а купля-продаж рухомай маёмасці (хатнай жывёлы і іншых «речей») павінна была ажыццяўляцца ў прысутнасці сведак (напрыклад, т. зв. барышнікаў) і рэгістравацца ў спецыяльных «вядовых» кнігах. Закон абавязваў здзелкі з рухомай маёмасцю заключаць «на торгах і в местечках», а калі гэтага нельга было зрабіць, то абавязкова пазней зарэгістраваць дагавор у тым месцы, дзе «торг бы ваець»¹. Узнікненне спрэчкі ў адносінах да маёмасці аўтаматычна стварала забарону на распараджэнне ёю да моманту вырашэння спрэчкі².

Ва ўмовах феадальнай дзяржавы купля-продаж здзяйсняліся і адносна людзей. Карыстаючыся цяжкім і бяспраўным становішчам чэлядзі нявольнай, якая са старажытных часоў была прадметам куплі-продажу федалаў, яе часам перапрадавалі нават простыя людзі³.

Бывала, што яны ўдзельнічалі ў розных здзелках, у тым ліку і з нерухомасцю. У актавых кнігах сустракаюцца дакументы аб куплі-продажу сялянамі зямлі. Так, гаспадарскі падданы Мацей Багдзевіч прадаў у 1545 г. Віленскаму мешчаніну Мацісу Вайновічу сенажаць⁴.

У XVI ст. становіцца прыметным імкненне заканадаўцы да дакладнай рэгламентацыі паўнамоцтваў асобы ў сферы рэчавага права (валоданне, карыстанне, распараджэнне), хаця для абавязацельных адносін застаецца некалькі характэрным змяшанне розных відаў абавязацельстваў, што тлумачылася значным уплывам старажытнага звычаёвага права. Нават ў Статуце 1588 г. гэта мае месца. Так, заканадаўца, рэгламентуючы дагавор куплі-продажу, называе пры гэтым услед за ім іншыя дагаворы (мены, дарэння) і зусім не клапаціцца аб характарыстыцы знешняга боку гэтых дагаворных адносін і іх адрозненні. Гаворыцца толькі, што да працэдурі заключэння дагавору мены прадаўляюцца такія ж патрабаванні, як і да дагавору куплі-продажу. Асаблівасць працяўляецца ў выпадку мены шляхецкіх маёнткаў на вялікакняжацкія. Статут тады патрабуе выезда камісараў на месца размяшчэння землеўладанняў з той мэтай, каб мена была «ровной и зупольной», пасля чаго дагавор зацвярджаўся вялікакняжацкім лістом (р. III, арт. 50).

Дагавор мены ў гістарычным развіцці папярэднічаў дагавору куплі-продажу, які з'явіўся толькі з увядзеннем грошай і грашовага абарачэння. Да з'яўлення грошай мена была адзінай здзелкай паміж асобамі і плямёнамі. Заканадаўства ВкЛ мала ўвагі надае гэтаму дагавору. Для мены рухомах рэчаў практычна няма ніякіх перашкод. З дагаворам куплі-продажу мену збліжае тое, што прадмет гэтых двух дагавораў перадаецца ва ўласнасць іншай асобе. Адрозненне ж ад куплі-

¹ Статут 1588. Р. XI, арт. 8; р. VII, арт. 18.

² Статут 1588. Р. IV, арт. 73.

³ Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел № 274.

⁴ АВК. Вильна, 1880. Т. XI. С. 13–14.

продажу заключаецца ў тым, што рэч абменьваецца на рэч, а не на грошы. На практыцы часам пад выглядам дагавору мены адбываліся купля-продаж або дарэнне нерухомасці. Менавіта запісы сустракаюцца амаль ва ўсіх актавых кнігах Вялікага княства Літоўскага. Яны, як правіла, маюць амаль аднолькавыя формы запісу.

У сувязі з інтэнсіўным развіццём у XVI ст. таварна-грашовых адносін шырокае распаўсюджванне набывае дагавор пазыкі, які даволі цесна прымыкае да атрымання грашовай пазыкі шляхам залогу маёмасці. Пазыкай (займам) называецца дагавор, па якому адна асоба абавязваецца вярнуць узятыя ў іншай асобы рэчы, але рэчы не тыя ж самыя, а замененыя ў той жа колькасці і такой жа якасці. Гэты дагавор быў шырока распаўсюджаны з даўніх часоў. Простае насельніцтва амаль штодзённа пазычала муку, зерне, мёд і іншыя харчовыя прыпасы. Такія дагаворы заключаліся ў вуснай форме, і яны не цікавяць заканадаўцу. Перш за ўсё закон рэгламентуе грашовую пазыку і клопаціцца аб фармальным боку гэтага дагавору і аб умовах яго законнасці. Статут 1529 г. устанавіў, «абы жадин шляхтич и мещанин не позычил вышей десяти коп без листу», у адваротным выпадку, калі дагавор не быў аформлены пісьмова, пазыкадавальнік губляў свае грошы (р. X, арт. 3). Наступныя Статуты дапоўнілі палажэнні, якія тычыліся пазыковых абавязальстваў. Статут 1588 г. патрабаваў не толькі пісьмовага афармлення дагавору пазыкі на суму, вышэйшую дзясці коп грошай, але і асабістага подпісу і пячаткі даўжніка на дакуменце і подпісаў з пячаткамі двух-трох шляхціцаў. У выпадку, калі даўжнік не ўмеў пісаць, то патрабавалася яго асабістая пячатка і подпісы з пячаткамі не менш як трох шляхціцаў. Аформлены такім чынам дагавор лічыўся сапраўдным і «без зезнання урядового» (р. VI, арт. 6, 7). З гэтых статутных норм вынікае (хаця закон не гаворыць прама аб гэтым), што дагавор пазыкі, аформлены без прытрымлівання адзначанага парадку, мог лічыцца сапраўдным пры рэгістрацыі яго органамі дзяржаўнай улады. Толькі пры належным афармленні дагавору закон прызнаваў магчымасць спагнання доўгу. Заканадаўца не дазваляе спагнання доўгу па самастойна складзеных вопісах.

Расходныя кнігі дзяржавы сведчаць, што ў дзяржаўным скарбе вельмі рэдка бывала дастаткова грошай ці футраў і іншых тавараў, таму для пакрыцця страт (прыняцце паслоў, закупка за межамі дзяржавы неабходных тавараў і г. д.) Вялікі князі выкарыстоўвалі дагавор пазыкі¹. У выпадку ж, калі не было магчымасці аддаць доўг, крэдытору перадавалася ў эксплуатацыю якая-небудзь маёмасць «до выплаты». Так, Вялікі князь Аляксандр аддаў у эксплуатацыю Брагінскую воласць Даніле Дзяд-

¹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В.Довнар-Запольским (XV—XVI ст.). СПб., 1899. №№ 15, 92, 137.

ковічу да таго часу, «покуль не выберет 230 коп грошай»¹. У адным з дакументаў гаворыцца, што Жыгімонт I дазваляе ў 1514 г. выбраць намесніку магілёўскаму Юрыю Зяноўевічу пазычаныя ў яго каралём грошы ў памеры 1300 коп з прыбыткаў Магілёўскага староства².

Статут 1588 г. замацаваў норму, адносна якой пазыка і залог не мелі тэрміну іскавай даўнасці і таму асобам усякага «стану» дазвалялася свабодна спаганяць даўгі на падставе належным чынам аформленага дагавору, прычым спаганяць не толькі з даўжніка, але і з яго нашчадкаў (р. VII, арт. 12; р. IV, арт. 9). Даўгі маглі спаганяцца не толькі з рухомай і нерухомай маёмасці, але ў выпадку неплацежазольнасці даўжніка пераходзілі на яго асобу (р. VII, арт. 10). Са старажытных часоў існавала права крэдытора адносна асобы даўжніка без усялякіх пошукаў яго маёмасных сродкаў. Статутнае заканадаўства гаворыць аб асабістай адказнасці даўжніка як дапаўняльнай да маёмаснай і магчымай толькі па судовай пастанове.

Спрэчкі вакол пазыковых абавязацельстваў належалі судовому разгляду. Пры спагнанні доўгу закон прадугледжваў растэрміноўку выплаты ў выпадку цяжкіх жыццёвых абставін: знішчэння належачай даўжніку маёмасці пры пажары, іншай прапажы маёмасці, разарэння даўжніка і інш. Рэгламентуючы часовыя межы адтэрміноўкі выканання даўгавых абавязацельстваў, Статут замяняе іх параўнальна з папярэднім заканадаўствам і ўстанаўлівае залежнасць ад памера доўгу. Закон замацоўвае і тэрміны выканання судовых пастановаў аб грашовых спагнаннях ад 2 да 24 тыдняў у залежнасці ад сумы (р. IV, арт. 84).

Параўнальна са Статутам 1566 г. больш увагі надавалася выпадковаму знішчэнню дакументаў на пазыковыя абавязацельствы і іншых важных «листов». Заканадаўца пры гэтым дэталізуе спосаб доказу выпадковасці знішчэння гэтых дакументаў і замацоўвае верхнюю мяжу (да двухсот коп грошай) той сумы, якая прымаецца да ўвагі судом пры разглядзе такіх спраў (р. VII, арт. 24). Самыя важныя спрэчкі па даўгавых абавязацельствах (значныя сумы, празмерныя дамаганні ліхвяроў і інш.) разглядаліся часам спецыяльнай скарбавай камісіяй.

Практыку выдачы т. зв. «вызнаных листов» (векселяў) актыўна выкарыстоўвалі Вялікія князі³. Так, Жыгімонт I даў такі вексель віленскаму мешчаніну Ваську Хітраму ў Кракаве, у якім было запісана ў канцы: «А маем ему тую чотырыста коп и тридцать коп и две копе грошей отдати на сего светлого Ильи день прийдучего. И та есмо ему дали сесь наш лист вызнаный»⁴. Шматлікія судовыя дакументы гаво-

¹ Акты Литовско-Русского государства. № 92.

² Там жа. № 137.

³ Там жа. №№ 101, 189.

⁴ Там жа. № 101.

раць аб спрэчках адносна таго, што пазыковыя абавязальствы па розных прычынах не выконваліся¹.

Статуты мала ўвагі надаюць дагавору дарэння, хутчэй за ўсё таму, што ён быў добра знаёмы і ўрэгуляваны звычайным правам. Польскі вучоны Ю. Бардах адзначае, што гэты дагавор у ВкЛ меў свае асаблівасці і разнавіднасці². Яшчэ ў другой палове XIX ст. нямецкія вучоныя звярнулі ўвагу на адрозненне існуючага віду дарэння ў германскім праве ад класічнага рымскага, дзе дарэнне супрацьпастаўлялася канкрэтным кансэнсуальным дагаворам, такім як купля-продаж, або рэальным — як мена і пазыка.

З'яўленне т. зв. даравізны было абумоўлена рознымі сацыяльна-эканамічнымі і маральна-рэлігійнымі прычынамі. Яна не толькі стварала ўмовы для абарачэння тавараў і паслуг у старажытны перыяд, але была і формай набыцця грамадскага прэстыжу. Як адна з форм абмену дарами яна была санкцыяніравана ў Кодэксе Юстыніяна, а потым знайшла адлюстраванне ў візантыйскім сярэднявекowym заканадаўстве. У такім жа значэнні мы знаходзім яе ў Эклозе і Прахероне. У іншых візантыйскіх помніках права, якія адыходзілі ад класічнага дагавору дарэння, не было абавязковасці як у грашах, так і ў натуре або ў коле абазначанага дзеяння.

Даравізна была характэрнай і для іншых народаў. Яна была хутчэй за ўсё вынікам больш складаных інтарэсаў, чым купля-продаж. Калі пры куплі-продажы адносіны мелі характар чыста юрыдычных, то для ўзаемнай даравізны характэрны адносіны сяброўства, узаемадапамогі, якія папярэднічалі юрыдычным адносінам. Напрыклад, у Скандынавіі існавала правіла, па якому кожная даравізна павінна была кампенсавацца дарэннем роўнай вартасці, інакш можна было патрабаваць вяртання даравізны³.

Складаны парадак арганізацыі распараджэння маёмасцю ў сярэднявекую ўтрымліваў і сістэму ўзаемаадплатнай даравізны як формы адчужэння зямлі. Гэты інстытут адміраў доўга праз мноства прамежкавых, пасрэдніцкіх форм, замяняўся купляй-продажам ці, радзей, менай. Вывучэнне гэтага інстытута паказвае, якую каштоўнасць мае той метададаследавання, які адыходзіць ад разгляду кожнага прававога інстытута асобна, ізалявана, але разглядае іх генетычна і структуральна, у шырокім кантэксце з іншымі інстытутамі. Існаванне даравізны ў сярэднявекую з'яўляецца падставай для разумення логікі існавання шматлікіх іншых інстытутаў. У ВкЛ даравізна як узаемадарэнне належала да сферы звычайнага права, таму і Статуты не гавораць аб ёй. Часцей за ўсё яна афар-

¹ АВК. Вільна, 1904. Т. XXX, №№ 147, 152, 130.

² Bardach J. Studia z ustroju i prawa WXL. S. 174.

³ Гуревич А. И. Свободное крестьянство Норвегии. М., 1967. С. 52—54.

млялася на карысьць царквы, адпаведна з чым духоўнікі складалі спецыяльныя запісы, т.зв. духоўныя. Так, у 1422 г. віленскі мешчанін Мацей Волах разам з жонкай запісаў на карысьць касцёла сваю маёмасьць, узамен чаго царкоўнікі абавязваліся спраўляць штотыднёва дзве службы: адну за іх здароўе, другую — за выратаванне душы. У тым жа годзе віленскі ваявода Маневід такім жа чынам забяспечыў сябе і нашчадкаў¹. Царкоўныя даравізны мелі ярка акрэслены характар узаемнасці дарэння. Увогуле, гэта была агульнапрынятая сярэднявечная практыка.

У канцы XV—XVI стст. даравізна атрымлівае ўсё большае пашырэнне сярод свецкіх феодалаў, аб чым сведчаць шматлікія дакументы. Так, у 1522 г. намеснік выжыцкі Мацвей Мікітыніч звярнуўся ў суд адносна таго, што Ян Радзівіл заручыўся з яго дачкой і пад гэта пазычыў сто коп грошай, але потым не жаніўся і не вярнуў падарункаў і пазыкі. Але на судзе Ян Радзівіл тлумачыў, што ён сябраваў з Мацвеем Мікітынічам і ўзаемна падарункі даваў².

Для феодалаў ВкЛ характэрны два супрацьлеглыя погляды на акты дарэння: дарэнне — гэта ўзаемаадплатны дагавор (што і насіла назву «даравізна») і дарэнне — бязвыплатны, дармовы дагавор. Менавіта таму ў завяшчальных запісах (XV—XVI стст.) сустракаюцца абодва віды. Больш пануючым становіцца адплатны характар даравізны там, дзе сумяшчаецца ў адным якім-небудзь юрыдычным акце продаж і дарэнне. Ініцыятарам гэтага выступіў касцёл францысканцаў у Вільні. Захавалася цэлая серыя дакументаў, у першым з іх, выдадзеным у 1483 г., нерухомаць часткова даруецца ўзамен за духоўныя клопаты аб здароўі і душы. Пасля даравізна пачынае сустракацца і ў дакументах аб усынаўленні, дзе гаворыцца аб пэўнай суме грошай, узамен якой усынаўлялася асоба (яна бралася «за сына места») і адпаведна ўсыноўленаму запісвалася частка нерухомай маёмасці, як правіла, не больш 1/3 маёнтка.

У канцы XV ст. усё часцей з'яўляюцца дакументы, у якіх нерухомая маёмасьць часткова прадаецца, часткова дорыцца ўзамен за духоўныя клопаты не толькі аб здароўі і душы дарыльшчыка, але і яго блізкіх родзічаў. Феодалы адным дакументам запісваюць і часткова дораць дзядзіны, вотчыны, пэўныя ўчасткі ворыўнай зямлі, лясы, сёлы, а часам і пэўную колькасць залежных людзей.

З XVI ст. усё часцей сустракаюцца дакументы аб узаемнай даравізне свецкіх феодалаў. Менавіта існаванне даравізны ў свецкіх феодалаў з'яўляецца падставай і магчымасцю дасканаллага вывучэння іншых інстытутаў грамадзянскага і сямейнага права ВкЛ. Так, яна служыць для разумення існавання і генезісу такога інстытута, як «вена», які дастаткова даўно быў вядомы пад лацінскай назвай «do-

¹ Bardach J. Studia z ustroju i prawa W. X. L. S. 177.

² Там жа. S. 178.

talicium». У акце Віленскай уніі 1401 г. Вітаўт гаворыць аб запісанай жонцы маёмасці, якая пасля яго смерці павінна вярнуцца каралю Уладзіславу (Ягайлу), і выкарыстоўвае пры гэтым польскае слова «вена». Хутчэй за ўсё гэта вена было запісана значна раней, магчыма ў час падпісання Востраўскага пагаднення 1392 г. Пазней інстытут вена атрымлівае пашырэнне і значную заканадаўчую рэгламентацыю. Галоўнае, што яго таксама нельга вывучаць ізалювана, а толькі ва ўзаемаадносінах з інстытутам даравізны і іншымі прававымі інстытутамі.

Даравізна знікла з грамадзянска-прававых адносін паступова. Інтэнсіўнае развіццё таварна-грашовых адносін стала смяротным для даравізны. Таму і заканадаўца, добра ведаючы аб гэтым, не ўключыў у Статуты нормы аб праваадносінах, звязаных з даравізнай. Аднак на практыцы дакументы феадальнага перыяду сведчаць аб шматлікіх актах даравізны, якія ўваходзілі ў склад завяшчальных запісаў¹.

Паклажа (захоўванне чужой маёмасці), якая ў старажытнасці разглядалася як сяброўская паслуга, у статутным законе выступае маёмасным дагаворам, патрабуючым адпаведнага афармлення і ўскладаючым на паклажазахавальніка абавязак несці адказнасць за довераную яму маёмасць. Дастанкова распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі гэты дагавор быў рэальным, і абавязацельства па ім узнікала ў момант перадачы рэчаў на захоўванне канкрэтнай асобе. Закон амаль нічога не гаворыць аб аб'ектыўным боку гэтага дагавору (відаць, таму, што ўсё гэта было добра вядома на практыцы), а засяроджвае ўвагу толькі на тэрмінах захоўвання маёмасці ў выпадку накладання на яго арышту. Асноўнае патрабаванне заканадаўцы зводзіцца да належнага захавання маёмасці і вяртання рэчаў у тым выглядзе, у якім яны былі аздадзены на захаванне.

У выпадку прычынення шкоды гэтым рэчам або іх страты ўзнікалі абавязацельствы з прычынення шкоды, якія дакладна рэгламентаваліся законам і абараняліся прамым іскам. Паклажазахавальнік не нес адказнасці пры выпадковай гібелі рэчаў, аздадзеных на захаванне (стыхійныя бедствы, крадзеж і інш.), г. зн. рызыка выпадковай гібелі маёмасці ляжала на ўласніку. Заканадаўца пры гэтым лічыў, што рэчы ўласніка, якія былі пакрадзены або згарэлі ў агні разам з рэчамі гаспадара (паклажазахавальніка), падпадаюць пад умовы выпадковай страты. Гаспадар толькі павінен быў прынесці прысягу аб тым, што гэтыя рэчы «не скорыстлі і ку пожитку своему нічога не обернул». У выпадку ж знікнення (пашкодвання) толькі рэчаў ўласніка, між тым як рэчы паклажазахавальніка засталіся непашкоджанымі (былі ў наяўнасці), апошні павінен быў тыя рэчы вярнуць або заплаціць за іх. Рызыка выпадковай гібелі ляжала на паклажазахавальніку (гаспадару дома, двара) і ў тым выпадку, калі

¹ АВК. Т. XXI. С. 270; Т. VII. С. 460; Т. XI. С. 7, 11 і інш.

рэчы ўласніка захоўваліся пад замком асобна ад рэчаў гаспадара, а апошні кранаў іх ці перанёс у іншае месца¹.

Феадальны закон гаворыць і пра дагавор найму маёмасці, прычым найм нерухомай маёмасці выступаў у форме арэнднага пагаднення. Добраахвотнае абавязальства (найм) чалавека «вольнага пахожага», дадзенае ім пры пераходзе да іншага феадала пад умовай арэнды маёмасці, лічылася законным, калі было пісьмова аформлена і падпісана трыма годнымі даверу шляхціцамі (р. VII, арт. 8). Пры асабістым найме вольнага чалавека звычайна найміт знаходзіўся ў стане нявольніка, якога гаспадар мог пакараць па свайму жаданню. Асабісты найм, які заключаўся ў пагадненні бакоў аб карыстанні працай, мог выступаць у форме хатніх паслуг, земляробчых, рамесных работ, а таксама іншых работ і паслуг. Дагавор аб хатніх паслугах звычайна пацвярджаўся кожны год. У выпадку калі найміт быў шляхціцам, дагавор лічыўся заключаным пасля падацця рукі, таму ён называўся часам рукадайны слуга. Закон абмяжоўваў асабісты найм для некаторай катэгорыі асоб: забаранялася служыць асобам хрысціянскага веравызнання ў яўрэяў і татар. Аднак на практыцы гэтага не прытрымліваліся. З цягам часу пры заключэнні дагавору асабістага найму ўводзіцца ў практыку прад'яўленне сведчання ад папярэдняга гаспадара аб спраўнасці і магчымасцях найміта. Такое сведчанне служыла і мэце забеспячэння ад уцёкаў найміта.

Сярод гарадскога насельніцтва адносіны па найму рэгламентаваліся і асаблівымі правіламі, якія былі звязаны з карпаратыўнай, цэхавай арганізацыяй рамеснай вытворчасці. Як правіла, рамесны найм ажыццяўляўся ў форме найму рамеснага вучня ці ў форме найму чалавечка. Форма дагавору, умовы і тэрмін дзеяння залежалі ад многіх абставін, у тым ліку і ад статуса таго ці іншага цэха.

Статут 1588 г. згадвае і шэраг іншых дагавораў. Так, напрыклад, не раскрываючы сутнасці і ўмоў арэндных адносін, ён патрабуе: каб «оренды мыт, корчом, млынов, работ лесных и иных пожитков» афармляліся ў адпаведнасці са статутнымі нормаў (р. VI, арт. 8).

Актавыя дакументы сведчаць аб шырокім выкарыстанні арэнднага дагавору самой дзяржавай. У выдадзеных М. В. Доўнар-Запольскім «Актах Литовско-Русского государства»² значная колькасць дакументаў тычыцца мытных карчмарных збораў, якія выплачваліся за арэнду мытаў і корчмаў і складалі важную частку дзяржаўных прыбыткаў. Так, дакументы №№ 55, 56, 57, 62, 72, 73, 76, 79, 84, 109 і інш. уяўляюць сабой арэндныя кантракты на перадачу мыт і корчмаў або граматы на перадачу гэтых крыніц прыбыткаў «к верной руке», г. зн. у адпаведнае кіраванне. Умовы арэндных дагавораў вельмі аднастайныя і дастаткова ты-

¹ Статут 1588. Р. VII, арт. 30.

² Акты Литовско-Русского государства (XV–XVI ст.). СПб., 1899.

повыя. Цікавыя т.зв. «квитанции» і «личбы», г. зн. пасведчанні Вялікага князя мытнікам на атрыманне ад іх грошай за арэнду¹.

Гаспадары дзяржавы атрымлівалі дастаткова вялікія прыбыткі ад арэнды мытаў. Так, Вялікі князь Аляксандр за арэнду берасцейскага, дарагіцкага, бельскага і гародзенскага мыта на тры гады атрымаў ад Генрыха Карловіча ў 1498г. тысячу чатырыста коп грошай². Аднак увогуле перадача гандлёвых мытаў у прыватныя рукі шмат шкодзіла правільным гандлёвым адносінам. Дазваляючы збор гандлёвага (а часам і «головнага») мыта прыватным асобам або дазваляючы ім правядзенне кірмашоў ці ўтрыманне корчмаў, урад тым самым уступаў частку ўласных прыбыткаў. Асабліва шмат такіх ільгот на арэнду выдавалася пры Жыгімонце-Аўгусте.

Арандатары давалі даволі значны прыбытак гаспадарскаму скарбу. Менавіта таму дзяржава выступала супраць самавольнага ўзнікнення мытных камор на панскіх землях, якія не толькі скарачалі прыбытак казны, але і перашкаджалі нармальным гандлёвым адносінам³.

Статут 1588 г. патрабуе належнага афармлення іншых відаў дагаворных абавязацельстваў: падраду, аказання розных паслуг і інш. Часцей за ўсё, не характарызуючы ўвогуле дагаворных адносін, не агаворваючы ўмоў выканання, ён проста называе іх: «о поруку якую», «обовязки добровольные на выплату суммы пенезей», «заступованье в суду»; ці гаворыць толькі: «хто бы кому дав на себе запис...»; або, пералічваючы некаторыя абавязацельствы, дадае пры гэтым: «и о иные розные речи и припадки...». Рэгламентуючы ў большай ці меншай ступені ўсе гэтыя дагаворныя адносіны ці проста называючы іх, Статут патрабуе галоўнага — належнага афармлення дагавораў.

Падставай узнікнення абавязацельстваў былі не толькі здзелкі, але і правапарушэнні, г. зн. недазволеныя дзеянні, якія парушалі чужое суб'ектыўнае права нанясеннем маёмаснай шкоды. Феадальны закон гаварыў у першую чаргу аб умовах надыходу адказнасці і відах адказнасці, аднак выразна не раздзяляў грамадзянска-прававой і крымінальнай адказнасці. Як недазволенае дзеянне грамадзянскае правапарушэнне набліжаецца да крымінальнага злачынства, бо тое і другое могуць праяўляцца ў здзяйсненні забароненага або нядбайнасці да таго, што павінна было быць выканана. Гэта як бы два бакі адной і той жа з'явы. Адно і тое ж дзеянне закранае адначасова і грамадскі інтарэс, і прыватны маёмасны.

Феадальны закон устанаўліваў агульны прыныціп, згодна з якім усякая страта маёмасці і ўчыненне каму-небудзь шкоды і страт, з ад-

¹ Акты Литовско-Русского государства (XV—XVI ст.). №№ 26, 27, 39, 44, 49, 50, 52—54, 60 і інш.

² Там жа. № 57.

³ Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского. С. 239.

наго боку, накладвалі абавязак даваць, а з другога боку, надавалі права патрабаваць плату. Вінаваты ў здзяйсненні якога-небудзь злачынства або праступка, нягледзячы на тое, наўмысна ці неасцярожна ён гэта зрабіў, абавязаны заплаціць за ўсе непасрэдна нанесеныя злачынствам шкоды і страты. Разам з тым усякі вінаваты абавязаны заплаціць за шкоду і страты, нанесеныя яго дзеяннем або нядабайнасцю, хаця б яны і не складалі злачынства ці праступка, калі б толькі не было даказана, што ён не быў прымушаны да гэтага патрабаваннем закона, неабходнаю асабістаю абаронай ці збегам такіх акалічнасцей, якіх ён не мог папярэдзіць. Такім чынам, феадальнае права прытрымлівалася прынцыпу віны і падставай адказнасці за нанясенне шкоды лічыла вінаватасць той асобы, што ўчыніла гэту шкоду.

Як правіла, кожны адказваў сам за сябе, аднак заканадаўства ВкЛ ведала і адступленне ад гэтага прынцыпу. У некаторых выпадках устаўлялася адказнасць асоб за другіх. Бацькі і апекуны адказвалі за шкоду, учыненую непаўналетнімі і звар'яцелымі. Пань адказвалі за сваіх слуг. Асоба, якая была вінавата ў пазбаўленні жывёлы, пашкоджанні здароўя, нанясенні шкоды гонару іншай асобе, павінна была заплаціць за гэта. Заканадаўства прадугледжвала выплату кампенсацыі за здзяйсненне злачынстваў супраць здароўя і гонару жанчыны. У аснове гэтай маёмаснай адказнасці ляжала меркаванне, што маёмасная забяспечанасць жанчыны залежыць у пэўнай ступені ад замужжа, і цень на яе рэпутацыі, нанесеная згвалтаваннем, выкраданнем і інш., шкодзіць гэтаму. Як правіла, кожны адказваў за шкоду, зробленую належачай яму жывёлай, калі яна не была выклікана дзеяннямі самога пацярпеўшага.

Асаблівыя правілы ўстаўляліся ў выпадку пашкоджання (парты) палёў і лугоў. Пацярпеўшы меў права сам затрымаваць на сваіх зямельных угоддзях чужую жывёлу і прад'яўляць прэтэнзіі яе ўладальніку. У выпадку, калі пагадненне паміж імі не было дасягнута, пацярпеўшы мог патрабаваць у судовым парадку пакрыцця страт.

Аб'ём адказнасці быў звязаны не з віной, а з велічынёй нанесенай шкоды, і, як правіла, ён быў роўны велічыне страт, панесеных пацярпеўшым. Цяжар даказвання страт ляжаў на пацярпеўшым. Ён павінен быў належным чынам даказаць сам факт правапарушэння, наяўнасць і велічыню панесеных страт, прычынную сувязь паміж недазволеным дзеяннем і панесенымі стратамі, віну правапарушальніка. Судовы разгляд спраў пачынаўся на падставе іскавай заявы пацярпеўшага або, у адпаведных выпадках, яго апекуноў.

Заканадаўчыя акты ВкЛ да XVI ст. мала ўвагі надаюць абавязацельствам, заснаваным на правапарушэнні. Правы ўласніка маёмасці абараняліся ў асноўным увядзеннем санкцый за маёмасныя злачынствы, у першую чаргу за крадзеж. Абавязацельныя праваадносіны са стара-

жытнасці рэгламентаваліся звычайным правам, якое ў розных землях ВкЛ мела пэўныя асаблівасці. З увядзеннем у дзеянне адзіных кадыфікаваных збораў дзяржаўных законаў атрымала значнае развіццё і абавязацельнае права. Статутныя нормы абараняюць уласніка ўжо не толькі шляхам замацавання санкцый за маёмасныя злчынствы, але і рэгламентацыяй пакрыцця страт за пашкоджанне чужой маёмасці. Прычым у большасці выпадкаў, у тым ліку і пры замаху на зямельную ўласнасць, устанаўліваецца грамадзянска-прававая адказнасць, аднак пры умове неасцярожнасці. Наўмыснае ж злчыннае пашкоджанне чужой маёмасці вяло да крымінальнай адказнасці. Пры прызначэнні судом меры пакарання злчынцу ўзнікала пытанне і аб абавязацельствах, якія тычыліся яго асобы або маёмасці. Калі выявіць злчынцу не ўдавалася, абавязацельствы маглі тычыцца іншых асоб, якія так ці інакш былі звязаны (або і не звязаны) са злчынствам і прычыненымі ім стратамі. Гэтыя абавязацельныя адносіны і складалі асаблівасць судовай абароны феадальнай уласнасці.

Найбольш значна яны праяўляліся пры крадзяжы маёмасці. Злчынствы супраць асобы (асабліва забойства) таксама цягнулі за сабой своеасаблівыя абавязацельныя адносіны, напрыклад абавязак выплаты галоўшчыны — платы за галаву забітага чалавека, устаноўленай у выглядзе канкрэтнага памеру грашовай сумы адпаведна саслоўнаму становішчу асобы ў феадальнай дзяржаве. У сувязі з гэтым некаторыя вучоныя адносілі інстытут галоўшчыны да грамадзянскага права (А. Дубенскі), хаця большасць лічыла галоўшчыну відам крымінальнага пакарання (В. Дземчанка, І. Маліноўскі).

Статут 1588 г. ужо больш дакладна адзначае, што падставай узнікнення абавязацельных адносін з'яўляецца грамадзянскае правапарушэнне, хаця ў дастатковай ступені яшчэ не адрознівае грамадзянскія правапарушэнні, супадаючыя з крымінальным злчынствам, і правапарушэнні, якія не суправаджаюцца пакараннем. Абараняючы правы ўласніка, Статут у шэрагу выпадкаў рэгламентуе ўзнікненне абавязацельстваў на падставе прычынення шкоды, асабліва ў адносінах да аб'ектаў сельскагаспадарчай вытворчасці і промыслаў. У статутных нормах атрымалі значнае развіццё, у параўнанні з папярэднімі Статутамі, палажэнні адносна такіх абавязацельстваў. Аднак увогуле Статут 1588 г. не замацоўвае адну агульную прававую норму адносна ўмоў і падставы ўзнікнення абавязацельстваў, віду і памеру адказнасці, а толькі вызначае ў розных нормах залежнасць адказнасці ад аб'екта, якому непасрэдна прычыняецца шкода.

Артыкулы Статута рэгламентавалі канкрэтныя выпадкі абавязацельных адносін, узнікшых на падставе прычынення шкоды: пашкоджанне чужога сакалінага або лебядзінага гнязда, лоўля чужых птушак

і пашкоджанне прылад для лоўлі (р. X, арт. 8); прычыненне шкоды бабровым гонам (р. X, арт. 9); абрыванне чужых хмельнікаў (р. X, арт. 10); пашкоджанне ці знішчэнне чужых прылад, лоўлі ў гэтых прыладах птушак (р. X, арт. 11, 12); пашкоджанне або знішчэнне чужога бортнага дрэва, крадзеж чужых вулляў і пладоў (р. X, арт. 13, 14); патрава на чужых угоддзях (р. XIII, арт. 2) і інш. Звычайна санкцыі гэтых артыкулаў рэгламентавалі пакрыццё панесеных страт, хаця часам гаварылася аб навязцы (дадатковым штрафе).

У сувязі з пэўнымі цяжкасцямі для суда вызначэння памеру панесеных страт у дзяржаве пачынаюць уводзіцца, разам з адзінымі мерамі вагі, даўжыні, аб'ёму, аднолькавыя цэны на тавары. У судовых кнігах дзяржавы мы наглядаем мноства спраў, у якіх так ці інакш ацэньваецца маёмасць: розныя рэчы, у тым ліку і прадметы раскошы, прадукты харчавання, хатнія жывёлы, птушкі і г. д. Звычайна іх ацэньваў ісцёц, і таму карціна атрымлівалася вельмі стракатая: цана рэчаў нават у адзін і той жа час розная. Напрыклад, у 6-й кнізе Літоўскай Метрыкі кошт каня вагаецца ад 14 коп грошай да 50 грошай, вала — ад 50 да 8 грошай¹. Адказчыкі часам не пагаджаіся з названай істцом цаной і адстойвалі сваю цану рэчы. Так, у справе № 19 Крыштафу Рэмязовічу не ўдалося пераканаць суддзяў, што ўкрадзены ім конь «не стояў... 10 коп грошей»².

У тых выпадках, каалі бакі не маглі дамовіцца аб кошту маёмасці, суд назначаў цану, якая ўстанаўлівалася ў звычайным праве, а пазней была зафіксавана ў статутным заканадаўстве.

Статуты, рэгламентуючы санкцыі за прычыненне шкоды, заканадаўча замацоўваюць кошт розных рэчаў. Асабліва падрабязна аб цане рухомай і нерухомай маёмасці гаворыць Статут 1588 г. Ён устанаўлівае кошт буйной і дробнай хатняй жывёлы, птушак, паляўнічых сабак і птушак, хатніх рэчаў, адзення, прадуктаў харчавання, лясных звяроў (р. XIII), рэгламентуе расцэнкі зямельных участкаў пры накіраванні спяганняў на маёмасць даўжніка (р. IV, арт. 98) і інш. З цягам часу кошт рэчаў павялічваецца, адначасова ўзрастаюць і памеры штрафных санкцый за прычыненне шкоды. Напрыклад, Статут 1529 г. за абрыванне чужога хмелю рэгламентаваў пакрыццё страт «з навязкаю» (р. IX, арт. 10), а Статут 1588 г. устанаўлівае выплату канкрэтнай сумы ў тры рублі грошай (р. X, арт. 10). Закон дапаўняецца новымі палажэннямі і цэлымі артыкуламі. Так, Статут 1588 г. гаворыць аб абавязацельствах з прычынення шкоды, што ўзніклі ў выніку лоўлі птушак на чужых прынадах, крадзежу чужога цецеруковага шатра і сеткі на курапатак, пашкоджання чужых вулляў (р. X, арт. 11, 12, 14). Упершыню ў законе вызначала-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 19, 101, 294, 327 і інш.

² Там жа. № 19.

ся цана дрэвам адпаведна іх пародзе і гаспадарчаму прызначэнню, цана шэрагу хатніх рэчаў, што дапамагала суддзям у вызначэнні памеру спагнанняў за панесеныя страты пры разглядзе канкрэтных судовых спраў.

Шматлікія судовыя дакументы XVI ст. утрымліваюць вопісы рознай маёмасці, як рухомай, так і нерухомай, з канкрэтна вызначанай цаной кожнай рэчы, знаёмяць нас з рознымі прадметамі хатняй гаспадаркі, каштоўнымі вырабамі, упрыгожаннямі для жанчын, дарагім адзеннем¹. Асаблівая ўвага надаецца нерухомай маёмасці. Кошт зямельных участкаў, лясных угоддзяў і інш. залежаў ад месцазнаходжання, якасці зямлі і іншых абставін. Напрыклад, у выканаўчым судовым лісце на спагнанне маёнтка Станіслава Лазніцкага за нявыплату доўгу Вальтэру Зыбнеру гаворыцца: «поле над речкою Лозники, под самым двором, моркгов шестьдесят, прutow шестьнадцать; за каждый моркг по копе гроши...», а за ўрочышчам у Плейжыках «сеножать прutow петнадцать, за то гроши петнадцать»².

Што да абавязальстваў, заснаваных на правапарушэнні, то заканадаўца адрознівае дзеянні наўмысныя і неасцярожныя. Так, у Статуце 1588 г., у адрозненне ад папярэдняга, дзе не гаварылася аб неасцярожным учыненні пажару, не толькі звяртаецца на гэта ўвага, але і рэгламентуецца вызваленне ад адказнасці таго чалавека, які «неопартностью своею або з якое иное пригоды пожар пустил»³. Аднак пры гэтым закон патрабаваў прынясення прысягі аб тым, што на самой справе ўчыненне пажару было зроблена не наўмысна. У выпадку ж доказаў таго, што лясны пажар адбыўся «умысльне з вазни один против другому», судом прызначалася выплата спагнанняў за панесеныя страты⁴. Наўмысны ж падпал гарадоў і дамоў заканадаўца трактуе як цяжкае крымінальнае злачынства і прызначае за яго кваліфікаваную смяротную кару «маеть быти сам огнем спален», а прычыненая пажарам шкода кампенсавалася маёмасцю злачынца⁵.

Асобны артыкул у Статуце быў прысвечаны шкодзе, учыненай хатняй жывёлай. Закон пры гэтым не ўдакладняў, у чым менавіта выражаецца гэта шкода: у пазбаўленні жыцця, пашкоджанні здароўя ці маёмасці, а патрабаваў толькі ад уладальніка гэтага «пса або быдла» кампенсацыі ўсёй шкоды. Толькі ў выпадку, калі жывёла чалавека «образило» (закон не раскрывае гэтага паняцця, хутчэй за ўсё гэта азначала скалечанне), яна павінна была быць выдадзена пацярпеўшаму (р. XIII, арт. 14). Такім чынам, справа ўжо ішла аб крымінальнай адказнасці. Таксама і ў выпадку рэгламентацыі штрафной санкцыі за на-

¹ Гл., напрыклад: АВК. Т. VII. №№ 168, 174, 180, 199 і інш.

² АВК. Т. VII. № 168. С. 414–415.

³ Статут 1588. Р. X, арт. 17.

⁴ Там жа.

⁵ Статут 1588. Р. XI, арт. 18.

ўмыснае пашкоджанне чужой маёмасці; заканадаўца фактычна ўдакладняе, што гэта крымінальнае пакаранне, бо дадае словы: «за насіліе» (р. X, арт. 15). Крымінальная санкцыя прававых норм, якія рэгламентавалі маёмасныя злачыныствы, сумяшчалася з абавязкам для злачынца пакрыцця страт («шкоду оправіці»). Статут лічыць крымінальным дзеяннем паляванне ў чужых угоддзях, аднак акрамя крымінальнай санкцыі («гвалту заплаціці дванадцать рублей грошай») гаворыць і аб пакрыцці страт за забітых жывёл па ўстаноўленай законам цане (р. X, арт. 18).

Аналагічна трактуе заканадаўца і некаторыя іншыя правапарушэнні, якія ў наш час разглядаюцца як абавязацельствы з прычынення шкоды, заснаваныя на грамадзянскім правапарушэнні: пашкоджанне мяжы чужых уладанняў (р. IX, арт. 19), пасеў і збор ураджая хлебных злакаў на чужой зямлі (р. IX, арт. 22), затапленне чужых сенажаццяў і прысыпка да чужога берага плаціны (р. IX, арт. 20) і інш. Лічачы такія дзеянні насілле і ўстанаўліваючы за іх крымінальную адказнасць (часам пасля папярэджвання), заканадаўца адначасова патрабуе пакрыцця панесеных страт або вяртання ў зыходнае становішча. Напрыклад, за пашкоджанне межаў чужых уладанняў закон патрабуе «границы и межды по-первому направить» (р. IX, арт. 18). Пры ўсім гэтым трэба мець на ўвазе, што закон амаль нічога не гаворыць аб выпадковасці такіх правапарушэнняў і таму можна выказаць меркаванне, што пры ненаўмыснасці такіх дзеянняў наступала не крымінальная, а грамадзянска-прававая адказнасць.

Абавязацельныя праваадносінны, якія атрымалі значнае развіццё ў Статуце 1588 г., сведчаць аб актыўным прыстасаванні іх да інтэнсіўных таварна-грашовых адносін. XVI ст. характарызуецца рэфармаваннем усіх грамадскіх адносін у дзяржаве і ў першую чаргу эканамічных. Усё гэта знайшло адлюстраванне ў статутным заканадаўстве, у тым ліку ў нормах, рэгулюючых грамадзянска-прававыя адносінны. Аб высокім узроўні развіцця грамадзянскага (і асабліва абавязацельнага) права феадальнай Беларусі XVI ст. сведчыць тое, што нормы Статута 1588 г. дзейнічалі нават у XIX ст., а ў 1830 г. яны без асаблівых змен увайшлі ў праект «Збору мясцовых законаў заходніх губерняў», які меркавалася ўключыць у збор законаў Расійскай Імперыі.

§ 8. Спадчыннае права

Пераход сукупнасці маёмасных адносін ад адной асобы пасля яе смерці да іншай асобы або асоб называецца спадчынай. Нормы спадчыннага права рэгулююць працэс пераходу маёмасці нябожчыка да яго сваякоў або да іншых асоб. У старажытнасці парадак атрыман-

ня спадчыны рэгламентаваўся звычайным правам, якое ў розных землях Беларусі мела пэўныя асаблівасці. Звычайныя нормы дзейнічалі досыць доўгі перыяд, асабліва ў адносінах да простага насельніцтва. Напрыклад, даволі доўга існавала правіла аб наследаванні нерухомай маёмасці малодшым сынам спадчыннадаўцы, або захоўвалася права дапушчэння да спадчыны дачок у выпадку адсутнасці сыноў і г. д.

Падставамі наследавання маёмасці былі закон і завяшчанне. Першыя пісьмовыя помнікі старажытнага права Беларусі, у тым ліку і міжнародныя дагаворы (напрыклад, дагавор Полацкага, Віцебскага і Смаленскага княстваў з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г.) утрымлівалі нормы спадчыннага права. Аднак гэтыя былі асобныя прававыя нормы, і яны не даюць поўнага ўяўлення аб сістэме і характэрных рысах усяго спадчыннага права на той час.

Першыя заканадаўчыя акты ВкЛ таксама сведчаць аб няўстойлівасці спадчынных адносін, аб няпэўнасці падстаў і характару наследавання маёмасці, аб хістанні паміж звычайнымі нормамі і палажэннямі, запазычанымі з іншага, напрыклад рымскага, права.

Несумненна, што крыніцы рымскага права ўплывалі на спадчынае права ВкЛ, асабліва ў перыяд складання дзяржавы, перш за ўсё таму, што пытанні наследавання маёмасці цесна звязаны з сямейнымі адносінамі, якія знаходзіліся пад юрысдыкцыяй царквы. Узасмасувязь такіх інстытутаў феадальнага права, як сям'я і спадчына, грунтавалася на праве наследавання маёмасці той асобай, якая мела на гэтыя права на падставе ўстаноўленай законам роднасці ці на падставе законнага шлюбу. Спадчынае права было цесна звязана са шлюбнымі адносінамі таму, што наследаванне маёмасці патрабуе пэўнай кроўнай роднасці людзей. Бліжэйшымі спадчыннікамі з'яўляюцца, як правіла, асобы, якія разам са спадчыннадаўцам складаюць сям'ю — яго дзеці, жонка і бацькі. Сямейны пачатак пакладзены ў аснову самага старажытнага права, яно ж існавала і ў звычайным праве Беларусі.

З развіццём грамадскіх адносін слабелі абшчынныя сувязі і ўсё мацней дзейнічалі кроўныя сувязі людзей. Першапачаткова права спадчыны належала абмежаванаму колу сваякоў, але пазней, у сярэднявекі, кола спадчыннікаў пашыраецца. Старажытныя германцы і рымляне не ведалі права старшынства пры наследаванні маёмасці¹. Умовы феадальнага жыцця садзейнічалі яго ўзнікненню, таму што сеньёру патрэбен быў пераемнік, здольны замяніць у службовых адносінах памёршага васала. Звычайна пераемнікам становіўся старэйшы сын. Пры гэтым захоўвалася і права роўнага ўдзелу сыноў у спадчыне.

Інстытут спадчыны ў ВкЛ атрымаў далейшае развіццё ў агульназемскіх граматах, перш за ўсё ў граматах Ягайлы 1387 г. і Гарад-

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. С. 715.

зельскіх 1413 г. Шмат увагі спадчыне і асабліва маёмаснаму забеспячэнню ўдавы пасля смерці мужа надавалі граматы Казіміра 1447 г. і Аляксандра 1492 г. Менавіта гэтыя граматы зрабілі першую спробу сістэмнага абагульнення спадчынных праваадносін.

На Беларусі ў спадчынных праваадносінах панавала ідэя, што спадчыннікамі па зыходнай лініі з'яўляюцца не ўсе дзеці спадчынадаўцы, а толькі сыны або ўнукі, г. зн. асобы мужчынскага полу. Жанчыны ж уступалі ў наследства толькі пры адсутнасці мужчынскай лініі. Пры наяўнасці спадчыннікаў-мужчын яны атрымлівалі не спадчынную долю, а пэўную частку маёмасці ў якасці пасагу. Аднак паступова гэтая ідэя, заснаваная на гістарычных традыцыях, страчвае сваё значэнне. Актавы матэрыял гаворыць аб тым, што часам прызначаная дочкам у якасці пасагу маёмасць указваецца як спадчынная доля¹.

Гістарычныя традыцыі знаходзілі адлюстраванне ў законе, які, не прызнаючы спадчынных правоў жанчыны, даваў мужу магчымасць маёмасна забяспечыць яе. Часцей за ўсё гэта ажыццяўлялася шляхам запісу вена або забеспячэннем магчымасці ўдаве карыстацца пажыццёва ўсёй маёмасцю мужа або яе часткай, аднак пры ўмове захавання статусу ўдавы. Увогуле, закон клапаціўся аб захаванні маёмасці ў мужчынскіх руках, аднак рабіў выключэнне для ўдавы, дазваляючы афармляць завяшчальныя запісы на пажыццёвае карыстанне ёю спадчыннай маёмасцю.

Як правіла, бацькі не наследавалі маёмасць сваіх дзяцей, аднак такое было магчымым у выпадку адсутнасці спадчыннікаў па зыходнай лініі. Бацька, які выдаваў дачку замуж, павінен быў забяспечыць яе пасагам і, акрамя таго, павінен быў патрабаваць ад зяця «первей вено отпратить», г. зн. забяспечыць будучае маёмаснае становішча дачкі шляхам запісу зяцем на яе імя пэўнай часткі маёмасці. Як правіла, вена запісвалася ў двайным памеры грашовай ацэнкі маёмасці, унесенай жанчынай у дом свайго мужа, але не больш трэцяй часткі маёмасці мужа.

Заканадаўца ВкЛ, імкнучыся да ўстанаўлення аднолькавых праваадносін на ўсёй тэрыторыі дзяржавы, пры афармленні агульназемскага права павінен быў улічваць пэўныя асаблівасці звычайнага права. Асабліва гэта знайшло адлюстраванне ў абласных граматах дзяржавы. Так, у Полацкай грамаце 1511 г. Вялікі князь прама абяцаў «не уступатися... в безадцины и отумерщины»² палачан, г. зн. не ўмешвацца ў справы адносна вымарачнай і спадчыннай маёмасці. У агульназемскай Гарадзельскай грамаце 1413 г. гаварылася аб тым, што дзедзі не могуць пазбаўляцца бацькоўскай спадчыны, і паралельна замацоўваўся прынцып, згод-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 229, 210, 364, 277 і інш.

² АЗР. СПб., 1848. Т. 2. № 70.

на якому мацярынская маёмасць мела свой асаблівы статус. Гэтыя палажэнні потым былі пакладзены ў аснову статутнага заканадаўства.

Права спадчыны ў дастатутны перыяд было дакладна неўрэгуляваным і перш за ўсё залежала ад пажаданняў Вялікага князя. Так, ён мог аддаць дзяўчыну замуж з нерухомай маёмасцю і без яе. Паступова інстытут спадчыны афармляўся як прававы інстытут, і працэс гэты ішоў паралельна са складаннем саслоўя шляхты. Ён фактычна выступаў як адно з галоўных правоў шляхты і служыў яе матэрыяльным забеспячэннем. У гэты перыяд (канец XV — пачатак XVI стст.) шляхта патрабуе заканадаўчага замацавання асноўнага права — распараджэння нерухомай маёмасцю. Розны прававы рэжым феадальных землеўладанняў гэтага перыяду («купленыны», «отчины», «держания») абумоўліваў і адрозненні ў наследванні нерухомай маёмасці. Заканадаўца павінен быў клапаціцца і аб правах (і ўвогуле аб лёсе) жонкі і дочак спадчынадаўцы.

Паступова з працэсам цэнтралізацыі і ўсё большым умацаваннем улады дзяржава актыўна ўмешваецца ва ўсе справы адносна нерухомай маёмасці і імкнецца ахапіць рэгламентацыяй усе адносіны, звязаныя з маёмасцю. Асобныя прававыя нормы аб спадчыне, якія змяшчаліся ў граматах, абагульняюцца, развіваюцца, дапаўняюцца новымі палажэннямі, якія браліся з розных крыніц, прыводзяцца ў пэўную сістэму. Інтэнсіўны кадыфікацыйны працэс прыводзіць да стварэння Статутаў. Калі ў Статуце 1529 г. сямейна-маёмасныя праваадносіны, выкладзеныя ў асноўным у пятым раздзеле, прыведзены ў пэўную сістэму, то ў Статуце 1588 г. нормы спадчыннага права выступаюць ужо пэўнай падгалінай грамадзянскага права.

Статут 1529 г. дастаткова выразна рэгламентаваў парадак наследвання феадальнай маёмасці. Шляхецкую бацькоўскую маёмасць па агульным правіле наследуюць сыны, а мацярынскую — у роўных долях сыны і дачкі. У Статуце гаворыцца аб спадчыне па закону і па завяшчанні. Спадчыннікамі па закону былі бліжэйшыя сваякі памершай асобы: дзеці, затым браты і сёстры, а пасля бацькі. Сапраўднымі ўласнікамі спадчыннай маёмасці дзеці становіліся пасля наступлення паўналецця¹. Статут рэгламентаваў правіла, па якому дзяцей нельга было пазбавіць маёмасці пасля смерці бацькоў, акрамя тых выпадкаў, калі яны здзейснілі дзяржаўную здраду. З агульнага правіла былі і іншыя выключэнні. Так, дзяўчына, якая выйшла замуж без згоды бацькоў, не толькі губляла права на пасаг, але ўвогуле адхілялася ад наследвання бацькоўскай і мацярынскай маёмасці нават тады, калі яна была адна дачка ў бацькоў (р. IV, арт. 10). Траціла права на валоданне нерухомай маёмасцю і дзяўчына, якая пайшла замуж «до чужое земли», аднак пасаг ёй выдаваўся ў грашовай суме адпаведна ацэнкі часткі той маёмасці, якая належала ёй па

¹ Статут 1529. Р. IV, арт. 6; р. 1, арт. 18.

закону. Нерухомасць жа пераходзіла да іншых дзяцей або «до которых колве близких ее» (р. IV, арт. 9). Пазбаўляліся спадчыны і караіся смерцю дзеці, якія здзейснілі забойства бацькоў або брата ці сястры з мэтай атрымання спадчыны (р. VII, арт. 15).

Правы сыноў і дочак на спадчыну былі розныя ўвогуле (што, як мы адзначалі, было звязана са службай з маёнткаў) і ў прыватнасці ў адносінах да бацькоўскай і мацярынскай маёмасці. Закон клапаціўся перш за ўсё аб сынах спадчынадаўцы. Дочкі ж атрымлівалі маёмасць у якасці пасагу.

Спецыфічнай рысай наследавання на Беларусі было дакладнае вызначэнне ў законе часткі наследавання дочак у нерухомай маёмасці, што звязана было і з рэгламентацыяй такіх юрыдычных паняццяў, як «вена», «пасаг». Гэтыя інстытуты былі больш развіты, чым у суседняй Польшчы¹. Статут вызначаў права дочак на 1/4 частку маёмасці, прычым нават калі быў адзін сын у сям'і і многа дочак, усе дочкі, колькі б іх ні было, мелі права на тую ж чацвёртую частку маёмасці (р. IV, арт. 7). У выпадку смерці аднаго з братоў-спадкаемцаў яго частка быцькоўскай маёмасці адыходзіла братам. Мацярынскую ж маёмасць і «сестра промежу браты ровную делницу того имения маеть мети» (р. IV, арт. 12).

Спадчыннікі па завяшчанні маглі наследавать не больш 1/3 часткі нерухомай маёмасці (р. I, арт. 15), аднак закон патрабаваў пры гэтым звяртацца за дазволам да мясцовай адміністрацыі (р. I, арт. 17). Адносна завяшчальнага запісу трэцяй часткі маёмасці трэба адзначыць, што гэта — раманістычны элемент, як і іншыя палажэнні, што тычыліся тэстаментаў.

Закон клапаціўся аб правах удавы на спадчынную маёмасць. Так, у выпадку адсутнасці ў яе дзяцей, удава мела права «на третьей части седи, пока замуж поидеть». Калі ж яна выходзіла замуж, то валодала трэцяй часткай маёмасці памерлага мужа да канца свайго жыцця. Астатнія дзве часткі маёмасці (а пасля смерці і ўся маёмасць) пераходзіла да «ближних мужа» (р. IV, арт. 2). Гэта тычылася тых удоў, якія не мелі вена.

Іншы прававы статус быў у т. зв. «венованных» удоў, дзе вена, як звычайна, выступала матэрыяльным забеспячэннем пасагу жонкі маёмасцю мужа. У сувязі з тым, што пасаг паступаў у агульную ўласнасць сям'і, узнікала неабходнасць звароту яго ў выпадку, калі шлюб спыняўся. Статут абавязваў бацьку клапаціцца аб забеспячэнні дачкі шляхам запісу ёй мужам часткі сваёй маёмасці (р. IV, арт. 8). Муж звычайна запісваў жонцы не больш трэцяй часткі нерухомай маёмасці. Пасля смерці мужа «венованная» ўдава мела права толькі «на вене осести» (р. IV, арт. 2).

Хаця Статут рэгуляваў асноўныя моманты наследавання маёмасці, аднак гэта не выключала выпадкі непаразуменняў і спрэчак паміж сва-

¹ Спасович В. Об отношениях супругов по имуществу по древнему литовскому праву. СПб., 1857. С. 38.

якамі адносна спадчыны. Федалы часам перадавалі сваю маёмасць таму, каму пажадалі, і не толькі шляхам усынаўлення, але і завяшчальнымі запісамі. Так, баярын Радута Праневіч, маючы сына, запісаў 1/3 частку маёнтка Ёсіфу Шчасновічу, а астатнія 2/3 часткі яму ж і залажыў за 50 коп грошай, а матываваў гэта тым, што ад сына меў толькі вялікія «утыски и кривды»¹. Цікава, што і жанчыны часам рабілі тое ж адносна маёмасці².

Статут 1566 г. дапоўніў і дэталізаваў спадчынныя праваадносіны. Перш за ўсё гэта было звязана з дазвалам усім феадалам поўнага права распараджэння нерухомай маёмасцю. У раздзеле, які быў прысвечаны шляхецкім правам і вольнасцям, гаварылася аб парадку наследавання бацькоўскай маёмасці, пры чым агаворвалася, што толькі законнанароджаныя дзеці мелі права на наследаванне гэтай маёмасці. Як і раней, прызнаваліся незаконнанароджанымі дзеці ад шлюбу з нявенчанай жонкай, а таксама тыя, ад якіх адмовіўся бацька. Статут гаварыў аб тым, што пазашлюбныя дзеці нават пасля таго, як іх бацька ажаніўся на маці, заставаліся ў стане незаконнанароджаных («бенкартаў») і не мелі права на наследаванне бацькоўскай маёмасці (р. III, арт. 23). Адносна ж мацярынскай маёмасці паўтараўся прынцып папярэдняга Статута: усе дзеці мелі права на роўную долю.

Закон рэгуляваў пытанні наследавання дзяцей ад некалькіх шлюбаў, улічваючы пры гэтым розны памер пасагаў, унесеных мацярамі гэтых дзяцей. У сувязі з чым гаварылася, што сыны спачатку ажыццяўлялі папярэдні разлік паміж сабой, а потым дзялілі спадчыну. У выпадку смерці аднаго з бацькоў яго частка спадчыны пераходзіла астатнім братам. Дочкі ж атрымлівалі бацькоўскую маёмасць у спадчыну толькі ў выпадку адсутнасці сыноў спадчынадаўцы.

Статут 1566 г. рэгламентаваў і пытанні наследавання маёмасці па бакавых лініях роднасці ў выпадку адсутнасці дзяцей у спадчыннадаўцы. Пры гэтым бацькоўская маёмасць наследавалася «па мячу», г. зн. бліжэйшымі сваякамі бацькі, а мацярынская «па кудзелі» — сваякамі маці (р. III, арт. 13, 14).

Адносна становішча ўдавы-шляхціцкі Статут замацаваў новыя палажэнні аб тым, што калі яна выходзіла замуж раней шасці месяцаў пасля смерці мужа, то траціла вена, а калі выходзіла замуж за чалавека «простага стану», то пазбаўлялася ўсёй маёмасці (р. V, арт. 11, 12).

У Статуце 1588 г. пытанні спадчыннага права набылі больш поўную рэгламентацыю. Не толькі два раздзелы (сёмы «О записех и продажах» і восьмы «О тестаментях») былі прысвечаны амаль поўнасцю спадчыннаму праву, але і іншыя раздзелы ўтрымлівалі нормы, якія

¹ АВК. Вильна, 1888. Т. XV. № 513.

² Там жа. № 174.

тычыліся сямейна-маёмасных і спадчынных праваадносін. Закон падрабязна гаварыў аб тых асобах, якія не мелі права завяшчаць маёмасць. Перш за ўсё гэта былі непаўналетнія, манахі, не выдзеленыя з сям'і сыны (акрамя ўласна нажытай імі маёмасці), псіхічна хворыя асобы, залежныя людзі, вываланцы і пазбаўленыя гонару. Закон устаўляў пэўныя межы завяшчання нерухомай маёмасці адносна яе папярэдняга статусу (р. VIII, арт. 1–2; р. III, арт. 17).

Бацькоўская маёмасць, як у папярэднім Статуце, падзялялася паміж сынамі, а дочкам давалася яе частка ў якасці пасагу. Пры адсутнасці або смерці сыноў і іх нашчадкаў маёмасць пераходзіла да дочак. Мацярынская ж маёмасць роўна падзялялася паміж сынамі і дочкамі, а пры адсутнасці сыноў «оная вся отчизная и всяким обычаем набитое имения за се на сестры и их потомства спадывають» (р. III, арт. 17). Закон гаварыў, што ў тым выпадку, калі некалькі жонак, «не записавши мужу внесенья своего, померли», маёмасць падзялялася паміж усімі сынамі пароўну (р. V, арт. 15). Пры адсутнасці дзяцей маёмасць пераходзіла да бацькоў або да іншых спадчыннікаў.

Наследаванне па закону наступала пры адсутнасці завяшчання і ў адпаведнасці з вызначанай чарговасцю пэўнага кола сваякоў. У першую чаргу спадчыннікамі з'яўляліся дзеці, браты, сёстры, затым бацькі памерлай асобы, а потым ужо іншыя кроўныя сваякі. Аб спадчынніках іншай чаргі і ў бакавых лініях закон гаварыў даволі неакрэслена, называючы іх «потомства и щадки» (р. III, арт. 17).

Статут называў асоб, якія пазбаўляліся права на спадчыну: 1) асобы, якія здзейснілі злачынствы супраць спадчынадаўцы (р. VIII, арт. 7; р. XI, арт. 7, 8); 2) дзяўчыны, якія выйшлі замуж без згоды бацькоў або апекуноў (р. V, арт. 8, 9); 3) удава-шляхціцка, якая выйшла замуж за простага чалавека (р. V, арт. 12); 4) незаконнанароджаныя дзеці (р. III, арт. 28); 5) дзеці дзяржаўных злачынцаў (р. I, арт. 3, 6, 9) і некаторыя іншыя асобы.

Закон замацоўваў таксама прычыны, у сувязі з якімі бацькі мелі права адрачыся ад сваіх дзяцей, вынікам чаго было пазбаўленне іх спадчыны. Гэта адбывалася ў наступных выпадках:

1) калі б сын ці дачка паднялі руку на сваіх бацькоў (за што падвяргаліся смяротнаму пакаранню);

2) калі б прычынілі шкоду бацькам шляхам захопу бацькоўскай маёмасці;

3) калі б са злосці, а не дзеля дзяржаўнай карысці дамагаліся ў судзе смяротнага пакарання для бацькоў;

4) калі б адмовіліся ў судзе паручыцца за сваіх бацькоў;

5) калі б дачка вяла распуснае жыццё;

6) калі б дзеці пакінулі бацькоў у нямоглай старасці;

7) калі б не пажадалі выкупіць бацькоў з палону, а маёмасцю іх пры гэтым карысталіся (р. VIII, арт. 7).

Статут 1588 г. утрымліваў шмат новых палажэнняў адносна спадчынных праваадносін. Так, упершыню ў законе рэгламентавалася насядаванне сумесна нажытай мужам і жонкай у шлюбе маёмасці, калі яны да гэтага не мелі ніякай маёмасці. Сумесна нажытая маёмасць цалкам пераходзіла да перажыўшага мужа ці жонкі ў выпадку адсутнасці ў іх дзяцей. Пры наяўнасці дзяцей – 2/3 часткі маёмасці належала ім, а ўдаве належала 1/3 частка. Пры адсутнасці дзяцей пасля смерці перажыўшага мужа ці жонкі маёмасць атрымлівалі па спадчыне іх сваякі ў роўных долях (р. V, арт. 21). Адносна гэтых палажэнняў трэба адзначыць, што ў літаратуры выказвалася меркаванне аб запазычанасці іх з магдэбургскіх крыніц права¹.

У восьмым раздзеле Статута 1588 г. разглядаліся пытанні насядавання па завяшчанню. Пачатковая форма завяшчання (прызыў св. Троіцы) указвае на тое, што права спадчыны ў сваім гістарычным развіцці знаходзілася пад уплывам царквы². Перш за ўсё гаварылася аб тым, хто мае права завяшчаць нерухомую маёмасць, якім чынам афармляецца завяшчальны запіс, хто павінен пры гэтым прысутнічаць, падставы прызнання завяшчання незаконным і г. д. Свабода складвання завяшчанняў перш за ўсё тычылася рухомай маёмасці. Статут замацоўваў і некаторыя абмежаванні ў распараджэнні нерухомай фамільнай маёмасцю, а таксама сумесна набытай у шлюбе маёмасцю (р. V, арт. 2, 21).

Галоўнае, на што закон звяртаў увагу, гэта сапраўднасць волі завяшчальніка і яго дзейздольнасць у момант складвання завяшчання. У сувязі з гэтым важнейшай умовай сапраўднасці завяшчальных запісаў было патрабаванне прытрымлівацца ўстаноўленай законам формы і працэдуры складвання завяшчання. Неабходнасць устанаўлення сапраўднасці волі завяшчальніка выклікала значна большыя фармальныя патрабаванні закона да афармлення завяшчанняў, чым да афармлення іншых здзелак. Менавіта таму заканадаўца з большай павагай ставіцца да натарыяльных завяшчанняў, хаця прызнае і хатнюю форму завяшчанняў, якая здзяйснялася абавязкова ў прысутнасці сведак. Закон замацоўвае і іншыя правілы, накіраваныя на папярэджанне падману волі завяшчальніка. Напрыклад, ён папярэджвае аб недапушчальнасці паправак, прыпісак, падчыстак і інш. у завяшчальных запісах. Завяшчанне, якое не адпавядала ўнутраным і знешнім умовам, магло быць аспрэчана ў судовым парадку.

¹ Спасович В. Об отношении супругов по имуществу по древнему литовскому праву. С. 71; Саксонское Зерцало. М., 1985. С. 111.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 474.

Нягледзячы на дастаткова поўную ўрэгуляванасць пытанняў адносна спадчыны, спрэчкі аб спадчыннай маёмасці былі звычайнай з'явай феадальнага жыцця¹.

Ніякія абязнанні завяшчальніка аб нязменнасці складзенага «тэстамента» не мелі моцы і юрыдычнага значэння. Ён мог у любы час склаці новае завяшчанне, якое таксама павінна было належным чынам афармляцца. У выпадку, калі было напісана некалькі «тэстаментаў», то іх узаемаадносіны вызначаліся часам і сапраўдным прызнавалася апошняе. Аспрэчваць завяшчанні ў судовым парадку мелі права спадчыннікі па закону.

Пры адсутнасці спадчыннікаў па закону і па завяшчанні маёмасць магла прызнавацца вымарачнай. Аднак закон папярэдне клапаціцца аб тым, каб усе бліжэйшыя сваякі спадчынадаўцы, нават у бакавых лініях, былі прызваны да наследавання. У сувязі з заканадаўчым замацаваннем агульнага прынцыпу раздзельнасці маёмасці мужа і жонкі, маёмасць жонкі вярталася ў дом, з якога яна пайшла замуж, і паступала ў распараджэнне яе братоў. Маёмасць жа мужа пераходзіла па спадчыне да яго братоў. Судовая практыка гаворыць аб тым, што гэта норма дзейнічала і тады, калі браты былі ад розных бацькоў. Так, па рашэнні суда ў 1529 г. Юрый Буўвідовіч, які пасля смерці брата Стася Мантрымовіча адзін трымаў зямлю нябожчыка, павінен быў тую зямлю «промежы собой на четверо поделити», бо ў яго было яшчэ тры браты: Янушка і Рыгор Буўвідовічы і Каспар Андрушковіч².

Нават калі ў той ці іншай лініі найбольш блізкімі да спадчынадаўцы былі жанчыны (перш за ўсё сёстры), яны, аднак, адхіляліся ад спадчыны на карысць больш далёкіх сваякоў-мужчын (Статут 1588, р. V, арт. 19). Увогуле маёмасць спадчынадаўцы, у якога не было прамых спадчыннікаў, падзялялася паміж прадстаўнікамі бацькоўскай і мацярынскай лініі адпаведна паходжанню маёмасці. Спадчыннікамі прызнаваліся ўсе наяўныя сваякі бліжэйшай па сваяцтву ступені з перавагай у той ці іншай лініі мужчын перад жанчынамі. У выпадку адсутнасці сваякоў адной з бакавых ліній маёмасць пераходзіла да сваякоў спадчынадаўцы ў другой лініі.

Статут замацоўваў і права кожнай асобы завяшчаць сваю маёмасць на карысць царквы, патрабуючы толькі належнага афармлення такіх запісаў (р. III, арт. 42). У выпадку завяшчання нерухомай маёмасці царкве Статут агаворваў выпадкі нясення духавенствам «службы земскай ваеннай конно» (р. VIII, арт. 3). Такіх запісаў маёмасці на карысць царквы даволі шмат у актавых кнігах як XV, так і XVI ст.

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 62, 212, 268, 229, 287, 223, 364 і інш.; АБК. Т. XV. №№ 363, 513 і інш.

² АБК. Т. 7. № 173; Т. XI. №№ 17, 55; Т. XXI. № 17 і інш.

Толькі ў тым выпадку маёмасць становілася вымарачнай і пераходзіла да Вялікага князя, калі спадчыннадаўца памёр «без потомков, близких шадков и наследников своих» (р. III, арт. 17), аб чым ужо гаварылася.

Адносна працэдуры прыняцця спадчыны закон амаль нічога не пастанаўляе. Жыццёвая практыка хутчэй за ўсё не ішла за рымскім правам, якое прызнавала неабходнасць асобнага акта прыняцця наследства, а залічыла гэта лішнім, як у старажытнагерманскім праве. Фактычна ўсе правы адносна спадчыны набываліся ў момант яе адкрыцця. Толькі спрэчкі адносна спадчыннай маёмасці прыводзілі да звароту зацікаўленай асобы ў суд. Прыняцце спадчыны магло ажыццяўляцца непасрэдна і апасродкавана, адкрыта або тайком. Як усякая аднабаковая юрыдычная здзелка, прыняцце спадчыны меркавала наяўнасць пэўных умоў: праваздольнасць асобы, што прымала спадчыну, і выяўленне яе волі на працягу пэўнага тэрміну.

Асоба, якая прымала спадчыну, павінна была сябе легітымізаваць, г. зн. даказаць, што менавіта ёй належыць права наследаваць гэту маёмасць. Гэта легітымізацыя павінна была ажыццяўляцца перад органам дзяржаўнай улады, а менавіта перад судом. Прызнанне з боку суда за пэўнай асобай права на спадчыну называецца зацверджаннем у праве спадчыны. Тут феадальны закон не вызначаўся выразнасцю. У Статутах амаль нічога не гаварылася і аб выкананні завяшчанняў. Як адзначаюць даследчыкі, старажытнаму праву быў добра вядомы інстытут душапрыказчыка, які быў невядомы рымскаму праву, аднак назва гэта аб'ядноўвала часам самыя розныя паняцці¹.

Такім чынам, спадчыннае права феадальнай Беларусі было дастаткова распрацаваным і накіраваным на забеспячэнне маёмасных правоў дзяцей, жонкі (або мужа), а таксама іншых асоб, звязаных роднасцю. Асаблівае маёмасна-спадчыннае адносінаў на Беларусі было дакладнае вызначэнне часткі спадчыннай маёмасці, якая належала дочкам, а таксама рэгламентацыя інстытутаў пасагу і вена. Апошнія інстытуты больш рэгламентаваныя ў заканадаўстве ВкЛ, чым у суседняй Польшчы. Кожны наступны Статут паслядоўна ўносіў новы ўклад у працэс развіцця як гэтых інстытутаў, так і ўсяго спадчыннага права. Некаторыя нормы спадчыннага права былі запазычаны з рымскага і нямецкага права, аднак асноўныя нормы і інстытуты выпрацоўваліся стагоддзямі, яны былі характэрны для звычайнага права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў і потым развіваліся і ўдасканальваліся з улікам патрабаванняў судова-адміністрацыйнай практыкі дзяржавы.

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Казань, 1902. С. 755.

§ 1. Паняцце, прыметы і склад злачынства

У старажытных беларускіх княствах асноўнай крыніцай крымінальнага права быў звычай. У першых пісаных помніках права, якія дайшлі да нас, мы знаходзім невялікую колькасць крымінальна-прававых норм. У асноўным гэта найбольш значныя звычаі, з якімі заканадаўца быў згодзен ці значэнне якіх хацеў падкрэсліць, а таксама новыя нормы, што адлюстроўвалі пэўныя змяненні ў крымінальна-прававых адносінах на канкрэтным гістарычным этапе развіцця. Паступова правілы паводзіны людзей, выпрацаваныя ў канкрэтных адзінкавых адносінах, пры паўтарэнні набывалі агульнаабавязковы характар, замацоўваліся судовай практыкай, упісваліся ў дзяржаўныя законы.

Першыя заканадаўчыя акты Вялікага княства Літоўскага (абласныя, агульназемскія граматы і інш.) сведчаць аб дастаткова высокай для свайго часу ступені развіцця крымінальнага закона. Аднак у гэты перыяд судовыя органы дзяржавы ў сваёй дзейнасці кіраваліся ў асноўным звычайным правам, а працэсуальныя дзеянні ўдзельнікаў судаводства не замацоўваліся ў пісьмовай форме. Пры гэтым у розных землях ВкЛ (асабліва ў такіх былых княствах-дзяржавах, як Полацкае, Турава-Пінскае, Берасцейскае і інш.) працягваў дзейнічаць уласны крымінальны закон. Паступова ў сувязі з цэнтралізацыяй дзяржавы ўніфікуюцца і развіваюцца крымінальна-прававыя нормы. Першыя кадыфікаваныя крымінальныя законы Вялікага княства Літоўскага – Судзевнік Казіміра 1468 г. замацаваў асноўныя адзіныя для ўсёй дзяржавы віды пакаранняў за злачынствы супраць феадальнай уласнасці, унёс новы погляд на сутнасць і мэты пакарання, залажыў прававую аснову ідэі індывідуалізацыі пакарання.

На працягу XVI ст. падверглася істотным змяненням большасць інстытутаў крымінальнага права, складваецца асабліва мова для азначэння юрыдычных паняццяў. Аб гэтым сведчаць адзіныя агульнадзяржаўныя зводы законаў – Статуты 1529, 1566 і 1588 гг. У цэлым заканадаўца карыстаецца звычайнай гутарковай мовай, аднак шмат якія словы набываюць юрыдычны характар і пачынаюць ужывацца як спецыяльныя прававыя тэрміны. Часцей за ўсё заканадаўца не прыводзіць іх канкрэтнага азначэння, і сэнс іх магчыма пазнаць толькі шляхам аналізу палажэнняў і норм крыніц права і іх супас-

таўлення з іншымі прававымі нормаўмі. Пры даследаванні крымінальнага закона ВкЛ выяўляецца, што тэрміны гэтыя ўжо ўстаяліся, хаця часта ўжываюцца ў розных значэннях. Шэраг крымінальных паняццяў (неабходная абарона, рэцэдыў, крайняя неабходнасць, саўдзел і інш.) наогул не маюць юрыдычнага абазначэння і выражаюцца пры дапамозе апісання. Слабое развіццё заканадаўчай тэхнікі прыводзіла да шматслоўя, часта паўтарэння адных і тых жа палажэнняў, казуістычнасці, непаўнаты крымінальнага закона. У законе часам адсутнічаюць не толькі зразумелыя фармулёўкі, але і дакладная класіфікацыя злучынных дзеянняў, у сувязі з чым заканадаўца агульныя азначэнні суправаджае рознымі агаворкамі, абмежаваннямі, выключэннямі.

У большасці выпадкаў апісанне злучыннага дзеяння з'яўляецца казуістычным, г.зн. заканадаўца ўстаўляе ў яго залішнія падрабязнасці, індывідуальныя рысы¹. Заканадаўца спрабуе прадугледзець усе магчымыя варыянты ўчынення злучынства, і таму часта некалькі выпадкаў аднаго і таго ж злучыннага дзеяння адрозніваюцца толькі розным становішчам злучынца ці пацярпёўшага. Усё гэта прыводзіць да шматслоўя і складанасці ўспрымання крымінальнага закона. Аб'яднанне ж у адным артыкуле палажэнняў крымінальнага, працэсуальнага, а часам і іншых галін права ўскладняе ўсведамленне сэнсу крымінальна-прававой нормы.

Большая частка крымінальна-прававых норм складаецца з дыспазіцыі і санкцыі ў дастаткова выразным іх выкладанні, хаця ва ўсіх трох Статутах маюцца нормы, якія складаюцца з адной дыспазіцыі (Статут 1529, р. II, арт. 9; Статут 1566, р. III, арт. 7 і інш.). У сваёй большасці дыспазіцыі пачынаюцца словамі: «если бы хто», «паки бы хто», «хто бы», пасля чаго ідзе назва ці апісанне прымет злучыннага дзеяння. Часам заканадаўца дае апісанне не толькі станоўчага, але і адмоўнага боку, г. зн. гаворыць не толькі аб тым, што злучынец здзяйсняе, але і згадвае аб тым, што ён мог бы зрабіць, але не зрабіў. Акрамя таго, дыспазіцыя часта ўтрымлівае розныя агаворкі, адступленні ад агульнага правіла. Крымінальна-прававыя санкцыі часцей за ўсё пачынаюцца словамі: «таковых», «тогда», «тот» і інш., утрымліваюць апісанне адпаведнага пакарання. Аднак простых і дакладных норм, якія складаюцца толькі з канкрэтных дыспазіцыі і санкцыі, параўнальна няшмат. Як правіла, канструкцыі крымінальнага закона складаныя і грувасткія і могуць уключаць у сябе пераходныя палажэнні, якія гавораць аб тым, што злучынства ёсць парушэнне прававой нормы, што пакаранне ўжываецца ў выпадку даказанасці злучыннага дзеяння ў судовым парадку, або ж гаворыцца пра працэсуальныя асаблівасці расследавання дадзенага злучынства і інш. Акрамя таго, адзін артыкул можа ўтрымліваць у сабе некалькі складаў злучынства, аб'яднаных адным суб'ектам ці аб'ектам злучыннага дзеяння і г. д.

¹ Маиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев, 1894. С. 171.

У цэлым жа крымінальны закон феадальнай Беларусі характарызаваўся параўнальна высокай для свайго часу развітасцю, шырынёй ахопу рэгулюемых праваадносін, імкненнем да ўключэння ўсяго таго новага і прагрэсіўнага, што было выпрацавана чалавецтвам. Статуты заканадаўча замацавалі такія прававыя прынцыпы, як законнасць, індывідуалізацыя пакарання, роўнасць усіх перад законам, справядлівасць пакарання і інш. Пры распрацоўцы новых крымінальна-правых норм улічваліся дасягненні сусветнай юрыдычнай навукі, ідэі такіх прагрэсіўных беларускіх мысліцеляў, як Ф. Скарына, А. Волан, Л. Сапега і інш. Так, пры абгрунтаванні ў XVI ст. ідэі справядлівасці і суразмернасці пакарання А. Волан падкрэсліваў: «Калі будзе пакаранне большае, чым віна, то гэта можна назваць зверствам, а калі меншае, чым віна — самавольствам, і ні адна з гэтых назваў не адпавядае справядлівасці»¹. Самы паслядоўны і дасканалы закон феадальнай Беларусі — Статут 1588 г. прасякнуты ідэяй гуманізму. У дачыненні да крымінальнага закона гэта выяўлялася ва ўстанаўленні адносна невялікіх тэрмінаў турэмнага зняволення, неўжыванні смяротнай кары да цяжарных жанчын і непаўналетніх, устанаўленні крымінальнай адказнасці шляхціца (аж да смяротнай кары) за забойства простага чалавека, замацаванні прынцыпу прэзумпцыі невінаватасці і інш. Важна і тое, што апублікаванне ў XVI ст. друкаванага Статута 1588 г. садзейнічала даступнасці крымінальнага закона і, як следства, фарміраванню грамадскай правасвядомасці ў прагрэсіўным напрамку.

Працэс эвалюцыі крымінальнага закона феадальнай Беларусі знайшоў адлюстраванне перш за ўсё ў поглядах на сутнасць і змест злачыннага дзеяння на розных этапах развіцця ВкЛ. Крымінальны закон у розныя тэрміны існавання дзяржавы па-рознаму азначаў, якія дзеянні з'яўляюцца злачыннымі і караюцца. У законе можна прасачыць барацьбу старадаўняга погляду на злачынства з пазіцыі прыватнай асобы і больш позняга — з пункту гледжання грамадскіх інтарэсаў. На першым этапе змест злачыннага дзеяння азначаўся чыста знешняй прыметай — нанясеннем шкоды прыватнай асобе, пазней у ім пачынаюць бачыць больш скрытую прымету — умяшанне ў сферу прыватных правоў, а на больш познім этапе развіцця дзяржавы заканадаўца асэнсоўвае больш абстрактную прыроду злачынства — паяганне на грамадскі правапарадак. Новыя погляды на злачыннае дзеянне як на парушэнне грамадскіх інтарэсаў знайшлі выяўленне ў тым, што заканадаўца ў асабліва цяжкіх выпадках настойліва патрабуе непазбежнасці ўжывання пакарання.

¹ Wolan A. O wolności Rzeczy Pospolitej albo szlacheckiej. Biblioteka Polska. Kraków, 1859. S. 43–44.

У крымінальным законе ВкЛ сустракаюцца розныя назвы злачын-
ных дзеянняў: «выступ», «выступок», «кривда», «учинок», «злочинство»,
«шкода», «гвалт», «вина», «збыток». Усе гэтыя тэрміны падкрэсліваюць
розныя бакі злачыннага дзеяння, у змест якога заканадаўца часта ад-
начасова ўключае і «крывду» для пацярпеўшага, і «шкоду земскую»,
парушэнне закона і парушэнне «покоя пасполитого», а акрамя гэта-
га – віну і грэх «противный пану Богу».

Упершыню Судзібнік Казіміра 1468 г. на першы план высунуў суп-
рацьпраўнасць дзеяння: злачынец здзейсніў «проступку», «над правом
сягнул», г.зн. парушыў прававую норму. Некалькі адступаючы ад гэтага,
Статут 1529 г. разглядае злачыннае дзеянне перш за ўсё як «крывду», а
злачынца – як «шкодніка». Статут 1588 г. зноў першачарговае значэнне
надае супрацьпраўнасці злачынства, яго грамадскай небяспецы, звярта-
ючы ўвагу на ганебнасць злачынных дзеянняў і іх грахоўнасць. Закана-
даўца неаднаразова паўтарае, што злачынства з'яўляецца агульнашкод-
ным і агульнанебяспечным, а таму злачынец павінен быць злоўлены і
пакараны за свае «злые вчинки» і «свольства», што стане карай за
ўчыненне злачынства для яго самога і застрашваннем – для іншых.

Са зместу статутных норм вынікае, што злачынства – гэта не толькі
«кривда» для пацярпеўшага, але і «шкода» дзяржаўная. Аднак, парушыў-
шы закон, злачынец, да таго як панесці пакаранне, павінен паўстаць
перад судом, бо пакаранне з'яўляецца інстытутам дзяржаўным. Ужыва-
ючы ў дачыненні да злачыннага дзеяння тэрміны «проступка», «выступ»,
заканадаўца мае на ўвазе перш-наперш парушэнне «уставаў» гасудара,
г.зн. прававой нормы. Тэрмін «кривда», які ўжываўся ў большай ступені
ў старажытны час, азначаў перш за ўсё пасяганні на блага і інтарэсы
прыватных асоб. Сутнасць крыўды ў шэрагу выпадкаў вычэрпваецца
маёмаснай шкодай, якая ў ёй утрымліваецца, і наступствы яе абмяжо-
ўваюцца ўзнагароджаннем пацярпеўшага за страты. Нават у першым
Статуце ВкЛ старадаўні погляд на злачынства як на шкоду, прычыне-
ную прыватнай асобе, адлюстраваны ў адносінах да малаважных пра-
вапарушэнняў. У дачыненні да больш цяжкіх злачынных дзеянняў да па-
няцця шкоды, страты далучаецца элемент умяшання ў сферу суб'ектыў-
ных прыватных правоў. У сувязі з гэтым «укривжоный» кроме ўзнага-
роджання за шкоду павінен атрымаць задавальненне ў выглядзе пакрыц-
ця страты ў двайным памеры («шкода совито», «грабеж з навязкой») або
ў выглядзе спецыяльных штрафаў («вина», «гвалт»). Пасяганні на блага
і інтарэсы ўсяго грамадства называліся «шкода пасполитая». Так, наня-
сенне пабояў у час судовага пасяджэння з'яўлялася «кривдой» для па-
цярпеўшага і «шкодой» грамадскай – знявагай судовага месца.

Закон называе часта «гвалтом» як само злачынства, у першую чар-
гу рознага роду самаўпраўныя дзеянні адносна чужой маёмасці, так

і адну з характэрных яго рыс, якая адпавядае сучаснаму паняццю «насиліе». Тэрміны «гвалтовне», «гвалтовным обычаем», якія ўжывае заканадаўца, не тлумачацца і падаюцца як агульнавядомыя. Са зместу ж артыкулаў можна заключыць, што яны азначаюць ужыванне фізічнага або псіхічнага прымусу да паўярпеўшага.

Паняцце «віна» са старажытнасці ўжывалася на Беларусі, аднак мела розныя значэнні. Часам яно адпавядала сучаснаму паняццю віны ці злачынства, часам замяняла слова «адказнасць», часта абзначала від пакарання — штраф, грашовая кампенсацыя і інш. У статутным заканадаўстве, падкрэсліваючы грамадскі характар злачыннага дзеяння, заканадаўца ўжывае тэрміны: «господарская вина», «вина разбойная», «вина злодейская», «вина кровавая». Для раскрыцця пэўных, характэрных рыс злачынства ў якасці замяняючага яго слова выкарыстоўваюцца тэрміны «учинок», «злочынство». Прычым заканадаўца адмяжоўвае ад простага «учинка» «горячий учинок», г. зн. злачынства, пасля здзяйснення якога не мінула 24 гадзіны. Часам у законе выкарыстоўваецца слова «злодейство» ў сэнсе злая (дрэнная) справа. Выкарыстоўваюцца гэты тэрмін больш для азначэння пасягальніцтва на маёмасныя правы, у першую чаргу адносна да крадзяжоў, заканадаўца дадзеную катэгорыю злачынных дзеянняў згрупаваў у адным раздзеле Статутаў, назваўшы яго: «О злодействе всякого стану» (р. XIII).

Даволі рэдкі ў крымінальным законе тэрмін «збыток» азначаў хуліганскія дзеянні (бясчынства, буянства). Напрыклад, Статут 1588 г. гаворыць: «албо бы який збыток, гвалт, бой, раны, забийство вчынено...» (р. XIV, арт. 4). Часам слова «злачынства» замяняецца словамі «своюдество», «неслушнество», чым падкрэсліваюцца характэрныя рысы асобных відаў злачынстваў, такіх, напрыклад, як злачынствы супраць парадку кіравання, супраць правасуддзя і інш.

Пры характарыстыцы саставу некаторых злачынстваў заканадаўца адначасова дае ім маральную ацэнку і называе іх ганебнымі, грэшнымі, амаральнымі. Напрыклад, ён адзначае, што злачынец здзейсніў сваё дзеянне, «пробачивши боязни бозское и встыду людского». Нягледзячы на тое, што такія паняцці сустракаюцца ва ўсіх трох Статутах, аднак «между понятием первого и третьего Статута разница весьма заметная; то, о чем первый говорит вскользь, и чему еще не придает особенного значения, последний, напротив, выдвигает на первый план, признает наиболее существенным и важным; наоборот, в третьем Статуте отступает на второй план то, что считалось в XVI столетии самым важным и чему придавалось особенное значение»¹. Усведамленне агульнага значэння злачыннага дзеяння прасочваецца на кожнай старонцы Статута.

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев, 1894. С. 2.

З улікам выкладзенага неабходна сказаць, што феадальны крымінальны закон не ўтрымлівае дакладнага азначэння паняцця злачынства, аднак, зыходзячы з аналізу адпаведных крымінальна-прававых норм, можна зрабіць заключэнне, што заканадаўца XVI ст. прызнае злачынствам супрацьзаконнае, віноўнае дзеянне, якое ўключае ў сябе элемент грамадскай небяспекі і робіць замах на феадальны грамадскі лад, правапарадак, уласнасць, асобу, правы і інтарэсы прыватных асоб.

Сучасны крымінальны закон лічыць падставай для крымінальнай адказнасці за ўчыненае злачынства наяўнасць у дзеяннях асобы, якая яго здзейсніла, складу злачынства. Заканадаўца феадальнай Беларусі не ведае такога паняцця, аднак добра адрознівае ўсе яго асноўныя бакі і дастаткова ясна і дакладна апісвае істотныя і тыповыя прыметы, якія характарызуюць пэўнае шкоднае і супрацьпраўнае дзеянне як злачынства. Характарызуючы злачыннае дзеянне ў феадальны час, мы будзем зыходзіць з тэорыі сучаснага крымінальнага права, якое называе чатыры элементы, г.зн. групы аб'ектыўных і суб'ектыўных прымет складу злачынства: аб'ект, аб'ектыўны і суб'ектыўны бакі і суб'ект злачынства.

Заканадаўца феадальнай Беларусі прызнае аб'ектам злачынства не грамадскія адносіны ў той ці іншай сферы дзейнасці чалавека, як гэта ўласціва сучаснаму крымінальнаму праву, а канкрэтныя даброты і інтарэсы асоб, аднак і пры гэтым размяжоўвае даброты і інтарэсы прывілеяванага саслоўя (шляхты) і даброты і інтарэсы простых людзей. У канцы XVI ст. відавочны прагрэс крымінальнага закона. Статут 1588 г., унёсшы істотны ўклад у тэорыю крымінальнага права, прызнае таксама аб'ектам злачыннага замаху адносіны па падтрыманні грамадскага парадку («покою посполитого») і грамадскай маральнасці (р. XI, арт. 60). У Статуце рэгламентуюцца і выпадкі, калі пасяганне на даброты і інтарэсы асоб не лічыцца злачынным. У прыватнасці, не прызнаецца злачынствам забойства вываланца (асобы, прысуджанай да выгнання за межы дзяржавы), які не меў ахоўнай граматы. Не падлягае крымінальнаму пакаранню замах на жыццё збеглага дзяржаўнага здрадніка (р. I, арт. 7), на жыццё незаконнанароджанага (р. XIV, арт. 32).

Статут рэгламентуе і двухаб'ектныя злачынныя дзеянні. Так, пры замаху на жыццё асобы, якая мела ахоўную грамату гасудара («глейт наш господарский»), аб'ектам злачынства з'яўляецца не толькі жыццё чалавека, але і парушэнне «уставаў» гасудара, яго волі (р. I, арт. 13).

Знешні бок злачыннага дзеяння, г.зн. сукупнасць прымет, якія характарызуюць злачынства ў яго знешнім праяўленні, складае яго аб'ектыўны бок. Сучаснае крымінальнае права ў гэта паняцце ўключае грамадска небяспечнае дзеянне (дзеянне або бяздзеянсць), прычынную сувязь паміж дзеяннем і наступіўшымі грамадска небяспечнымі вынікамі, а таксама месца, спосаб, час і абставіны здзяйснен-

ня злачынства, з ліку якіх абавязковай прыметай для ўсіх складаў злачынстваў з'яўляецца грамадска небяспечнае дзеянне¹. Усе гэтыя паняцці ў той ці іншай ступені былі вядомы заканадаўцу ВкЛ. Найбольшую ж распрацаванасць яны атрымалі ў Статуце 1588 г.

Крымінальна-прававыя нормы Статута гавораць аб тым, што злачынствы могуць быць здзейснены як у форме актыўных дзеянняў чалавека, так і ў форме ўстрымання ад пэўных дзеянняў, якія былі пажаданы заканадаўцу (злачынная бяздзеяснасць). Забарона актыўных злачынных дзеянняў фармулюецца канкрэтнымі, адлюстроўваючымі характар і сутнасць дзеяння дзеясловамі: «хто бы забіў або раниў», «хто бы потруціў», «хто бы грабеж учиніў» і г. д. Злачыннае дзеянне не абмежавана здзяйсненнем пэўных рухаў цела. У яго ўключаны, як паказвае заканадаўца, выкарыстанне тых ці іншых сродкаў учынення злачынства. Прыкладам з'яўляюцца статутныя нормы аб прычыненні цялесных пашкоджанняў шляхам нацкоўвання сабакі або выкарыстання для здзяйснення злачынства псіхічна хворай асобы (р. XII, арт. 13; р. XI, арт. 35).

Аб крымінальна-пакаральнай бяздзеяснасці ідзе гаворка, калі заканадаўца прама ўказвае ў законе на абавязковасць учынення тых ці іншых дзеянняў. Напрыклад, закон прадпісвае выканаць пастанову суда і з'явіцца па «позвам» у суд (р. IV, арт. 30), даносіць аб дзяржаўнай здрадзе (р. I, арт. 3), не ўхіляцца ад нясення вайскавай службы (р. II, арт. 1) і інш.

Пры даследаванні аб'ектыўнага боку злачынства І. А. Маліноўскі размяжоўвае ў феадальным законе тры стадыі злачыннай дзейнасці: выяўленне злачыннай волі, замах і ўчыненне злачыннага дзеяння². Для наяўнасці складу некаторых дзяржаўных злачынстваў дастаткова выяўлення злачыннай волі ў форме пагрозы («похвалка», «отповедь»). Замах па Статуце 1588 г. характарызуецца двума прыметамі: па-першае, пачаткам рэалізацыі злачыннай волі і, па-другое, недасягненнем злачыннага выніку. Напрыклад, злачынца выняў зброю на двары князя, хаця нікога «не забіў, не зраніў» (р. I, арт. 9). Закон разглядае замах толькі адносна дзяржаўных злачынстваў і супраць асобы, і паколькі замах не прычыняе аб'ектыўнай шкоды, не прадугледжвае ўзнагароджвання асобы, на якую здзейснены замах. Вінаваты ж у замаху падлягае асабістаму пакаранню.

Заканадаўца прама не ўказвае, але разумее так званыя ўсечаныя склады злачынства, пры якіх крымінальна-караальнае дзеянне лічыцца скончаным з моманту ўчынення дзеянняў, якія фактычна з'яўля-

¹ Крымінальнае права Беларусі (закон, злачынства, адказнасць): навук. дапам./ Пад рэд. А. У. Баркова. Мн., 1997. С. 81.

² См.: Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 37.

юцца падрыхтоўкаю да злачынства або замахам (дзяржаўная здрада, разбой, нашэнне зброі пры двары князя, «угроза от неоседлого»).

Крымінальны закон гаворыць пра скончанае злачынства тады, калі злачынны намер ужо выкананы: «украл», «забил», «зранил» і інш. Дасягненне або недасягненне намечанай злачынцам мэты амаль не ўплывае на момант сканчэння злачынства і яго кваліфікацыю. Напрыклад, наход з мэтай забойства лічыцца скончаным злачынствам і ў тым выпадку, калі ён быў завершаны прычыненнем ран або прычыненнем маёмаснай шкоды (р. XI, арт.1).

Фактычна заканадаўца ў пэўнай ступені адрознівае матэрыяльныя і фармальныя склады злачынстваў. У прыватнасці, у апісанне прымет аб'ектыўнага боку злачынства ён уключае і прычынную сувязь паміж дзеяннем і наступіўшымі вынікамі (матэрыяльны склад злачынства). Так, у выпадку смерці пацярпеўшага ад нанесеных яму ран вінаваты караўся як за забойства: «А если бы от тых ран умер, тогды тот, который ранил, с права за доводом горлом маеть быти каран...»¹. Аднак, калі смерць пацярпеўшага наступала пасля 24 дзён, то заканадаўца ўжо не бачыў у такім выпадку прычыннай сувязі паміж дзеяннем і надыйшоўшымі вынікамі (р. XI, арт. 53). Заканадаўца канкрэтна не гаворыць аб такім паняцці, як фармальны састаў злачынства, але разам з тым у шэрагу выпадкаў не ўключае ў аб'ектыўны бок злачынства наступствы злачыннага дзеяння, па-першае, з-за немагчымасці вызначэння іх характару (напрыклад, дзяржаўныя злачынствы, а таксама злачынствы супраць рэлігіі, царквы, маралі), па-другое, у выпадку высокай ступені грамадскай небяспекі злачынства, якая ўзнікае з моманту злачыннага замаху (разбой, наезд).

Злачыннае дзеянне можа складацца не з аднаго, а з некалькіх актаў паводзін, якія знаходзяцца ў такіх адносінах, што кожны акт паасобку ўтварае асаблівае злачынства, але для існавання дадзенага складу злачынства неабходна аб'яднанне гэтых актаў. Самы старажытны крымінальны закон Беларусі (Судзебнік 1468 г.) ведае такія злачынныя дзеянні, як разбой, наезд, наход, якія складаюцца з замаху на асобу і замаху на маёмасныя правы.

Статутныя нормы размяжоўваюць сукупнасць злачынных дзеянняў. У шэрагу артыкулаў адчуваюцца прыметы ідэальнай сукупнасці, калі суб'ект адным актамі учыняе некалькі правапарушэнняў. Напрыклад, забойства асобы, якая забяспечана гасударавым «глейтом», лічыцца злачынным замахам на жыццё пацярпеўшага і адначасова — парушэннем волі гаспадара, а прычыненне ран «стрельбою» пры гаспадаравым двары ёсць замах на цялесную недатыкальнасць асобы і парушэнне забароны («уставы») аб нашэнні зброі пры двары (Статут

¹ Статут 1588. Р. I, арт. 9.

1588, р. I, арт. 10,13). У многіх артыкулах бачны прыметы рэальнай сукупнасці злачынстваў¹.

У крымінальным законе XVI ст. гаворыцца аб працяглых злачынствах, за здзяйсненне якіх заканадаўца ўстанаўлівае вельмі цікавы парадак прызначэння пакарання. Напрыклад, калі суддзя або іншыя судовыя службовыя асобы («врядники») адносна зняволеных у турме «якую фольгу у везенью чинили» (у прыватнасці, дазвалялі «комины у вежи будовати»), то за гэта яны караліся столькі разоў, колькі б іх у гэтым абвінавчвалі².

Пры апісанні спосабу ўчынення злачыннага дзеяння заканадаўца ў большасці выпадкаў уключае яго ў састаў злачынства, ужываючы пры гэтым наступныя словы: «изменнически», «умысьльне», тайна, спадцішка і інш. Часам такія ж дзеянні вылучаюцца ў асобны састаў злачынства. Напрыклад, забойства ў стане неабходнай абароны.

Немалаважнае значэнне заканадаўца надае месцу здзяйснення злачынства. У многіх артыкулах агаворваецца: «при дворе нашом господарском», «в месте нашом судовом», «в дворех наших господарских», «в доме своем», «на торгу», «на проезжой дорозе» і г. д., прычым часта ад гэтага залежыць ступень цяжкасці злачыннага дзеяння і пакаранне за яго. Так, грабеж у царкве, «на торгу» ці «на проезжой дорозе» цягнуў пакаранне штрафам у памеры шасці рублёў грошай, а грабеж «в поле» — у памеры трох рублёў (р. XIII, арт. 4). Больш жорсткая санкцыя была прадагледжана за здзяйсненне злачынства ў месцах масавага збірання людзей, г. зн. у грамадскіх месцах і інш. Аналізуючы такія крымінальна-прававыя нормы, мажліва палічыць, што з пункту гледжання заканадаўцы таго часу некаторыя дзеянні, здзейсненыя ў іншым, не названым у крымінальным законе месцы, не лічыліся злачыннымі.

У шэрагу норм заканадаўца звяртае ўвагу на час здзяйснення злачынства («в звезде вечерней», при «посполитом рушеньи» і інш.). Ваенны час з'яўляецца кваліфікуючай прыметай для большасці воінскіх злачынстваў. Часам у аб'ектыўны бок злачынства ўключаюцца і абставіны яго ўчынення (напр., супраціўленне прадстаўніку ўлады пры выкананні ім службовых абавязкаў або супраціўленне ваеначальнікам). Неабходна таксама падкрэсліць, што такія аб'ектыўныя прыметы злачынства, як час, месца, спосаб і абставіны, а таксама прычынная сувязь паміж злачынным дзеяннем і наступіўшымі вынікамі, якія не ўказаны ў дыспазіцыі артыкула і таму не з'яўляюцца прыметамі канкрэтнага складу злачынства, маглі ўлічвацца ў правапрымяняльнай дзейнасці, г. зн. пры прызначэнні пакарання.

¹ Там жа. Р. I, арт. 10,13, 25; р. II, арт. 8, 21; р. III, арт. 23; р. XI, арт. 43 і інш.

² Там жа. Р. IV, арт. 32.

Тэорыя крымінальнага права прызнае зместам унутранага, суб'ектыўнага боку злачынства віну, матыў і мэту злачыннага дзеяння. Адносіны свядомасці і волі суб'екта злачынства да ўчыняемага ім злачынства і яго вынікаў былі асабліва распрацаваны ў статутным заканадаўстве. Заканадаўца XVI ст. выкарыстоўвае тэрміны «умысьльне», «неумысьльне» як агульнавядомыя і дастаткова выразна размяжоўвае ў наўмысных злачынствах два элементы: усведамленне суб'ектам злачыннасці ўчыняемага ім дзеяння і жаданне здзяйснення яго, ці жаданне надыходу шкодных вынікаў. Так, напрыклад, мужчына-дваяжэнец учыняе наўмыснае злачынства, а жанчына прызнаецца вінаватай у здзяйсненні злачынства толькі ў тым выпадку, калі ёй было вядома аб першым шлюбе (Статут 1588. Р. VI, арт. 22). Для характарыстыкі наўмыснасці злачынства заканадаўца выкарыстоўвае словы «веданычы», «умысьльне» і інш. або падкрэслівае, што злачынства ўчынялася неаднаразова, па папярэдняй змове і г. д. Усведамленне проціпраўнасці дзеяння і жаданне яго ўчынення І. А. Малиноўскі называе «хотением деяния»¹, якое як элемент намеру мае на ўвазе пабуджэнне да злачыннай дзейнасці, наяўнасць матыву, пастаноўку мэты, выбар спосабу здзяйснення злачынства і складанне плана будучых дзеянняў. Сведчанне жадання асобы здзейсніць злачынства мы бачым у шэрагу дыспазіцый, дзе апісваецца характар дзеянняў злачынца: тайна, скрытна, спадцішка і інш. Адназначна характарызуюцца як наўмысныя дзяржаўныя злачынствы. Часам намер падкрэслены словамі «гвалт», «гвалтовне», так як насілае мяркуе наўмыснасць учынення дзеяння або заканадаўца ўказвае на іншыя абставіны, якія сведчаць аб намеры ўчыніць злачынства.

Адносна таго, ці павінен суб'ект злачынства асэнсоўваць супрацьпраўнасць учыненага ім дзеяння, заканадаўца непаслядоўны. У выпадку парушэння агульнавядомых норм няведанне («неведомость») забароненасці дзеянняў не мае значэння. Аднак няведанне новых крымінальна-прававых норм павінна было б мець значэнне пры высвятленні віны правапарушальніка, але заканадаўца часта абыякавы да гэтага, часам толькі агаворвае, што пра новы закон належыць «оповедати, або се не ведомостью не вымовляли»². Нават у новым артыкуле Статута 1588 г. аб забароне дуэлей заканадаўца на здзіўленне абыякавы да ведання асобы, якая выклікала на дуэль, аб яе «выступу з сее уставы» (р. XI, арт.14).

Гаворачы «о неумысьльном а пригодном мужобойстве», якое адбылося пры пэўным збегу акалічнасцей («с пригоды, а не хути, не в зваде, але з неведомости»)³ закон выпускае з віду асноўную прымету

¹ Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 29.

² Статут 1566. Р. II, арт.26.

³ Статут 1588. Р. XI, арт. 23.

адрознення выпадку ад неасцярожнасці — адсутнасць магчымасці прадабачання небяспечных вынікаў. З-за таго, што паняцце «неумыслена» недастаткова тэарэтычна распрацавана, яно пераплятаецца з паняццем «неопартнасць» (неасцярожнасць). У выніку атрымліваецца, што да ненаўмысленых дзеянняў заканадаўца прылічвае выпадковыя. Статуты вылучаюць асобную катэгорыю неасцярожных дзеянняў і адносяць іх то да наўмысленых, то да ненаўмысленых. Усе неасцярожныя злачынствы дзеянні, якія сустракаюцца ў статутным заканадаўстве, на погляд І. А. Малиноўскага магчыма звесці да трох катэгорый:

1) дзеянні, якія выпякаюць з іншага дазволенага дзеяння (неасцярожны падпал лесу — Статут 1588. Р. X, арт.17);

2) дзеянні, якія з'яўляюцца вынікам іншых забароненых законам дзеянняў. Так, у Статуце 1529 г. забойства, учыненае «в зваде», прыраўноўваецца да выпадковага забойства (р. VII, арт. 29), а ў Статуце 1588 г. адрозніваецца забойства «в зваде», учыненае зачынышчыкам «звады» і здзейсненае асобай, якая абаранялася, прычым першае трактуецца як наўмыснае, а другое — як выпадковае (р. XII, арт. 10);

3) неасцярожнае дзеянне, учыненае асобай, якая па роду сваёй дзейнасці павінна была добрасумленна выконваць пэўныя абавязкі, заканадаўца часам адносіць да наўмысленых злачынстваў. Так, турэмны наглядачык адказвае за ўцёкі зняволенага, якому прызначана смяротная кара, калі гэта адбылося ў выніку яго «неопартнасці або недбаласці». Таксама вызначаецца адказнасць за намер і «недбальство прокуратора» (адваката), калі гэта прывяло «ку шкоде кому што у права недбальствам своим упустил»¹.

У феадальным крымінальным законе матыў злачынства амаль не ўплываў на ступень злачыннасці і каральнасці дзеяння, аднак у шэрагу артыкулаў заканадаўца прама звяртае ўвагу на яго як на абцяжваючыя або змякчаючыя адказнасць акалічнасці (напр., забойства «в зваде», у стане моцнага душэўнага хвалявання, здача горада непрыяцелю ў выпадку пагрозы голаду і інш.).

Закон лічыць мэту злачынства абавязковай прыметай крымінальных дзеянняў, якія здзяйсняліся з прамым намерам. Так, крадзеж і грабеж маюць мэтай завалоданне чужой маёмасцю. У некаторых выпадках заканадаўца ўводзіць у разрад характэрных прымет злачынства ўказанне на мэту ўчынкаў суб'екта. Так, уцёкі ў непрыяцельскія землі прызнаваліся злачынствам, калі здзяйсняліся з мэтай прычынення шкоды «господару, и речи посполитой» (Статут 1588. Р. I, арт. 6). Указанне на мэту не толькі служыць доказам злачыннасці і наўмысленасці дзеяння, але часам з'яўляецца падставай для размежавання асобных відаў злачынстваў. Так, забойства брата або сястры з

¹ Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 34—35.

мэтай заўладання спадчыннай нерухомасцю вылучана Статутам 1588 г. у асобны састаў злачынства (р. XI, арт. 8).

У старажытным крымінальным законе многіх народаў суб'ектам злачынства лічыліся не толькі людзі, але і жывёлы, і нават рэчы. Статуты прызнаюць суб'ектам злачынства толькі чалавека (нават калі шкоду зрабіла жывёла), які дасягнуў пэўнага ўзросту і быў у поўнай памяці. Толькі ў асобных, рэдкіх выпадках робяць выключэнні. У ВкЛ крымінальны закон прасціраўся на «всех княжат, панов рад, духовных и светских, панов хоруговных, рыцерство и всех подданных наших (г. зн. гаспадара) и всех станов». У гэтай прагрэсіўнай для свайго часу норме Статута 1588 г. (р. I, арт. 1) устаноўлена, што крымінальную адказнасць нясуць усе грамадзяне дзяржавы, незалежна ад класавай ці саслоўнай прыналежнасці, а таксама іншаземцы.

Упершыню аб узросце, з якога наступае крымінальная адказнасць, згадвае Судзібнік 1468 г., дзе гаворыцца, што дзеці да сямігадовага ўзросту не могуць перадавацца ў рабства за злачынства, учыненае бацькам (арт. 1). Заканадаўца ў XVI ст. вагаецца ў вызначэнні ўзросту крымінальнай адказнасці. Так, у Статуце 1529 г. гаворыцца аб пўналецці суб'ектаў права толькі ў сувязі з грамадзянска-прававымі адносінамі. Статут 1566 г. рэгламентуе ўжо крымінальную адказнасць з 14-гадовага ўзросту, а Статут 1588 г. канчаткова замацоўвае яе з 16-гадовага ўзросту, агаворваючы пры гэтым, што пры паўтарэнні здзяйснення злачынства магчыма, калі так вырашыць суд, ужыванне да асоб, якія не дасягнулі гэтага ўзросту, цясных пакаранняў — «яким караньём на теле» (р. XIV, арт. 11). Шкода за злачынства (кампенсацыя пацярпеўшаму была неабходным наступствам злачынства), здзейсненае грамадзянінам «лет зупольных не маючим», кампенсавалася бацькамі або сваякамі («крывными»), але з маёмасці, што была яго доляй у спадчыне. У выпадках неплацежаздольнасці непўналетняга закон прадугледжваў адпрацоўку прычыненай шкоды па адпаведнай таксе («по копе грошей год» — Статут 1588. Р. XIV, арт. 11).

«Преступление есть посягательство вменяемое, предполагающее присутствие известных условий нормальной психической деятельности преступника и являющееся результатом его виновности»¹. Дзе няма названых умоў, няма і адказнасці. Нават першы Статут далучаецца да паняццяў права таго часу, калі пэўны псіхічны стан злачынца пачынае прызнавацца адной з важных умоў вызначэння пакарання за злачынства. Паступова заканадаўца надае гэтаму ўсе большае значэнне. Суб'ектыўныя несвядомасць злачынца часта пазбаўляла ад усякай адказнасці, хаця ў пэўных выпадках магла цягнуць пакаранне². Насуперак абсалютна яс-

¹ Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. М., 1879. С. 67.

² Статут 1529. Р. VII, арт. 8, 14, 15, 16, 23.

наму сэнсу арт. 35 р. XI А. Ф. Кісцякоўскі гаворыць, што «по Литовскому Статуту 1588 г. сумасшедствие не избавляло от смертной казни за совершение убийства во второй раз»¹.

Як правіла, не падлягалі крымінальнай адказнасці псіхічна хворыя асобы: «дурни», «шалеёныя, которые за допущением Божиим от разуму отошедши». Заканадаўца не дае поўнага азначэння стану несвядомасці, аднак адзначае, што гэтыя асобы не даюць справаздачу сваім дзеянням і не могуць самастойна імі кіраваць. Гэтыя асобы пры здзяйсненні злачынстваў належалі спецыяльнай ізаляцыі і нагляду з боку сваякоў, слуг ці «врыда». У выпадку ўцёкаў з-пад варты яны маглі быць падвергнуты турэмнаму зняволенню, а ў асобных выпадках (напрыклад, уцёкі або здзяйсненне новага злачынства) і больш цяжкаму пакаранню (р. XI, арт. 35).

Закон гаворыць і аб стане алкагольнага ап'янення, прыраўноўваючы злачынствы, якія былі здзейснены «з опильства», да дзеянняў, здзейсненых «по злому умыслу» (р. XI, арт. 15, 22). Заканадаўца разумее і стан афекту, аднак прызнае яго абцяжарваючай віну акалічнасцю. Так, за забойства «з гневу а запаметолости сердца злого» прызначалася кваліфікаваная смяротная кара (р. XI, арт. 16).

Статутам вядома паняцце спецыяльнага суб'екта злачынства. Закон не дае азначэння гэтага паняцця, аднак адносна шэрага суб'ектаў злачынства называе такія дадатковыя прыметы, як службовае становішча асобы (судовыя чыноўнікі, іншыя «врядники»), адносіны да вайскавай службы (ваеннаабавязаныя, ваеначальнікі), нацыянальная і рэлігійная прыналежнасць чалавека (татары, яўрэі, цыганы і інш.).

§ 2. Саўдзел і датычнасць да злачынства

Старажытнаму крымінальнаму закону феадальнай Беларусі вядома паняцце саўдзелу, г. зн. аб'яднанага намагання дзвюх ці некалькіх асоб для здзяйснення злачыннага дзеяння. У XVI ст. статутныя нормы адрозніваюць яго асноўныя формы: савыканаўства (просты саўдзел); саўдзел з падзелам роляў (складаны саўдзел) і злачынную суполку. Аднак нават Статут 1588 г. блытае розныя тыпы саўдзельнікаў, не адмяжоўвае інтэлектуальнае віноўніцтва ад укрываальніцтва, дапамагання² і інш. Адсутнічае паслядоўнасць і ў пытанні пакарання саўдзельнікаў. У шэрагу ж артыкулаў вельмі выразна акрэслены тыпы саўдзельнікаў³.

Як правіла, аднолькавую адказнасць нясуць усе ўдзельнікі злачынства, якія былі савыканаўцамі. Так, за наўмыснае забойства шляхціца

¹ Кистяковский А. Ф. Исследования о смертной казни. СПб., 1867. С. 103.

² Статут 1588. Р. XI, арт. 35.

³ Там жа. Р. I, арт. 24; р. XI, арт. 17, 29 и др.

людзьмі «простага стану» ўсе злачынцы караюцца смерцю (р. XI, арт. 39). Тым не менш часам, асабліва ў сувязі з саслоўнай прыналежнасцю чалавека, адказнасць размяркоўваецца нераўнамерна. Напр., за забойства шляхціца, якое адбылося «в зваде», смяротнай кары належаў адзін шляхціц або смерцю караліся трое «людей простых» (па Статуту 1566 г. — сямёра), астатнія саўдзельнікі падвяргаліся турэмнаму зняволенню ці штрафу (р. XI, арт. 29, 39), прычым закон не рэгламентуе, на якіх падставах адбываўся выбар.

Пры складанай форме саўдзелу закон вылучае арганізатара злачынства, якому належыць злачынны намер, складанне плану дзеянняў і інш., называючы яго часам галоўным вінаватым, а таксама яго «помочнікаў», г.зн. памагатых, якія садзейнічалі выкананню злачыннага дзеяння парадамі, указаннямі, матэрыяльнымі сродкамі («конми, зброєю, людьми або пенезми» і інш.)¹. Апошнія асобы павінны былі прывесці ў суд выканаўцаў, і караліся яны ў залежнасці ад ступені ўдзелу і іншых абставін. Пры гэтым Статут 1588 г. удакладняў, што «слути панов своих за помочники розумены быти не могутъ» (р. XI, арт. 1)².

Закон надае шмат увагі такому віду саўдзелу, як падбухторванне, і вызначае падбухторшчыка як асобу, што з'явілася ініцыятарам здзяйснення злачынства шляхам узбуджэння ў іншай асобы жадання ажыццявіць злачынны намер. У выпадку, калі падбухторшчык ажыццяўляе свой намер фізічнымі сіламі другой асобы («з направи своее через кого колвек»), то за цяжкія злачынствы, як правіла, абодва караліся аднолькава (напрыклад, р. XI, арт. 17, 60 і інш.). Калі ж заканадаўца бачыў у дзеяннях гэтых асоб толькі «кривду» або «шкоду», а не грамадскую небяспеку, то адказвалі толькі выканаўцы. Пры адсутнасці выканаўцы задаволіць пацярпеўшага павінен быў падбухторшчык, які пры гэтым меў права самастойна шукаць выканаўцу (Статут 1529, р. VII, атр. 18; Статут 1566, р. XI, арт. 20; Статут 1588, р. XI, арт. 41). Некалькі інакш закон ставіцца да злачынстваў, якія здзейснены слугамі, і да злачынстваў, учынёных пасля «заруки». Абвінавачаная ў падбухторванні асоба, чые слугі ўчынілі злачынства, пры адсутнасці дастатковых доказаў павінна прынесці ачышчальную прысягу, а калі яна адмаўлялася ад яе — прыцягвалася да крымінальнай адказнасці (Статут 1588. Р. XI, арт. 37).

У законе агаворваліся і выпадкі неабходнага саўдзелу, калі для наяўнасці складу злачынства патрэбна была сукупная дзейнасць некалькіх асоб. Да іх належалі: дуэль, выкраданне замужняй жанчыны з мэтай шлюбу, дваяжэнства, «чужоложство», шлюб у недазволёных ступенях роднасці.

¹ Статут 1588. Р. XI, арт. 38.

² Там жа. Р. XI, арт. 1, 38.

Заканадаўца жадае адмежаваць злачынства ад іншых з'яў грамадскага жыцця, хутчэй раскрыць злачынства, а таксама хутчэй ізалюваць злачынец. Асобы, якія ведалі аб злачынстве, калі іх дзейнасць не знаходзілася ў прычыннай сувязі са злачынным вынікам, як правіла, не прыцягваліся да адказнасці. Аднак Статуты ведаюць некалькі відаў загадзя не абяцанага дзеяння, якое не мела прычыннай сувязі са злачынным вынікам і ўтварала самастойны склад злачынства (датычнасць да злачынства). Гэта: укрываальніцтва, неданясенне аб рыхтуемым злачынстве, карыстанне вынікамі злачынства і патуранне.

Асобую заканадаўчую рэгламентацыю атрымала ў Статуце 1588 г. укрываальніцтва злачынства, якое праяўлялася ў актыўных паводзінах асобы з мэтай хавання злачынцаў, а таксама хавання прылад і сродкаў здзяйснення злачынства. У статутных нормах гаворыцца аб «переховываньі» злачынцаў у маёнтку (доме), прыняцці іх на службу (р. XI, арт. 36; р. XIV, арт. 13); дапамозе ва ўцёках або дапушчэнні ўцёкаў да судовага разгляду справы, «пощаде злодея», прысуджанага да смяротнай кары (р. XIV, арт. 13); стварэнні перашкод службовай асобе пры затрыманні злачынца (р. IV, арт. 32); вызваленні асуджанага (р. IV, арт. 31). Ступень пакарання за ўкрываальніцтва залежала ад цяжкасці злачынства і катэгорый злачынцаў. Так, асобы, што хавалі «злочинцев, разбойников, злодеев явных, людей выволаных», караліся таксама, як і самі злачынцы (р. XI, арт. 36).

Аб'ектыўны бок такога віду датычнасці да злачынства, як карыстанне здабыткамі злачынства, адлюстраваны ў Статуце словамі: «тех речей злодейских ведома поживал» (р. XI, арт. 36). Аднак у дыспазіцыі гэтай прававой нормы не ўдакладнялася, якіх менавіта «речей», і не давалася азначэння паняцця «уживал», хаця гаварылася толькі аб абавязковай умове — веданні, што ў карыстанні знаходзіліся «речи злодейские». У выпадку карыстання здабыткамі злачынства сямі злачынца закон абавязваў кампенсавать шкоду пацярпеўшаму. Калі гэта датычылася іншых асоб, то рэгламентавалася як укрываальніцтва і падлягала пакаранню як за ўчыненне злачынства (р. XI, арт. 36).

Адносна неданясення аб злачынствах Статут неспаслядоўны, хаця па агульнаму правілу не лічыць абавязкам падданных дзяржавы і не прадпісвае ім даносіць аб злачынных дзеяннях. Наадварот, заканадаўца лічыць даносы грамадскім злом, з якім спрабуе змагацца шляхам непрызнання тайных даносаў і ўстанаўлення такога пакарання ілжэданосчыку, да якога мог быць прыцягнуты абвінавачаны ім чалавек. Заканадаўца робіць выключэнне і абяцае ўзнагароду ў выпадку даносу аб падрыхтоўцы дзяржаўнага злачынства, бачачы ў гэтым справядлівую ўзнагароду за перасцярогу аб небяспецы, што пагражае дзяржаве. Неспаслядоўнасць Статута праяўляецца і ва ўстанаўленні цяжкага пакарання («честь и горло

тратити мають») за неданясенне паўналетніх сыноў аб падрыхтоўцы іх бацькам дзяржаўнага злачынства, аднак закон патрабуе пры гэтым пераканаўчых доказаў таго, што сыны злачынца былі «ведомыми тоє зарады отцовское» (р. I, арт. 3).

Такі від датычнасці да злачынства, як злачыннае патуранне, г. зн. неперашкода здзяйсненню злачыннага дзеяння асобай, якая абавязана папярэдне злачынства або наглядаць за выкананнем закона, прыраўноўваўся да саўдзелу, і вінаваты караўся аналагічна з выканаўцам (р. III, арт. 36; р. XIV, арт. 33). Напрыклад, абавязкам ураднікаў (ваяводаў, старастаў, дзяржаўцаў, войтаў і інш. службовых асоб) быў нагляд за выкарыстаннем гандлярамі правільных мер і вагаў, барацьба з «покутными корчмамі», стрыманне злачынных і іншых супрацьпраўных дзеянняў. Увогуле заканадаўца пастаянна звяртае ўвагу на пытанне аб саўдзеле і ў некаторых артыкулах дастаткова выразна размяжоўвае тыпы саўдзелу, аднак у іншых артыкулах інтэлектуальная савінаватасць змешваецца з укрываальніцтвам (р. XI, арт. 37), з дапамаганнем (р. XI, арт. 35) і г. д. Такая ж неакрэсленасць заўважаецца і адносна пакаральнасці саўдзелу.

§ 3. Абставіны, якія выключаюць злачыннасць дзеяння

У адпаведнасці з дэклараванымі Статутам 1588 г. прынцыпамі справядлівасці, гуманнасці і законнасці ў адносінах да асобы, якая ўчыніла супрацьпраўнае дзеянне, заканадаўца рэгламентуе і падставы, якія выключалі злачынны характар дзеянняў, што пасягалі на ахоўныя законам даброты і інтарэсы. Гэта перш за ўсё неабходная абарона (добра вядомая ўжо першаму Статуту) і выкананне прадпісанняў закона. У асобных выпадках закон гаворыць пра крайнюю неабходнасць, рэалізацыю прыватнага права і згоду пацярпеўшага.

Найбольш распрацаваны ў Статуце інстытут неабходнай абароны. Крымінальны закон гаворыць, што стан неабходнай абароны мае месца тады, калі «за пачатком» нападаючага асоба вымушана абараняцца ад замаху («у обороне примушоный»), г.зн. асоба правамерна абаранялася ад злачыннага замаху шляхам прычынення шкоды нападаючаму. Дзеяннямі асобы, што абаранялася, кіравала не злая воля, але неабходнасць, з прычыны якой адбіваецца агрэсія, і асоба вымушана абараняць як сваё жыццё, здароўе, маёмасць, так і трэціх асоб. Заканадаўца разумее, што стан неабходнай абароны мае месца ў пэўных межах. Па-першае, пры супрацьпраўнасці нападу: супраць «гвалтовніка», яго «помочников», супраць «злодея», супраць выкрадальніка жонкі і інш. Не можа быць неабходнай абароны супраць асоб, якія дзейнічаюць на законных падставах або «в зваде». Забойства «в зва-

де» зачыншчыка («за пачатком онога забитого») трактуецца як не-наўмыснае, і за яго выплачвалася толькі галоўшчызна (р. XI, арт. 22). У выпадку забойства таго, хто «засел на дорозе», закон гаворыць аб стане неабходнай абароны і выключае крымінальную адказнасць («от горла, головшизны, везенья и от шкoды волен будеть» (р. XI, арт. 21)). Такім жа чынам разглядаюцца дзеянні ўласніка супраць злодзеяў на збожжавым полі ўласніка (р. XIV, арт. 26).

Па-другое, крымінальны закон патрабуе наяўнасці сапраўднай (рэальнай) небяспекі, г.зн. ажыццяўлення нападаючым пэўных дзеянняў з мэтай рэалізацыі свайго злчыннага намеру. Прычым заканадаўца не абмяжоўвае стан неабходнай абароны момантам сканчэння злчыннага замаху, а падоўжвае яго да таго моманту, пакуль не будзе вернута страчанае або не будзе злоўлены злчыннец. Момант злаўлення «злодея утекаючoгo» і з'яўляецца момантам сканчэння стану неабходнай абароны (р. IV, арт. 62).

Лічыцца правамернай неабходная абарона ў выпадку, калі слуга абараняе свайго пана, або госць — гаспадара домаўладання (р. XI, арт. 19, 25). Трэба адзначыць, што закон не патрабуе суразмернасці абароны характару і небяспекі замаху, аднак рэгламентуе некаторыя працэсуальныя асаблівасці расследавання такіх спраў, як умовы правамернасці неабходнай абароны. У прыватнасці, пра забойства нападаючага («злодея» і інш.) закон патрабаваў неадкладна паведаміць бліжэйшым суседзям і «вряд судовы», а труп павінен быць агледжаны возным і панятымі, а потым дастаўлены ў суд, дзе прыносілася прысяга аб здзяйсненні забойства ў стане неабходнай абароны (р. XI, арт. 20—22).

Крайняя неабходнасць як акалічнасць, што выключала злчынны характар дзеяння і яго каральнасць, прызнаецца заканадаўцам у Статуце 1588 г. у двух выпадках: пры сдачы крэпасці непрыяцелю па прычыне «голада гвалтoвнoгo» (р. I, арт. 3) і пры забойстве чужога сабакі «кием або якою броней, себе боронечи не пометом, ани стрелбою» (р. XIII, арт. 13).

Рэалізацыя прыватнага права рэгламентуецца таксама як падстава, якая выключае злчынны характар дзеяння. Прызнаючы за прыватнымі асобамі права ўзбуджэння крымінальнага праследавання ў судзе (так званыя справы прыватнага абвінавачвання), заканадаўца адначасова прызнае за «жалобной стороной» права на правядзенне некаторых працэсуальных дзеянняў, неабходных для своєчасога выяўлення і замацавання доказаў па крымінальнай справе. Так, злоўлены пацярпеўшым на таргу злодзей вызваецца з турмы па адбыцці чатырох дзён, калі пацярпеўшы не прадставіць адпаведных доказаў, але плаціць пры гэтым «по-туремное», пасля чаго атрымлівае права на кампенсацыю ўронy і задавальненне за нанесеную яму абразу (р. XIV,

арт. 4). У выпадку крадзяжу пацярпеўшы мае права з мэтай адшукання слядоў злачынства «обыск вчинити» ў доме западозранага, прытрымліваючыся пры гэтым працэсуальных правіл. Не прызнаюцца крымінальнымі і некаторыя выпадкі самаўпраўства: «грабеж» асобы, злоўленай пры парубцы чужога лесу (р. X, арт. 5) або пры патраве (р. XII, арт. 2), раскапванні грэблі, прысыпанай уладальнікам супрацьлеглага берага (р. IX, арт. 21).

У шэрагу крымінальна-прававых норм, у першую чаргу рэгламентуючых замах на маёмасныя правы (р. IV, арт. 32; р. IX, арт. 21; р. XI, арт. 12, 13 і інш.), ёсць прамое ўказанне на тое, што калі дадзеныя замах здзейснены без «воли» ўладальніка, ён супрацьпраўны, у процілеглым жа выпадку дзеянне з'яўляецца правамоцным, г. зн. згода пацярпеўшага выключае злачыннасць і пакаральнасць дзеяння.

§ 4. Класіфікацыя і віды злачынстваў

Доўгі час звычай быў асноўнай крыніцай крымінальнага права феадальнай Беларусі. У дайшоўшых да нас старажытных пісаных крыніцах права ўтрымліваліся толькі асобныя крымінальна-прававыя нормы. Толькі ў першым агульнадзяржаўным кодэксе ВкЛ — Судзебніку Казіміра 1468 г. былі згрупаваны ў пэўнай паслядоўнасці злачынныя дзеянні. Аднак Судзебнік не прэтэндаваў на паўнату ўрэгулявання праваадносін у вобласці злачынства і пакарання і замацаваў па даволі простае схематэма адзіныя для ўсёй дзяржавы віды злачынстваў супраць уласнасці і асобы, а таксама і пакаранні за іх.

Толькі ў Статутах, якія характарызавалі новы этап развіцця крымінальнага заканадаўства, наглядаецца дастаткова дакладная сістэма ў выкладанні сутнасці злачынства і пакарання. Статут 1588 г., які завяршыў кадыфікацыю крымінальнага закона ВкЛ, утрымліваў пэўную класіфікацыю злачынных дзеянняў і спрабаваў згрупаваць злачынствы па аб'екту злачыннага замаху. Ён не ўтрымлівае поўнай і дакладнай класіфікацыі злачынных дзеянняў, аднак самыя цяжкія, на думку заканадаўцы, дзяржаўныя злачынствы размешчаны ў першым раздзеле («О персоне нашей господарской»); злачынствы маёмасныя і супраць асобы сканцэнтраваны ў XI раздзеле («О гвалтах, о бoех, о головщицах шляхетских») і ў XIV раздзеле («О злодействе всякого стану»); злачынствы супраць правосуддзя змешчаны ў IV раздзеле («О судях и о судех»); воінскія злачынствы — у другім раздзеле («О обороне земской»). Аднак разам са згрупаванымі ў гэтых раздзелах аднароднымі злачынствамі сустракаюцца і такія, што ўключаны ў пэўны раздзел на падставе зусім выпадковых прымет. Акрамя таго, у раздзелах, дзе ў асноўным сканцэнтраваны крымінальна-прававыя нормы, сустракаюцца і іншыя (кансты-

туцыйныя, грамадзянска-прававыя і інш.). Заканадаўца XVI ст. пры кадыфікацыі права рабіў высновы па ўласных, вядомых яму крытэрыях і прынцыпах. Так, у першыя тры раздзелы Статута 1588 г. ён уключаў разам з асноўнымі канстытуцыйнымі нормамі некаторыя крымінальна-прававыя нормы, напэўна, ён кіраваўся іх асаблівай значнасцю. Адначасова з класіфікацыйй злачынстваў па аб'екту замаху, Статут падзяляе іх на «речи кржавые, где о горло идетъ» і «речи меньшиє, не кржавые, где о горле не идетъ», г.зн. дае класіфікацыю па ступені цяжкасці (небяспечнасці). Вычарпальнага пераліку, як і тлумачэння гэтых тэрмінаў у законе няма, але за словамі «речи кржавые», «речи меньшиє» амаль заўсёды ідзе тлумачэнне: словы «за што горлом караюць» або «где о горле не идетъ». У адным з артыкулаў знаходзіцца прыкладны пералік «речей кржавых»: забойства, разбой, згвалтаванне, падпал, наезд, звязаны з забойствам, пасля чаго заканадаўца гаворыць: «и иные речи кржавые, то есть за што горлом караюць» (р. XIV, арт. 35). Пераліку «речей меньших» у Статуце няма, але ў шэрагу артыкулаў растлумачваецца: «за што горлом не караюць», «розлитьем крови не караюць», «где о горле не идетъ» (р. IV, арт. 9, 30 і інш.) Усё гэта дае падставы лічыць такія паняцці адпавядаючымі сучасным паняццям: цяжкія, менш цяжкія крымінальныя злачынствы.

У крымінальным законе феадальнай Беларусі даследчык І. А. Малиноўскі ў залежнасці ад аб'екта замаху вылучае наступныя віды злачынстваў:

- злачынствы супраць веры;
- злачынствы супраць маралі;
- злачынствы супраць сямейнага права;
- палітычныя злачынствы;
- ваенныя злачынствы;
- злачынствы па судовай службе і супраць судовай улады;
- паліцэйскія злачынствы;
- злачынствы супраць гонару;
- замах на асобу:
  - а) злачынствы супраць жыцця,
  - б) злачынствы супраць здароўя,
  - в) злачынствы супраць свабоды;
- замах на асобу і маёмасць:
  - а) навод ці наезд,
  - б) разбой;
- замах на маёмасць:
  - а) грабеж,
  - б) крадзеж, прысвойванне маёмасці,
  - в) незаконнае карыстанне і пашкоджанне чужой маёмасці,

- г) замах на нерухомую маёмасць,
- д) парушэнне пастаноў, якія рэгулююць узаемныя адносіны паміж «паном» і слугамі¹.

Сучасны гісторык-правазнаўца прафесар І. А. Юхо дае класіфікацыю злачынстваў па тых жа падставах:

- 1) дзяржаўныя;
- 2) супраць парадку кіравання і правасуддзя;
- 3) воінскія;
- 4) супраць рэлігіі і царквы;
- 5) супраць маралі;
- 6) супраць жыцця, здароўя і гонару людзей;
- 7) замах на маёмасць;
- 8) злачынствы слуг і феадальна-залежных людзей супраць феодалаў.²

Акрамя таго, па спосабу ўзбуджэння спраў у судзе І. А. Юхо падзяляе злачынствы на тры віды: 1) злачынствы, справы па якіх узбуджаліся прадстаўнікамі дзяржаўнай улады незалежна ад наяўнасці пацярпеўшага ці яго згоды; 2) злачынствы па справах прыватнага абвінавачвання; 3) злачынствы па справах змешанага абвінавачвання, па якіх абвінаваўцамі выступалі як прадстаўнікі дзяржаўнай улады, так і асобныя грамадзяне.

Пры скупаўленні прыведзеных класіфікацый па крымінальнаму закону феадальнай Беларусі можна зрабіць вывад, што І. А. Маліноўскі абгрунтавана дае больш падрабязную класіфікацыю злачынных дзеянняў, вылучаючы, напрыклад, у асобны від паліцэйскія злачынствы, а таксама злачынствы супраць сямейнага права і супраць маралі. Аднак трэба адзначыць, што ён не зусім пераканаўча аргументуе вылучэнне апошніх двух відаў злачынстваў у асобныя катэгорыі, а тым больш нельга згадзіцца з пастаўленнем іх на адно з першых месц у сістэме відаў злачынстваў. Сам заканадаўца XVI ст. на першы план ставіць дзяржаўныя злачынствы (І. А. Маліноўскі называе іх палітычнымі) і таму змяшчае іх у першых раздзелах Статутаў.

Далей пры характарыстыцы відаў і складаў злачынстваў мы будзем прытрымлівацца ў асноўным класіфікацыі І. А. Юхо, праведзенай ім на падставе аб'екту злачыннага замаху, аднак будзем улічваць пры гэтым і іншыя абставіны, у першую чаргу — паслядоўнасць размяшчэння крымінальна-прававых норм у Статуце 1588 г.

Злачынствы дзяржаўныя і супраць парадку кіравання

У перыяд цэнтралізацыі ВкЛ узмацняецца ўлада гаспадара (Вялікага князя), што знайшло выяўленне ў заканадаўчым замацаванні паў-

¹ Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С.54.

² Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. С. 84–85.

намоцтваў вярхоўнага правіцеля ў вобласці прыняцця рашэнняў, маючых вышэйшую юрыдычную сілу, ва ўстанаўленні адзіных дзяржаўных пошлін, праве на чаканку манеты і інш. У сувязі з чым і замах на паўнамоцтвы гаспадара разглядаўся як замах на вярхоўную ўладу. Заканадаўца асобна выдзяляе злачынствы супраць асобы гаспадара, г.зн. з яго асобаю атаясамлівалася само паняцце дзяржавы, яго недатыкальнасць і суверэнітэт. Для наяўнасці гэтага складу злачынства не патрэбен нават надыход шкодных вынікаў, дастаткова самога злачыннага замаху. Акрамя таго, справы «о ображенъе маестату нашего господарского» разглядаюцца «нигде инде, одно на сойме великом вальном с панами радами нашими...», г.зн. на соймавым судзе, у час работы вышэйшага органа дзяржаўнай улады.

Аднак не толькі ахове паўнамоцтваў гаспадара надаецца заканадаўчая форма. Вялікі князь з'яўляецца не толькі вярхоўным правіцелем, але і вышэйшай службовай асобай у дзяржаве. Таму закон замацоўвае і пэўныя яго абавязкі, спрабуючы рэгламентаваць прававы статус гэтай пасады. Гаспадар перш за ўсё абавязаны сам выконваць закон і клапаціцца аб выкананні яго ўсімі службовымі асобамі і падданымі дзяржавы. Безумоўна, у першую чаргу закон устанаўлівае абавязак гаспадара клапаціцца аб правах і вольнасцях шляхецкага саслоўя. І. А. Малиноўскі адносіць парушэнне вольнасцяў шляхецкіх да дзяржаўных злачынстваў, тлумачачы гэта тым, што законы, якія рэгламентуюць правы шляхты, адносяцца да галоўных законаў дзяржавы¹. З гэтым трэба згадзіцца, аднак у першую чаргу маючы на ўвазе тое, што недатыкальнасць правоў і свабод шляхты ў той час з'яўлялася гарантыяй неўстанаўлення ў дзяржаве аўтарытарнай, неабмежаванай улады Вялікага князя. Фактычна аб гэтым прама гаворыць А. Сапега ў «обращении ко всем сословиям» — прадмове да Статута 1588 г. «Сам господар пан наш, — падкрэслівае ён, — жадное звирхности над нами заживати не может, одно только, колько ему право допущаеть»². У гэтым палажэнні заключаны не толькі важны канстытуцыйны прынцып (будучы адначасова польскім караём, Вялікі князь быў гарантыяй «вольностей шляхетских», садзейнічаў захаванню дзяржаўнага суверэнітэту ВкЛ), але і асноўны прававы прынцып законнасці.

Замаху на жыццё і здароўе службовых асоб пры выкананні імі сваіх абавязкаў або грамадзян, узятых пад асаблівую ахову дзяржавы, а таксама злачынствам, здзейсненым у месцах знаходжання Вялікага князя, Статут надае характар абразы персоны гаспадара. Такія дзеянні з'яўляліся двухаб'ектнымі, бо пасягалі не толькі на асобу, але і на «маестат господарский».

¹ Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 104.

² Статут 1588. С. 47.

Пералік дзяржаўных злачынстваў даволі вялікі.

1. «Ображенье маестату господарского» і «зрада речи посполитой». Аб'ектыўны бок гэтага злачынства заключаўся ў наступным:

а) учыненне заговору ці бунту супраць гаспадара, нават у выпадку, калі б «пан Бог уховал, ижбы оная змова не была учинком пополнена» (Статут 1588. Р. I, арт. 3);

б) збор войска і падрыхтоўка ваеннага паходу з мэтай звяржэння існуючай вялікакняжацкай улады («хотечи хто осести и опановати тое панство Великое князство и господарам на нем быти, и войско, люд служебный збирал, выводил» — р. I, арт. 3);

в) здрада «господару и речи посполитой» шляхам дачы парад непрыяцелям або аказання іншай дапамогі («Листы до них або послы радечи против нам... або остерегаючи слал, тым неприятелем якую помоч давал» — р. I, арт. 3);

г) здача крэпасці ворагу, «кромѣ причины голоду гвалтовного», або прывод непрыяцельскіх войск на тэрыторыю дзяржавы (р. I, арт. 3);

д) абраза асобы гаспадара, учыненая вусна або ў пісьмовай форме (р. I, арт. 4);

е) уцёкі «до земли неприятельское умыслом злым на зраду ...» (р. I, арт. 6, 7);

ж) вываз зброі і ваеннай амуніцыі («наряду военного») у непрыяцельскія землі (р. III, арт. 48);

з) неданясенне дарослых сыноў аб вядомай ім здрадзе бацькі (р. I, арт. 6, 7);

і) заведама ілжывы данос аб дзяржаўным злачынстве (р. I, арт. 2, 5). (Статут 1588 г. адмяжоўвае заведама ілжывы данос аб дзяржаўным злачынстве ад даносу аб учыненні іншых крымінальных злачынстваў. Падставай для гэтых норм былі палажэнні прывілеяў.)¹

2. Замах на выключную кампетэнцыю вярхоўнай улады:

а) чаканка манеты «ку шкоде речи посполитой» без дазволу гаспадара (р. I, арт. 3). Заканадаўца адносіць дадзенае злачынства да «ображенье маестату господарского», аднак нармальны абарот грошай у дзяржаве з'яўляецца прэагатывай вярхоўнай улады і замах на яго з'яўляецца ў першую чаргу замахам на фінансавую сістэму дзяржавы, яе эканамічны лад;

б) фальшываманецтва. Пры ўстанаўленні вышэйшай меры пакарання за гэта злачынства (кваліфікаванай смяротнай кары) заканадаўца дэталёва абмалёўвае аб'ектыўны бок злачыннага дзеяння: «Хто бы монету нашу фольшовал, перепродавал и обрезывал, так теж мынцари наши, которые золото, серебро и иншую материю належачую и прислухающую ку мынцы, фальшовали бы, зливали и мешали...» (р. I, арт. 17);

¹ Ясинский М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. С. 132.

в) выказванне супраць рашэнняў («выроков»), вынесеных гаспадаром і радай (р. I, арт. 11);

г) самавольнае ўстанаўленне новых відаў пошлін або яе новага памеру «ани на дорогах, ни на мостах, ани на греблях, ани на реках, ани на перевозех, ани в торгах, ани на местечках и стодолах або корчмах, на гостинцах, в именьях своих» (р. I, арт. 29);

д) самавольны захоп зямлі, феадальна залежных людзей «без данины нашею» (г.зн. без дазволу гаспадара), а таксама прысвойванне дзяржаўных зямель і даходаў (р. I, арт. 15, 19). Вінаватыя ў прысвойванні вялікакняжацкай нерухомаści караліся па ўстаўных граматах вялікага князя («ино нам тых карати»), але як — невядома, бо граматы не мелі патрэбы ў такім азначэнні пакаральных санкцый за злачынствы, суддзі былі павінны кіравацца звычайным правам¹;

е) самавольнае карыстанне маёмасцю гаспадара (р. I, арт. 35);

ж) састаўленне падложных грамат ад імя гаспадара і падробка яго пячаткі і подпісу, а таксама незаконнае карыстанне пячаткамі дзяржаўных устаноў (р. I, арт. 16).

3. Замах на «вольности шляхетские». Закон прама прадпісвае гаспадару захоўваць прывілеі шляхты. У Статуце ёсць шэраг норм, якія прадугледжваюць пакаранне за абразу шляхецкай годнасці, а таксама нормы, якія не ўтрымлівалі санкцый, але забаранялі парушэнне ўставы гаспадара аб займанні пасадаў у дзяржаве толькі шляхціцамі, парушэнне правіл падаткаабкладання шляхціцаў, парушэнне права выключнай падсуднасці вялікакняжацкаму суду і суду паноў-рады крымінальных спраў аб гонару і годнасці шляхціцаў і інш.²

4. Замах на парадак кіравання:

а) забойства, а таксама ўсякае насілле ў адносінах да службовых асоб (пасланца вялікага князя, вознага і інш.) пры выкананні імі службовых абавязкаў, прычым за забойства належыць не толькі смяротная кара, але і «тroyкая» галаўшчызна (р. I, арт. 24);

б) забойства, насілле, абразу ў адносінах «панов рад наших, воевод, кашталянов, старост, подкоморих» і службовых асоб «вряда судового гродского и земского або комиссарского» пры выкананні імі службовых абавязкаў, за што ў асабліва цяжкіх выпадках вінаваты «честь и горло тратить» (р. I, арт. 14);

в) супраціўленне вознаму ў форме адмовы вярнуць «листы отворные», выдадзеныя гаспадаром або «врядом» (р. I, арт. 23);

г) замах на жыццё, здароўе і гонар прыватных асоб, здзейшчэння ў прысутнасці гаспадара, на вялікакняжацкім двары, у маёнтку Вялікага князя або ў месцах яго знаходжання (р. I, арт. 9, 10);

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту. С. 82.

² Статут 1588. Р. III, арт. 5, 10, 12, 13, 15, 18, 27, 46 і інш.

д) замах на жыццё і здароўе асобы, якая забяспечана ахоўнай граматай гаспадара «глейтом» або «заручным листом» (р. I, арт. 13, 25);
е) нашэнне зброі (акрамя «меча, корда, шаблі и иное ручное брони») у месцы жыхарства або знаходжання гаспадара (р. I, арт. 10). За дадзенае злачынства заканадаўца прадугледжваў канфіскацыю зброі і штраф на карысць вярда, да выплаты якога вінаваты павінен «у везенью седети». За большасць астатніх злачынстваў часцей за ўсё была прадугледжана смяротная кара і выплата штрафу (галоўшчыны, навязкі) у двайным, трыным і нават чатырохразовым памеры.

Воінскія злачынствы

Прававыя нормы, якія датычацца воінскіх злачынстваў, упершыню сустракаюцца ў прывілеях і соймавых пастановах Вкл. Так, адзін з першых агульназемскіх прывілеяў ад 20 лютага 1387 г. гаворыць аб абавязку феодалаў удзельнічаць у ваенным паходзе на падставе асабістых затрат. З выдзяленнем шляхты ў асаблівае прывілеяванае саслоўе, асноўным абавязкам якога з'яўлялася нясенне воінскай службы, узнікла неабходнасць заканадаўчага рэгламентавання парадку нясення гэтай службы з устанаўленнем адпаведных санкцый за яго парушэнне. Упершыню раздзел «Об обороне земской», які ўтрымліваў 15 артыкулаў, з'явіўся ў Статуце 1529 г. У далейшым ён дапаўняўся новымі артыкуламі, і адпаведны раздзел Статута 1588 г. утрымліваў ужо 27 артыкулаў, якія ўключалі шэраг складаў воінскіх злачынстваў, адметнай рысай якіх было здзяйсненне іх ваеннаслужачымі або ваеннаабавязанымі ў час вайны ці ваеннага паходу. Да іх адносяцца:

1. Ухіленне ад воінскай службы, г.зн. няўка ў назначаны час на пункт збору, адсутнасць на аглядах войск і перапісах і інш., за што вінаваты «именъе свое тратить» (р. II, арт. 1). Іншыя артыкулы дапаўняюць аб'ектыўны бок гэтага складу злачынства, гавораць аб абавязку (пад пагрозай ужывання пакарання) занятай на службе ў гаспадара асобы (а таксама на судовай або іншай пасадзе) паставіць замест сябе «под хоругвь поветовую» іншага чалавека (р. II, арт. 7), або ўстанаўліваючы забарону для феодалаў адпускаяць без дазволу гетмана з месца збору «своих обязанных ратников» (р. II, арт. 10), або забараняючы шляхціцу продаж сваёй нерухомай маёмасці і заняцце ліхварствам з мэтай ухілення ад воінскай службы (р. III, арт. 24).

2. Парушэнне парадку нясення воінскай службы:

а) самавольнае пакіданне месца воінскай службы;

б) уцёкі з поля бою (р. II, арт. 14), пры гэтым параўнальна са Статутам 1566 г., які за ўчыненне гэтага злачынства прадугледжваў пакаранне ў выглядзе канфіскацыі маёмасці і толькі пры рэчыдыве гаварыў аб пазбаўленні гонару (р. II, арт. 14), Статут 1588 г. рэгламен-

туе страту гонару вінаватай асобай;

в) неналежнае выкананне каравульнай службы, якое стала прычынаю шкоды «в людех и в конех военных» (Статут 1529. Р. II, арт. 11);

г) самавольнае пакіданне месца службы наёмнікам, што прыраўноўвалася да таго «яко бы з битвы утек» (р. II, арт. 10) і каралася жорсткім пакараннем: «через вырок наш господарский именье и честь тратить»;

д) няяўка «до войска, на попис» ва ўстаноўлены тэрмін без уважлівых прычын, за што вінаваты адсылаўся на тэрмін, у два разы перавышаючы спазненне, «на границу або там где того потреба речи посполитой окажетъ» (р. II, арт. 13);

е) пазычанне ў час ваеннага паходу сваёй баявой амуніцыі (р. II, арт. 15), за што прадугледжвалася матэрыяльная адказнасць. Статут 1566 г. за паўторнае здзяйсненне дадзенага злачынства прадугледжваў смяротную кару (р. II, арт. 15).

3. Злачынствы, здзейсненыя ваеннаслужачымі:

а) наезд «на дома и гумна шляхетские», зроблены ў час ваенных дзеянняў або па дарозе ў стан ваенных дзеянняў і назад (р. II, арт. 18);

б) «гвалт або наход военный», учынены ваеннаслужачымі «один на другого умысленне або обычаем звады» (р. II, арт. 21);

в) прысвойванне знойдзенай у паходзе маёмасці (р. II, арт. 25);

г) незаконнае карыстанне або пашкоджанне маёмасці мірных жыхароў (р. II, арт. 27). Трэба сказаць, што ў час паходу ваеннаслужачыя мелі права набываць у мірных жыхароў «живность на самого себе и на коне» па ўсталяванай таксе («водлуг уставы»). За парушэнне «уставы» накладваўся крымінальны штраф («гвалт» – Статут 1529 г.), а ў другім і трэцім Статутах прадугледжвалася пакрыццё ўрону ў двайным памеры, што таксама сведчыла аб крымінальна-прававым характары адпаведных норм.

Пры ўстанаўленні пакарання за злачынствы, здзейсненыя ваеннаслужачымі, заканадаўца ў першую чаргу ставіў іх у залежнасць ад злачыннага выніку. Так, наезд на шляхецкія дамы, спалучаны з забойствам, насілле, прычыненнем ран, караўся смяротнай карай з выплачваннем адпаведных штрафаў, а за наезд, які суправаджаўся толькі «шкодой», вінаваты быў абавязаны «гвалт и шкоду за доводом слушным сови́то платити» (р. II, арт. 18).

4. Злачынствы, учыненыя ваеначальнікамі:

а) невыкананне харужым сваіх абавязкаў «водлуг цноты и повинности», што цягнула «страченье вряду» (р. II, арт. 5);

б) наўмыснае ўтойванне ад гетмана адсутнасці ў паходзе ваеннаабавязанага «земянина» (р. II, арт. 10);

в) хабарніцтва воінскіх чыноў. Статут 1529 г. прама забараняў гетманам прымаць у рэестр спазніўшыхся на вайну і «брати от них да-

ров» (р. II, арт. 6), а таксама забараняў старшым «над заставаю» браць падарункі ад сваіх людзей (р. II, арт. 8), устанаўліваючы за такія правапарушэнні санкцыі ў выглядзе «віны» на карысьць Вялікага князя. Статут 1588 г. толькі ўспамінае аб такім складзе злачынства, не раскрываючы яго зместу і не ўстанаўліваючы крымінальнай санкцыі за яго ўчыненне.

Злачынствы супраць правасуддзя

У XVI ст. у ВкЛ звяртаецца пільная ўвага на судовую ўладу ў дзяржаве, робіцца спроба адмежаваць судовую ўладу ад адміністрацыйнай. Аб гэтым сведчыць судовая рэформа, якая знайшла заканадаўчае адлюстраванне ва ўсіх трох Статутах. Упершыню 6-ы раздзел «О судьях», які з'явіўся ў Статуце 1529 г., які складаўся з 28 артыкулаў, перамяшчаны заканадаўцам на чацвёртае месца ў Статуце 1588 г. і быў ужо з 105 артыкулаў. Такім чынам, прававыя нормы, якія тычыліся дзейнасці судовых органаў, займаюць больш 1/5 часткі Статута.

Заканадаўца спрабуе ў гэтым раздзеле прадугледзець усе выпадкі крымінальна-пакаральных дзеянняў, у сувязі з чым даходзіць зрэдку да кур'ёзу. Так, у аб'ектыўны бок такога злачынства, як супраціўленне вознаму, ён уключае нават прымушэнне вознага праглынуць дастаўлены ім судовыя павесткі і іншыя судовыя «лісты», а таксама вырыванне барады і вусоў вознага, падразанне хваста яго каню (р. IV, арт. 11). Акрамя таго, шэраг дзеянняў, якія заканадаўцам XVI ст. трактуюцца як злачынныя, у сучасным праве адносяцца да дысцыплінарных правапарушэнняў.

Усе склады дадзенага віду злачынстваў аб'ектам замаху маюць нармальную дзейнасць судовых органаў пры адпраўленні правасуддзя. У залежнасці ж ад суб'екта злачынства іх можна падзяліць на дзве асноўныя групы: злачынствы, учыненыя судовымі чыноўнікамі, і злачынствы, учыненыя ўдзельнікамі судовага працэсу.

I. Злачынствы, учыненыя судовымі чыноўнікамі (суддзямі, «врядниками судовыми», ваяводамі, дзяржаўцамі, цівунамі, вознымі, турэмнымі наглядачыкамі):

1) няўка без уважлівых прычын «до трех разов, врядников судовых» на сесію суда (р. IV, арт. 4);

2) парушэнне суддзямі пастаноў аб спагнанні судовых пошлін («Уставы о пересудех и о паметном судьи и подсудку, также вряду гродскому и иным врядником нашим» — р. IV, арт. 5);

3) парушэнне пісарамі земскага, гродскага судоў і іншымі «врядниками» пастаноў аб даходах («Уставы доходов ...» — р. IV, арт. 6);

4) вынясенне суддзямі заведама несправядлівых прыговораў або вырашэнне справы з парушэннем працэсуальных норм (няпоўным

складам суда, у адсутнасці аднаго з бакоў і інш. — р. IV, арт. 40);

5) адмова ў адпраўленні правосуддзя службовай асобай, якая абавязана «справедлівасць по праву і по этому статуту чинити» (р. IV, арт. 48, 67);

6) нядбайныя адносіны суддзяў і іншых «врядников судовых» да сваіх службовых абавязкаў: а) няяўка або спазненне на судовую сесію (р. IV, арт. 38); б) нядбайныя адносіны ваяводы, старасты да фарміравання складу суда і да іншай арганізацыйнай работы (р. IV, арт. 37); в) патуранне турэмных наглядачыкаў і іншых службовых асоб у адносінах зняволеных (р. IV, арт. 32);

7) злачынствы, учыненыя возным (прававы статус вознага ўпершыню быў заканадаўча рэгламентаваны Статутам 1566 г.): а) дача ілжывых паказанняў у судзе; б) выдача ілжывага пасведчання (агляд пабояў, іншых цялесных пашкоджанняў і інш.); в) адмова ад правядзення следчых дзеянняў; г) наўмысны пропуск даўнасці з карыслівага або іншага намеру, а таксама іншыя супрацьзаконныя дзеянні («што кольвек такового непристойного справовал, або ижбы несправедливе сознал»). Заканадаўца пры гэтым не канкрэтызуе, якія менавіта дзеянні ахопліваюцца гэтай фармулёўкай, аднак устанаўлівае вельмі жорсткія санкцыі за іх парушэнне: «горлом карати» або «за иншие меньшие выступки маеть седеть у везенью на замку або в дворе нашом дванадцать недель и шкоду стороне поводовой нагородити» (р. IV, арт. 9).

II. Злачынствы, учыненыя ўдзельнікамі судовага працэсу:

1. Да пастановы судовага рашэння: а) падробка адказчыкам «позвы» (р. IV, арт. 19); б) няяўка па выкліку ў суд асобы, абвінавачанай у «речах кровавых» (р. IV, арт. 30; р. XI, арт. 4,14); в) няяўка ў суд іншых удзельнікаў судовага працэсу (р. IV, арт. 2,22–24); г) выклік у суд адказчыка па раней вырашанай справе (р. IV, арт. 25). Няяўка ў суд, а часцей за ўсё адабранне павестак і інш., былі досыць распаўсюджанымі з'явамі. У многіх выпадках адказчыкі не з'яўляліся ў суд па шматлікіх выкліках, тады яны дастаўляліся прымусова «дзецкімі», якім за гэта патрэбна было плаціць¹.

Пакаранні за гэтыя злачынствы зводзіліся ў асноўным да выплаты штрафу і абавязку кампенсаваць урон. За няяўку ў суд прадугледжвалася больш строгае пакаранне — выгнанне за межы дзяржавы. Заканадаўца не ва ўсіх выпадках гаворыць, што злачынныя дзеянні гэтага віду ўчыняюцца толькі ўдзельнікамі судовага працэсу, аднак, зыходзячы з характару апісаных злачынстваў і шэрагу іншых абставін, немагчыма дастаткова ўпэўнена меркаваць, што суб'ектамі гэтых складаў злачынных дзеянняў маглі быць толькі асобы, якія ўдзельнічаюць у судовым працэсе.

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 20, 39, 43, 131, 150, 281 и др.

2. У час судовага разгляду: а) абразу словам або дзеяннем членаў суда ці супраціўнага боку, а таксама нанясенне пабояў, цялесных пашкоджанняў, забойства або замах на здзяйсненне «такого учинку» (р. IV, арт. 62). Трэба адзначыць, што Статут 1529 г. прадугледжваў толькі абразу словам і «похвалку» ў адносінах суддзяў; б) гэтыя ж дзеянні, але ўчыненыя адным бокам у адносінах да другога, здзяйсненыя ў час сесіі суда (у тым ліку за тры дні да яе і тры дні пасля), але па-за судовым месцам (р. IV, арт. 64); в) дача ілжывых паказанняў (р. IV, арт. 76); г) «ганьба» сведкі з заведамай мэтай выйграць справу (р. IV, арт. 79); д) падтрыманне яўнага паклёпу ў судзе (р. IV, арт. 105); е) недобрасумленнае вядзенне справы «яким фортелем або помылкаю» (пры гэтым да крымінальнага пакарання прыцягваюся і супраціўны бок, калі не мог прадставіць доказаў недобрасумленнага вядзення справы або зацягвання судовага працэсу – р. IV, арт. 41); ж) парушэнне парадку ў зале судовага пасяджэння (р. IV, арт. 3, 54).

3. Пасля вынясення судовага рашэння: а) невыкананне судовага рашэння (р. IV, арт. 11, 41, 94, 100 і інш.); б) супраціўленне асобам, абавязаным «справедлівасць чинить» (р. IV, арт. 62, 64, 96); в) уцёкі з месца пазбаўлення волі (р. IV, арт. 32); г) парушэнне правіл выканання судовых рашэнняў (р. IV, арт. 74).

4. Злачынствы, учыненыя адвакатам: а) няяўка на судовую сесію без уважлівых прычын; б) выданне інтарэсаў даверніка на карысць супраціўнага боку; в) падробка давернага ліста з мэтай прычынення шкоды асобе, якая нібыта выдала гэты ліст, г. зн. з'яўленне ў судовым працэсе ілжэадвоката; г) наўмысны недагляд «ко шкоде доверителя» даручанай справы.

Вылучэнне такіх злачынстваў у асобную катэгорыю выклікана тым, што закон дастаткова поўна рэгламентуе прававы статус адваката («прокуратора») і абавязвае яго на законных падставах, добрасумленна і ў інтарэсах даверніка весці справу. У выпадку ж невыканання сваіх абавязкаў ён падвяргаецца не толькі маёмаснаму пакаранню, але і турэмнаму зняволенню, а ў асобных выпадках (зрада інтарэсам падпечнага) – пакаранню смерцю.

Акрамя рэгламентавання злачынстваў, учыненых удзельнікамі судовага працэсу, заканадаўца, клапацячыся аб аўтарытэце судовай улады ў дзяржаве, абавязвае кожнага чалавека паважаць суддзяў, судовыя месца, быць законапалухмяным, асабліва там, «где роки земские або рочки гродские водле парадку статуту отпрахованы будуть». За абразу суддзяў словам ці дзеяннем прымяняюцца жорсткія санкцыі, нават турэмнае зняволенне і «каранье горлом» (р. IV, арт. 7).

Злачынствы супраць рэлігіі і царквы

Абвяшчаючы прынцып верацярпімасці, закон падтрымлівае прыняцце хрысціянства асобамі, якія спавядалі іншыя рэлігіі, але забараняе пад пагрозай кваліфікаванай смяротнай кары («на горле, огнем») яўрэям, татарам і іншым «бесурмянам» «закупов альбо полонеников, детей их у жыдовство, ани у бесурмянство намовляти, ани обрезывати ...» (р. XII, арт. 9). У ВкЛ забаранялася таксама нехрысціянам трымаць у няволі асоб хрысціянскага спавядання (Статут 1529 г.), яўрэям займаць дзяржаўныя пасады (Статут 1566 г.). У асобны склад злачынства вылучаны (упершыню ў Статуце 1566 г.) «гвалт костелов божьих вшелякого набоженства хрестиянского», за што заканадаўца ўстанаўлівае пакаранне па аналогіі: «яко вышшей о гвалтовниках домов шляхетских написано» (р. XI, арт. 3).

Статут 1566 г. нагадвае аб такім супрацьпраўным дзеянні, як нежаданне сына ці дачкі хрысціяніна трымацца хрысціянскай рэлігіі («упорно канцэрства не следуют и ку вере хрестиянской пристати не хотят»), за што яны караліся пазбаўленнем спадчыны (р. 8, арт. 7).

Злачынствы супраць грамадскай маралі

Заканадаўца патрабуе, каб людзі «учтыве жили» ў адпаведнасці з законам божым і чалавечай мараллю. Пра пасягненне на духоўныя і маральныя асновы грамадства ён гаворыць як пра зло, «которым не-меней пан Бог бывает обржон», і лічыць гэтыя дзеянні злачыннымі. Родавым аб'ектам дадзенай катэгорыі злачынстваў з'яўляецца грамадская мараль.

1. *Згвалтаванне.* Хаця злачынец у першую чаргу пасягае на асобу, аднак дадзенае дзеянне мае і другі аб'ект замаху — грамадскую мараль. Гэта падкрэсліваецца тымі абставінамі, што заканадаўца ў дадзеным выпадку не звяртае ўвагі на сацыяльны стан пацярпеўшай, а засяроджвае ўвагу на суб'ектыўным і аб'ектыўным боку злачынства: «усильством згвалтовал», «оная ... за оным учинком волала гвалту» і інш (р. XI, арт. 12).

2. *Пралюбадзейства.* Зыходзячы са складанасці расследавання гэтага складу злачынства і ўстанаўліваючы вышэйшую меру пакарання за яго, заканадаўца ўводзіць пэўныя працэсуальныя гарантыі супраць фальсіфікацыі доказаў (р. XIV, арт. 30).

3. *Зводніцтва.* Аб'ектыўны бок злачынства заканадаўца бачыць у падбухторванні і падахвочванні жанчын да распуснага жыцця і ўстанаўлівае за яго жорсткія санкцыі — выгнанне зводніц з населеных месцаў з папярэднім адразаннем носа, вушэй, губы, а пры рэцывы — пакаранне смерцю. Пры гэтым закон абавязвае мясцовую адміністрацыю клапаціцца аб грамадскай маралі і актыўна выяўляць выпадкі зводніцтва (р. XIV, арт. 31).

4. *Гвалтоўны шлюб*. За гэта злачынец мог быць пакараны смерцю, а трэць яго маёмасці перадавалася пацярпеўшай, і, акрамя таго, прычыненыя злачынствам страты спаганяліся з астатніх дзвюх частак маёмасці (р. XI, арт. 13).

5. *Выкраданне замужняй жанчыны*. Пры згодзе на выкраданне смерцю маглі быць пакараны абодва, акрамя выпадку, калі б «муж ее горлом карати не хотел» (р. XIV, арт. 29). Калі ж пры ўцёках быў забіты муж або злачынец, то закон абавязваў суд разглядаць справу па аналогіі з пралюбадзействам.

6. *Уступленне ў шлюб з парушэннем устаноўленых законам умоў*: насуперак волі бацькоў, удавы — да заканчэння шасцімесячнага тэрміну са дня смерці мужа, дwoяжэнства, таксама асоб, якія састаялі ў недазволеных ступенях роднасці. За гэтыя правапарушэнні ўстанаўлівалася маёмаснае пакаранне ў выглядзе пазбаўлення спадчыны, але часам ужываліся і больш жорсткія санкцыі (р. V, арт. 8, 9, 13, 22).

7. *Наўмыснае пазбаўленне або ўмярзненне плода*. Злачынства цягнула пакаранне смерцю не толькі для «такіх невест збыточных», але і для памагатых (р. XI, арт. 60).

8. *Злачынствы дзяцей у адносінах да бацькоў*. Абразы, настойванне па злосці на асуджэнне бацькоў да пакарання смерцю, наўмыснае прычыненне ім шкоды, адмова ў паручыцельстве і выкупе бацькоў з палону, пакіданне бацькоў без пражытку і дапамогі ў старасці цягнулі адрачэнне бацькоў ад сваіх дзяцей, што вяло да пазбаўлення спадчыны (р. VIII, арт. 7). Якія-небудзь абразныя для бацькоў дзеянні дзяцей («не помнячи пана Бога и на родичи свои торгнулся рукою, ударил або пхнул з гневу») разглядаліся як абцяжарваючыя віну акалічнасці злачынстваў супраць жыцця, здароўя і гонару людзей і цягнулі за сабой нават пакаранне смерцю.

Злачынствы супраць жыцця, здароўя і гонару людзей

Больш за ўсё ўвагі заканадаўца надае гэтай катэгорыі злачынных замахаў і спрабуе ахапіць усе магчымыя варыянты такіх дзеянняў. У законе падрабязна гаворыцца пра спосаб учынення іх, час і месца, са слоўнае становішча суб'ектаў, адносіны злачынца да ўчыненага дзеяння і інш. Менавіта ў артыкулах, якія ўтрымлівалі склад такога віду правапарушэнняў, мы знаходзім заканадаўчае рэгламентаванне важнейшых тэарэтычных пытанняў, якія датычацца вучэння аб злачынстве і пакаранні. Статуты ведаюць кваліфікаваныя і прывілеяваныя віды замахаў на асобу, злачынствы са складаным аб'ектам, дзе замах на асобу звязаны (спалучаны) з абразай князя або судовай улады.

І. А. Маліноўскі, грунтуючыся фактычна на ступені цяжкасці (грамадскай небяспечнасці) злачынных дзеянняў, прапанаваў падзяліць іх

на простыя, кваліфікаваныя, прывілеяваныя і казуістычныя¹. З такой думкай можна пагадзіцца, аднак надаючы некалькі іншы, больш сучасны сэнс гэтым паняццям і ўжываючы іх адносна кожнага асобнага складу злачынства.

І. ЗАБОЙСТВА («забийство», «мужобойство»). У Статутах аб'ектыўны бок злачынства выказаны словамі: «забил», «яким обычаем о смерть приправил», «струл» і г. д., з указаннем часу або месца, спосабу ўчынення дадзенага дзеяння і інш. Ступень адказнасці злачынца залежала ад ступені віны (намер, неасцярожнасць), матыву (нянавісць, дзёрзкасць і інш.), мэты, месца ўчынення (на княжацкім двары, на дарозе і інш.), сацыяльнага стану злачынцы і пацярпеўшага і шэрагу іншых абставін. Закон адрознівае простае забойства, забойства з абцяжарваючымі акалічнасцямі і забойства са змякчаючымі віну акалічнасцямі.

1) Забойства, учыненае пры абставінах, якія заканадаўца адносіць да абцяжарваючых віну: а) забойства, спалучанае з учыненнем іншага проціпраўнага дзеяння (разбой, наезд і інш.); б) забойства зброй «да бою незвычайнай»; в) забойства бацькоў, мужа ці жонкі, гаспадара; г) забойства мужа, учыненае выкрадальнікам або спакуснікам жонкі; д) забойства «зрадлівым потаемным обычаем»; е) забойства «з гнева або запаметалости»; ж) забойства шляхціца людзьмі «простага стану».

За такія злачынствы прадугледжваецца, як правіла, кваліфікаванае пакаранне смерцю, пазбаўленне гонару, выплата галоўшчыны ў кратным памеры. Так, забойства «зрадлівым, потаемным обычаем» каралася «срогою смерцю, четвергованием або на паль битьем», пазбаўленнем гонару і выплатай двойной галоўшчыны. А пры ўчыненні яго простым чалавекам закон гаварыў, што такі «розными срогими муками з сего света зглажон будеть» (р. XI, арт. 17). Забойства шляхціца простымі людзьмі, нават учыненае ў час сваркі, каралася смерцю для ўсіх саўдзельнікаў, аднак Статут 1588 г. абмежаваў ужыванне гэтага артыкула: «не вышей трох человек за одну голову шляхетскую» (р. XI, арт. 39). Забойства бацькоў «такою карнастцю, смерцю ганебною маеть каран быти: по рынку возечи, клещами тело торгати, а потом в мех скуреный всадивши до него пса, кура, ужа, котку и тое все посполу в мех всадивши, и зашить и где наглубей до воды утопити» (р. XI, арт. 7). Гэта правая норма, як падкрэслівае Н. С. Таганцаў, была запазычана з рымскага права, толькі пералік пацярпелых разам з асуджаным жывёл быў устаноўлены мясцовы².

2. Забойства, учыненае пры абставінах, прызнаных заканадаўцам змякчаючымі віну: а) забойства пры перавышэнні межай неабходнай

¹ Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 112.

² Таганцев Н. С. Преступления против жизни. СПб., 1903. Т. II. С. 43.

абароны; б) забойства на дуэлі; в) забойства незаконнанароджанага; г) забойства ў сварцы («зваде»); д) прычыненне смерці асобе, адданай у адпаведнасці з законам на катаванні; е) ненаўмыснае, выпадковае забойства. Не адрозніваючы неасцярожнасці ад выпадку і кажучы аб «неумыслимом а пригодном мужбойстве», Статут прыводзіць нібыта вычарпальны пералік такіх дзеянняў і прызначае за іх учыненне толькі «головшину воде стану забитого» (р. XI, арт. 23). Такія дзеянні ў сучасным праве трактаваліся б як неасцярожныя або непакаральныя, выпадковыя.

Зыходзячы са зместу шэрага артыкулаў і вылучаючы іх у асобныя артыкулы, некаторыя злачыныя дзеянні можна было б аднесці да забойстваў з абцяжарваючымі акалічнасцямі (забойства сястры, цяжарнай жанчыны, госця ў доме, давядзенае да смерці самавольна зняволенага) або да забойстваў са змякчальнымі акалічнасцямі (забойства бацькамі свайго дзіцяці, забойства чалавека «перееждчого и безплеменного»), аднак сам заканадаўца адносіць іх да катэгорыі простых забойстваў, аб чым сведчаць санкцыі гэтых норм. Акрамя гэтага, закон гаворыць аб непакаральнасці забойства, учыненага ў стане неабходнай абароны, забойства злодзея на «горячим учинку» і разбойніка на дарозе, а таксама аб магчымасці злачынцу адкупіцца ад пакарання смерцю «пенезми» або «через приятелей своих або гостей, послов, панов знакомитых» выклапатаць памілаванне (р. XI, арт. 20, 25, 56 і інш.).

Мера пакарання злачыстваў супраць жыцця вызначалася: а) намерам або неасцярожнасцю дзеяння; б) сацыяльным станам забойцы і забітага; в) рознымі іншымі абставінамі, якія вызначалі кваліфікаванасць ці прывілеяванасць забойства. Забойствы ненаўмысныя абкладаліся галоўшчынай і «виной» (па Статуту 1529 г. і турэмным зняволеннем на 1 год 6 тыдняў). Галоўшчына за шляхіцка — 100 коп грошай, за простага чалавека — ад 3 рублёў да 60 коп грошай.

Па цяжкасці злачыства Статут адрознівае забойства шляхіцка простым чалавекам, шляхіцка — шляхіцам, простага чалавека — простым, простага — шляхіцам. Самае цяжкае пакаранне было за забойства шляхіцка простым чалавекам, за што маглі быць пакараны смерцю тры простых чалавекі пры ўчыненні злачыства групай (па Статуту 1566 г. — да сямі чалавек). Для пакарання смерцю простага чалавека было дастаткова прысягання ісцюм з трыма сведкамі (Статут 1588. Р. XII, арт. 2).

Аднак Статут 1588 г. зрабіў вялікі крок наперад, устанавіўшы пакаранне смерцю шляхіцка за забойства простага чалавека, хаця і абумовіў гэта шэрагам працэсуальных патрабаванняў (р. XII, арт. 1).

II. ПРЫЧЫНЕННЕ ЦЯЛЕСНЫХ ПАШКОДЖАННЯЎ.

Статутны крымінальны закон не ўтрымлівае апісання аб'ектыўнага боку гэтага віду злачыстваў, а толькі ўказвае: «збил», «зранил»,

«утял», «урезал» і інш. Па ступені цяжкасці цялесных пашкоджанняў іх магчыма падзяліць на цяжкія, менш цяжкія і лёгкія, хаця сам заканадаўца не выкарыстоўвае такія тэрміны. У найбольш распрацаваным у гэтым плане Статуце 1588 г. гаворыцца аб членашкодніцтве («охроменьи», «выгтыгье або выбитгье члонку»), прычыненні раненняў («ран значных», «значных и шкодливых», «обличных на твари», «кравых в голове» і інш.) і прычыненні пабояў.

Членашкодніцтва і прычыненне «значных ран» (якія ў сучасным крымінальным законе адносяцца да цяжкіх цялесных пашкоджанняў) разглядалася як самастойны склад злачынства і як абцяжарваючая віну акалічнасць. Наўмыснае членашкодніцтва («згордивши зверхностью нашою господскою и правом посполитым... свовольства и срогости уживаючи и паствечисе над ким») каралася па прынцыпу таліона: «за каждый члонок утятый або урезанный, або выбитый тому, хто в том винен зостанеть, маеть теж таковой члонок утят и урезан або выбит быти» (р. XI, арт. 27).

За наўмыснае прычыненне ран шляхціцу прызначалася, акрамя турэмнага зняволення, выплата штрафу ў залежнасці ад цяжкасці пашкоджанняў: за рану «обличную» – 40 коп грошай, «кравую» – 30 коп грошай, іншыя раны, прычыненыя «якою колвек бронью железною звычайною, ку бою заданые» – 20 коп грошай (р. XI, арт. 27). Кваліфікуючай прыметай, абцяжарваючай віну, лічылася прычыненне цялесных пашкоджанняў не баявой зброяй, а нажом, кінжалам і інш. (р. XI, арт. 16, 27). Выкарыстанне пры прычыненні цялесных пашкоджанняў «корда, меча, шабли и якое кольвек брони» трактавалася заканадаўцам як прычыненне ран, а выкарыстоўванне «кия, пути, дубца» – як пабоі. У Статуце гаворыцца таксама аб пакутах, моры голадам, а таксама аб прычыненні такіх лёгкіх цялесных пашкоджанняў, як аплявухі, ірванне валасоў і барады. За апошнія дзеянні прызначалася дастаткова строгае пакаранне (тры тыдні турэмнага зняволення і дванаццаць рублёў грошай) у сувязі з тым, што гэта было спалучана з замахам на гонар і годнасць чалавека, а за ўчыненне іх у адносінах да жанчын належала дваіное пакаранне (р. XI, арт. 27).

III. ЗАМАХ НА ГОНАР І ГОДНАСЦЬ АСОБЫ.

Аб'ект дадзенага віду злачыннага замаху – гонар асобы, якая належала да класу феодалаў, уключаючы духавенства і асоб, якія прынялі каталіцтва і былі прыроўнены да шляхты. Дзеянне прызнавалася злачынным толькі тады, калі было накіравана супраць асоб «шляхетского стану».

Аб'ектыўны бок злачынства выяўляўся ў вымаўленні абразлівых слоў або ўчыненні абразлівых дзеянняў у адносінах да названых асоб. Зневажальныя для годнасці асобы словы, названыя ў законе «голыми

словами», павінны былі быць вымаўлены «очевисто», г.зн. у прысутнасці самога абражанага і пабочных асоб. У дачыненні абразы дзеяннем заканадаўца не ўдакладняе, якія менавіта дзеянні ён лічыць абразлівымі, аднак агаворвае, што прызнанне якіх-небудзь дзеянняў абразлівымі для асобы ўваходзіць у кампетэнцыю суда.

Некаторыя выпадкі заканадаўца вылучае ў асобныя склады злачынстваў. Напрыклад, беспадстаўнае заяўленне асобе, што яна не з'яўляецца шляхціцам, за што, у выпадку прызнання апошняга «прыродным а правдывым шляхтичом», належала пакаранне ў выглядзе турэмнага зняволення на дванаццаць тыдняў і штрафу (р. III, арт. 19). За ілжывае сцвярджэнне, што пэўная асоба з'яўляецца «неучтливое матки и нечистого ложа сыном», належала навязка ў 40 коп грошай і публічнае сведчанне аб ілжывасці свайго заяўлення з вымаўленнем слоў: «на тебе брехал яко пес» (р. III, арт. 28). Статут рэгламентуе і некаторыя іншыя выпадкі замаху на гонар і годнасць асобы¹.

Гарантуючы асобам шляхецкага стану іх вольнасці і абарону ад злачынных пасягненняў, у тым ліку і з боку службовых асоб дзяржавы, Статут 1588 г. абвяшчае: «абы шляхтич невинно не был иман или сажон» (р. III, арт. 10). Супрацьзаконнае, самавольнае пазбаўленне волі шляхціца разглядаецца заканадаўцам як замах на яго асобу і гонар, і ўчынена яно можа быць «межы стану народу шляхетского» (р. XI, арт. 28). У артыкуле вельмі падрабязна апісваецца аб'ектыўны бок гэтага злачынства з рэгламентаваннем усіх мажлівых варыянтаў «свольного везенья» і яго вынікаў, у сувязі з чым устанаўліваюцца і санкцыі. Так, у выпадку смерці таго, хто незаконна ўтрымліваўся пад вартай, прадугледжана пакаранне смерцю вінаватага і выплата з яго маёмасці «головшизны и шкоды».

Статут, папярэджваючы беззаконнасць у дачыненні асобы, дастаткова выразна рэгламентуе парадак затрымання злачынцаў, забараняючы пры гэтым утрымліваць іх у самавольным зняволенні больш за суткі («через день и через ночь») пад пагрозай выплаты навязкі «воде стану» (р. XIV, арт. 21).

Пры ўстанаўленні санкцыі за ўчыненне злачынстваў супраць жыхця, здароўя і гонару людзей заканадаўца перш за ўсё ўлічвае саслоўны стан пацярпеўшага. Так, забойства шляхціца чалавекам «простага стану» каралася смерцю, а забойства простага чалавека шляхціцам – галоўшчынай. Слуга, які забіў свайго гаспадара, падлягаў кваліфікаванай смяротнай кары праз чвартаванне. У выпадку, калі паб'е шляхціца («рукою на него сягнеть») просты чалавек, ён караўся адсячэннем рукі. Шляхціц за ўчыненне гэтага злачынства выплачваў толькі навязку (р. XI, арт. 39, 49 і інш.).

¹ Статут 1588. Р. III, арт. 21–23, 27.

Маёмасныя злачынствы

Крымінальныя нормы, накіраваныя на ахову ўласнасці, змяшчаюцца ў самых старажытных помніках права феадальнай Беларусі, у прыватнасці ў торговых дагаворах беларускіх княстваў з іншымі дзяржавамі, а таксама ў першых заканадаўчых актах ВкЛ. Пэўнае сістэмнае рэгламентаванне ахова ад замаху на маёмасць атрымала ў Судзебніку 1468 г., дзе гаворыцца аб крадзяжы рознай маёмасці, утойванні знойдзенай маёмасці, наездах і інш. У Статуце 1529 г. з'явіліся цэлыя раздзелы, прысвечаныя маёмасным злачынствам: «О злодействе», «О грабежи и о навязки». Акрамя таго, састаў самых цяжкіх маёмасных злачынстваў, спалучаных з насілле над асобай, тлумачыўся і ў іншых раздзелах. Наступныя Статуты дапаўнялі і развівалі тэарэтычныя палажэнні, якія датычыліся замаху на ўласнасць, уводзілі новы склад злачынстваў.

У залежнасці ад непасрэднага аб'екта замаху закон адрозніваў замах на рухомую маёмасць (хатнія рэчы, жывёлу, грошы, каштоўнасці і інш.) і замах на нерухомасць (маёнткі, землі і інш.).

Да злачынных замаху на рухомую маёмасць закон адносіць: напад і наезд, разбой, грабеж, крадзеж, прысвойванне ці пашкоджанне чужой маёмасці і незаконнае карыстанне ёю.

Наход або *наезд* — пешы ці конны напад на шляхецкія дамы, маёнткі, царкву і інш., спалучаныя з пашкоджаннем ці захопам маёмасці і насілле над асобай. Насілле было нормай феадальнага жыцця. На змену княжацкай міжусобіцы XIII—XIV стст. прыйшла феадальная міжусобіца XV—XVI стст. Бесперапынныя наезды, якія часта пераходзілі ў разбой, сталі нормай штодзённага жыцця феадалаў. Судовыя кнігі гавораць, што часта маёмасныя цяжбы феадалаў суправаджаліся насілле, наездамі, «боем», часам са смяротным зыходам. Узаемныя наезды і феадальны разбой адлюстраваны ў шматлікіх судовых справах¹. Шляхам учынення гэтых злачынных замаху феадалы павялічвалі свае ўладанні або вырашалі спрэчкі самасудам. Часам жа наезды і находы на сваіх суседзяў учыняліся феадаламі «с целью повеселиться или с целью показать свое удалство и пограбить»². У наездах прымалі ўдзел слугі феадалаў, сваякі, залежныя людзі. У Судзебніку 1468 г., які ўпершыню гаварыў аб «порубах и наездах», не прадулгджвалася канкрэтнага пакарання за гэтыя злачынствы, а гаварылася толькі, што Вялікі князь, параіўшыся з панамі-радай, вызначыць меру пакарання. Статут 1588 г. прысвяціў наездам 15 артыкулаў, адмяжоўваючы просты наезд, «гвалтовны», «крывавы» і ўчынены ў ваенны час. Заканадаўца ўстанавіў

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 33, 36, 37, 43, 51, 66, 76, 80, 81, 121, 140, 177, 186, 207, 281, 312 і інш.

² Акты Виленской археографической комиссии. 1888. Т. XV. С. XXXI.

жорсткія санкцыі за ўчыненне гэтых злачынстваў. Так, за наезд, спалучаны з забойствам, пакараннем смерцю падлягалі як выканаўцы, так і іншыя ўдзельнікі злачынства. Дадаткова з іх маёмасці спаганялася двойная галоўшчына і панесеныя страты з навязкай. За прычыненне ран у час наезду выканаўца караўся смерцю, а саўдзельнікі — турэмным зняволеннем. Шляхціц, члены сям'і якога ўчынілі наезд, быў абавязаны асабіста даставіць у суд злачынцаў, у іншым выпадку да адказнасці прыцягвалі яго самога. Пацярпеўшыя ад наезду мелі права на неабходную абарону і не неслі адказнасці нават у выпадку забойства каго-небудзь з нападаючых (р. XI, арт. 1, 2, 3, 53 і інш.).

Разбой — замах на маёмасць, спалучаны з насілле над асобай («злупил и розбил»). У адрозненне ад знаходу і наезду, дзе пераважным элементам з'яўлялася насілле над асобай, у ідэі яе правоў і свабод, у разбой пераважаў элемент маёмаснага замаху. Акрамя таго, разбой учыняўся «на дарозе» і Статут у гэтым выпадку дакладна адрознівае яго ад насільных дзеянняў, учыненых на дарозе «в зваде» (р. XI, арт. 22, 30). Хаця Г. Тальберг і заўважае, што «одного выражения «на дорозе» недостаточно для подобного рода заключения, тем более, что это выражение встречается и в случаях грабежа», аднак Статут вельмі выразна ўказвае на гэту адметную рысу разбою. У артыкуле аб разбою заканадаўца выкарыстоўвае словы: «розбил на дорозе» (р. XI, арт. 30, 31), «на дорозе разбой» (р. XI, арт. 59), «збийство сталося при разбою» (р. XI, арт. 29, 39).

У адпаведнасці з суб'ектамі злачынства Статут вылучае ў асобныя склады разбой, учынены простымі людзьмі, шляхціцамі, татарамі (р. XI, арт. 30—33), а таксама разбой, учынены шляхціцам у адносінах «купцов albo людей простого стану» (арт. 31). Заканадаўца адносіць разбой да катэгорыі злачынстваў цяжкіх («речей кровавых»), якія падлягалі расследаванню гродскім судом «по горячим следам», і прызначае за яго пакаранне «горлом» (арт. 32 і інш.).

Грабеж — адкрыты напад на людзей або іх жыллё з мэтай завалодання маёмасцю. Тэрмін «грабеж» ужываўся заканадаўцам у сэнсе авалодання маёмасцю, прычым адрозніваліся «правныг врьодовый грабеж» — завалоданне маёмасцю на падставе судовай пастановы, самавольны грабеж — самавольнае спагнанне доўгу па маёмасных абавязацельствах і супрацьпраўны грабеж — злачынны замах на чужую маёмасць. У апошнім выпадку заканадаўца выразна не адмяжоўвае яго ад разбою, бо ў аб'ектыўны бок дзеяння ўключаў часам і гвалтоўныя дзеянні.

Прыметамі, якімі адрознівалі гэтыя склады злачынства, былі прычыненне шкоды здароўю і месца здзяйснення злачынства, бо ўчыненне злачынства «на дарозе» выступала неабходнай прыметай для разбою і выпадковай — адносна грабязу.

Супрацьпраўны разбой уяўляў сабой разнародныя дзеянні, якія адносіліся да разраду «речей менших не кровавых» і абкладаліся ў асноўным штрафам. Статут 1588 г. вылучае грабеж, учынены ў публічных месцах (на кірмашах, каля царквы) і грабеж, учынены «на дарозе» або ў полі. У асобныя склады злачынстваў вылучаны грабеж асоб, якія належалі да шляхецкага саслоўя (р. XIII, арт. 3), і грабеж людзей (слуг) княжацкіх, панскіх і зямлянскіх (р. XII, арт. 4). На падставе ўстаўных грамадзкіх магчыма зрабіць заключэнне, што вызначальным момантам бяспраўнага грабязку з'яўляецца адсутнасць закона або звычай (для службовай асобы), які ўпаўнамохваў бы яго ўчыненне ці іншае маёмаснае спяганне з грамадзян або адсутнасць прыгавору для прыватнай асобы, якім былі б прызнаны яго маёмасныя дамаганні. У такім сэнсе разумеецца бяспраўны грабеж да Статутаў. У 1444 г. у баяр Круповічаў быў адабраны скот (шэсць коней, карова і вепр) за тое, што яны не хадзілі касіць сена. Гэта дзеянне самі істцы назвалі грабязом¹. У наступных судовых рашэннях такія дзеянні таксама называліся грабязом. Паколькі на практыцы аб'ектам часцей за ўсё была хатняя жывёла, то зразумела, чаму Статуты, гаворачы пра грабязку, амаль заўсёды мелі на ўвазе хатніх жывёл. Закон адрознівае грабеж каня ахоўнага і неахоўнага («на поле ходзяцего»), грабеж «з боем і без бою» (Статут 1566. Р. XIII, арт. 6; Статут 1588. Р. XIII, арт. 4) — па старажытнаму праву наяўнасць перашкод узмацняла адказнасць². Пры грабязку хатняй жывёлы заканадаўца, як правіла, абмяжоўвае адказнасць выплатай навязкі, напрыклад: «коня конем навязати» (р. XIII, арт. 3). Пастаянным элементам адказнасці з'яўляецца вяртанне награвленай маёмасці або яе кошту. У сувязі з гэтым у шэрагу артыкулаў рэгламентуецца цана рознай хатняй маёмасці, у тым ліку хатняй жывёлы і харчовых прадуктаў (р. XIII, арт. 5–12), што давала магчымасць суду без асобай цяжкасці ўстанавіць памеры прычыненага ўрону. Навязка і кампенсацыя страт не вызвалілі вінаватага ад крымінальнага пакарання. Пераадоленне пры грабязку якіх-небудзь асаблівых перашкод павялічвала ступень віны і адказнасці.

Крадзех — завалоданне чужой маёмасцю «злодейским таемным обычаем». Аб'ектам крадзязку заканадаўца лічыць тую маёмасць, якая складае прадмет непасрэднага і выключнага валодання канкрэтнай асобы (хатнія рэчы, жывёла, прадукты харчавання і інш.). Раскраданне ж неакупаванай маёмасці заканадаўца адносіць то да крадзязку («покраденье ставу», напрыклад), то да іншых маёмасных замахаў (лоўля баброў, самавольнае паляванне ў чужых угоддзях і інш.). У Статутах 1529, 1566 гг. самавольнае паляванне ў чужой пушчы называецца

¹ АЮЗР. Т. 1. С. 16.

² Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 55.

крадзяжом, калі ўчынена «злодейским» чынам і злачынец злоўлены на месцы злачынства. Статут 1588 г. па характару дзеянняў вінаватага («злодейским таемным обычаем») фактычна адносіць да крадзяжу супрацьпраўнае завалоданне чужой маёмасцю, якая знаходзілася да-лёка ад дому пацярпеўшага і не пры ім: крадзеж з поля ўраджаю, сена (р. XIV, арт. 26), пладоў з фруктовага саду (р. X, арт. 16), пчол і вульях з пчоламі (р. X, арт. 14), прыстасаванняў для лоўлі цецераваў і курапатак (р. X, арт. 12), лоўля рыбы ў «ставе або сажавце» (р. XIV, арт. 27).

Крадзеж лічыўся небяспечным злачынствам, і ў якасці меры пакарання за яго ўчыненне часта прадугледжваліся цялесныя і членашкодніцкія пакаранні, а злоўленага на месцы злачынства або «по горячим следам» злодзея каралі смерцю. У якасці дадатковага пакарання за крадзеж прадугледжвалася выплата матэрыяльнай шкоды і навязкі. Да крымінальнай адказнасці прыцягваліся і асобы, якія ведалі пра ўчыненне злачынства і не данеслі ўладам або прапанавалі сховішча злачынецу (р. XIV, арт. 8, 13). На ступень вінаватасці і пакаральнасці крадзяжу, акрамя саслоўнага стану «злодея» і пацярпеўшага, уплывалі наступныя абставіны:

1) *Каштоўнасць выкрадзенай маёмасці*. Калі Судзібнік 1468 г. рэгламентуе ўжыванне смяротнай кары за крадзеж маёмасці на суму вышэй паловы копы (г. зн. трыццаці) грошай, то Статут 1588 г. устанаўлівае пакаранне смерцю за крадзеж маёмасці на суму вышэй чатырох коп грошай, а ў выпадку, калі б «лицо чотырох коп albo менш стояло, а первый бы раз с тым пойман, тогда такий тое, што украдено, з навязкою вернути маеть» (р. XIV, арт. 7). Пакаранне смерцю ўстанаўлівалася таксама, калі была ўкрадзена «реч важная — золото, серебро, грошы, шаты, кони дороге» і злодей пры гэтым быў злоўлены на месцы злачынства (р. XIV, арт. 24).

2) *Рэцывідуў*. Шляхціц, абвінавачаны ў зладзеістве без затрымання на месцы злачынства ў чацвёрты раз, а просты чалавек паўторна, «за слушным доводом» караліся смерцю (р. XIV, арт. 10, 14). За першы крадзеж з вялікакняжацкага двара адразалі вуха, за паўторны — каралі смерцю (р. XIV, арт. 22) і інш.

3) *Месца ўчынення злачынства*. Больш жорсткаму пакаранню паддаваў злодзей, які ўчыніў крадзеж на вялікакняжацкім двары, «на торгу albo на ярмарку и празнику» (р. XIV, арт. 22, 4).

Пераадоленне асобы перашкод пры ўчыненні злачынства. Больш жорсткія санкцыі прадугледжваліся за ўчыненне крадзяжу з цяжкадаступных месцаў. Так, крадзеж са «свірна або клети» караўся смерцю, а таксама кампенсаваннем прычыненай шкоды і выплатай «вины» з маёмасці злачынецу (р. XIV, арт. 14).

*Прысвойванне або пашкоджанне чужой маёмасці,
незаконнае карыстанне ёю*

У Судзэбніку 1468 г. за прысвойванне чужой маёмасці прадугледжвалася пакаранне смерцю як за крадзеж (аналогія закона). У статутным заканадаўстве рэгламентуецца некалькі выпадкаў наўмыснага прысвойвання чужой маёмасці: а) утрыманне больш за тры дні прыблуднай жывёлы (Статут 1529, р. XIII, арт. 24; Статут 1566, р. XIV, арт. 24; Статут 1588, р. XIV, арт. 25); б) прысвойванне з карыслівай мэтай рэчаў, страчаных у час пажару або паводкі (Статут 1566, р. XIV, арт. 27; Статут 1588, р. XIV, арт. 28). У другім выпадку асоба, якая прысвоіла маёмасць, вызвалалася ад адказнасці, калі прадставіла доказы, што добрасумленна, без карыслівай мэты валодае рэччу. Дастаткова памяркоўна заканадаўца адносіцца да прысвойвання маёмасці залогатрымальнікам, які не адказвае за прапажу рэчаў залогадавальніка, калі адначасова зніклі і ўласныя рэчы (р. VII, арт. 30).

У Статуте 1588 г. гаворыцца аб шэрагу выпадкаў злачыннага карыстання чужой маёмасцю або пашкоджання яе:

- 1) самавольнае паляванне ў чужых угоддзях (р. X, арт. 1, 18);
- 2) самавольная лоўля рыбы ў чужым возеры (р. X, арт. 4);
- 3) самавольная парубка чужога лесу (р. X, арт. 5);
- 4) самавольнае адабранне маёмасці «по увязанью врьодовом» (р. IV, арт. 100);
- 5) наўмысная патрава чужых пасаваў (р. XIII, арт. 47);
- 6) наўмыснае пашкоджанне чужой плаціны, млына, спаленне млына (р. X, арт. 7);
- 7) наўмыснае пашкоджанне (знішчэнне) у чужым лесе сакалінага, лебядзінага гнязда, птушанят, птушыных яек (р. X, арт. 8);
- 8) наўмыснае пашкоджанне бабровых гонаў, лоўля і знішчэнне чужых баброў (р. X, арт. 9);
- 9) наўмыснае знішчэнне або пашкоджанне чужых хмельнікаў (р. X, арт. 10);
- 10) наўмыснае знішчэнне або пашкоджанне чужых «принад» птушыных ці лоўля птушак у чужых прынадах (р. X, арт. 11);
- 11) наўмыснае або неасцярожнае пашкоджанне ці знішчэнне чужога бортнага дрэва з пчоламі і без іх, а таксама знішчэнне «знамен» (знакаў уласніка) (р. X, арт. 13);
- 12) наўмысная парубка дрэва ў чужых «гаех, борех, пушах, лесех» (р. X, арт. 15);
- 13) наўмыснае прычыненне шкоды чужой маёмасці пажарам у лесе (р. X, арт. 17);
- 14) наўмысны падпал вялікакняжацкага двара, замка, горада або ж замка, дома княжацкага, панскага, шляхецкага (р. XI, арт. 18).

У сувязі з недастатковасцю тэарэтычнай распрацоўкі крымінальнага закона, адсутнасцю агульнай формулы дадзенага віду злачынных дзеянняў, заканадаўцу прыходзіцца дэталёва апісваць аб'ектыўны бок кожнага складу супрацьпраўнага замаху, спрабуючы ахапіць усе магчымыя выпадкі гэтых дзеянняў, і гэта прыводзіць да блытаніны, неакрэсленасці ў адносінах сістэмы і відаў злачынстваў. Аб гэтым сведчаць і пакаранні. У асноўным пакараннямі за гэтыя замахі з'яўляюцца грашовыя штрафы, якія часам фактычна былі кампенсацыяй за панесеныя страты. Заканадаўца толькі асобна вылучае пашкоджанне (знішчэнне) чужой маёмасці шляхам падпалу. Прычым калі Статут 1566 г. прадпісвае пакаранне смерцю нават за падпал лесу, то Статут 1588 г. абмяжоўвае спагнанне прычыненай шкоды ў выпадку наўмыснага падпалу і зусім вызваляе ад адказнасці пры неасцярожным яго ўчыненні (р. X, арт. 17). Наўмысны ж падпал вылікакняжацкага двара, замка, горада заканадаўца не адносіць да дзяржаўных злачынстваў і прызнае яго цяжкім толькі «за доводам слушным правным», пасля чаго злачынец караўся кваліфікаванай смерцю («маець быти сам огнем спален» — р. XI, арт. 18).

Да злачынных замаху на нерухомую маёмасць Статут 1588 г. адносіць: а) знішчэнне памежных знакаў; б) прысыпку «гребли» да чужога берагу; в) будаванне млыну, вынікам чаго з'явілася затопленне чужых «грунтов и сеножатей»; г) слябу на чужой зямлі «збожья»; д) «гвалтовное выбитье з спокойного держанья» нерухомай маёмасці або адабранне да сканчэння неабходнага тэрміну закладзенага маёнтка.

Статут рэгламентуе і іншыя аналагічныя замахі на нерухомую маёмасць, аднак заканадаўца адносіць іх да разраду іншых відаў злачынстваў. Напрыклад, да дзяржаўных злачынстваў аднесена «забранье имения без данины» Вялікага князя, да злачынстваў супраць правасуддзя — «отнятье имения або людей, грунтов по увязанью врядовом» і інш. Неабходна падкрэсліць таксама, што заканадаўца, гаворачы аб некаторых відах замаху на нерухомасць, не азначае дакладна складу злачынства і пакарання за яго. Напрыклад, «отнятие гвалтовное маетности» (р. IV, арт. 28), «отнятие и привлащение собе яких грунтов або пожитков» (р. IV, арт. 50, 51).

Злачынствы слуг і феадальна-залежных людзей супраць сваіх уладальнікаў. «Паліцэйскія» злачынствы

Крымінальны закон ахоўвае феадальныя адносіны, клапоціцца аб умацаванні ўласнасці феадала і падтрыманні яго ўладных паўнамоцтваў у дачыненні да залежных ад яго людзей, што і прызнае аб'ектам дадзенага віду злачынства. Суб'ектам злачынстваў гэтага віду з'яўляецца «чоловек отчизный, материстый, спадковый, непохожий або купле-

ный, даровный, выслужонный и яко кольвек набытый або челядин дворный, отчизный, купленный або полоненик мужского и женского рожаяю» (р. XII, арт. 14). Статут 1588 г. устанаўлівае, што такія дзеянні, учыненыя ў форме прамога намеру, як уцёкі ад феадала (р. XII, арт. 14), прычыненне шкоды свайму гаспадару (р. XII, арт. 22), продаж зямлі без згоды феадала (р. IX, арт. 27), самавольная здзелка з набытым у трыманне маёнткам (р. III, арт. 30), караюцца «водлуг права и учинку». Часцей за ўсё закон рэгламентуе спагнанне прычыненай шкоды, выплату навязкі «за омешканье работы», а ў шэрагу выпадкаў і больш строгае пакаранне. Так, просты ад'езд ад свайго пана, «не учтивши и не пожегнавши», пагражае трохтыднёвым зняволеннем для чалавека «простого стану» і трохдзённым зняволеннем «в лануху... у того пана, от кого утек» — для шляхціца (р. XII, арт. 22).

У асобны састаў злачынства вылучана бяздзейнасць слуг і залежных людзей пры праследаванні злачынцаў. Так, адмова «злодеев albo злочинцев которых колвек пана своего гонити albo имати» каралася шасцітыднёвым турэмным зняволеннем у замку — для шляхціца, а не шляхціца закон дазваляў «водлуг важности выступку пану карати волно» (р. XII, арт. 23). Феадальны закон прадугледжваў таксама крымінальную адказнасць асоб, якія садзейнічалі ва ўцёках феадальна-залежных людзей. Крадзеж чэлядзі нявольнай пры злаўленні на месцы злачынства караўся смерцю (р. XII, арт. 15). За ўкрывальніцтва збеглай чэлядзі заканадаўца абмяжоўваецца санкцыяй у выглядзе ўплаты штрафу, кампенсацыі за прапушчаныя рабочыя дні і вяртання чэлядзі або выплатай за яе адпаведнай сумы грошай (р. XII, арт. 14).

У асобную катэгорыю т.зв. «паліцэйскіх» злачынстваў І. А. Малиноўскі вылучае «нарушения постановлений, изданных для целей безопасности и благоустройства государства»¹, лічачы адзіным аб'ектам дадзеных замахаў грамадскую бяспеку і грамадскі парадак. Нормы, рэгулюючыя гэтыя правапарушэнні, размешчаны ў розных раздзелах Статута 1588 г. і іх адрознівае адсутнасць санкцыі у большасці выпадкаў. Сучасны заканадаўца лічыў бы такія правапарушэнні адміністрацыйнымі праступкамі.

У артыкуле «О корчмах покутных» заканадаўца, спасылаючыся на матывацыю, што тайныя пітныя ўстановы садзейнічаюць грамадскім непарадкам і з'яўляюцца звычайным месцам учынення цяжкіх крымінальных злачынстваў, устанаўлівае, пад пагрозай маёмаснага пакарання, абавязак «вряда гродского» праследаваць такія і канфіскоўваць «все начинье пивное, медовое и горельчаное» (р. XIV, арт. 33).

Артыкул «о цыганах», які ўпершыню з'явіўся ў статутным законе, забараняў пад пагрозай значнага штрафу ўкрывальніцтва цыганоў на

¹ Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. С. 121.

ўсёй тэрыторыі дзяржавы (р. XIV, арт. 35). Закон забараняў таксама ўкрываць «людей лезных», а тых з іх, якія не працавалі і праводзілі час у «костырстве и пьянстве», належала папярэдзіць два разы, а пасля гэтага «дубцы бьючи, вон з мест и местечок выганяти» (р. XII, арт. 24).

У артыкуле «О мерах и локтах, або были ровные, и цена трунком и речам стрawnым...» прадпісвалася таргоўцам, пад пагрозай накладання штрафу, прытрымлівацца ўстаноўленых мер і вагаў, а мясцовай адміністрацыі — назіраць за тым, каб па ўсёй дзяржаве былі «ровное и одинакое меры» (р. III, арт. 36).

У асобны склад правапарушэння вылучаны замах на дзяржаўную бяспеку («покой посполитый»), які выяўляўся ў «похвалке» і «отповеди», г. зн. у пагрозе ўчыніць злачынства. Абвешчаючы прынцып «нішто в невинности своей терпеть не повинен», Статут ускладае на «отповедника» абавязак узнагародзіць асобу, якой была выказана пагроза, нават у выпадку адсутнасці якіх-небудзь рэальных дзеянняў па ажыццяўленню адсутнасці пагрозы, або ў выпадку ўчынення яе іншай асобай, якую не змагі затрымаць (р. I, арт. 25, 26; р. XI, арт. 14, 40 і інш.).

§ 5. Паняцце пакарання

Крымінальнае пакаранне — інстытут, які ўстаноўлены ў інтарэсах усёй дзяржавы і яе грамадзян. Даследаванне гістарычнага развіцця гэтага інстытута і практыкі яго прымянення мае вялікае значэнне і эфектыўнасць у тым выпадку, калі мы адмовімся ад мэты пабудовы ідэальных каральных сістэм і прызнаем, што пакаранне павінна служыць спецыяльным мэтам і канкрэтным патрэбам дзяржавы. Менавіта гістарычны аналіз гэтай праблемы можа паказаць, якімі ўмовамі выклікаліся пэўныя рысы пакарання, якім патрэбам дзяржавы яны служылі і што цягнулі за сабой.

Усё гэта дапаможа сучаснаму заканадаўцу пазбегнуць шматлікіх памылак. Тэорыя крымінальнага права мае адной з задач — разгляд пытання аб тым, пры якіх умовах дзяржаўнага жыцця, пры наяўнасці якіх духоўных і матэрыяльных сіл у дзяржаве і народзе, якім чынам і якія могуць быць устаноўлены пакаранні. Гэтым павінен кіравацца заканадаўца ў сваёй дзейнасці.

З сучаснага погляду, пакаранне з'яўляецца асобай мерай дзяржаўнага прымусу, які прымяняецца судом ад імя дзяржавы да асобы, вінаватай у здзяйсненні злачынства¹.

Пачатковым момантам у гісторыі пакарання была помста — асабістая расправа пакрыўджанага з крыўдзіцелем. Інстытут пакарання ў сваім гістарычным развіцці прайшоў некалькі стадыяў. Спачатку сам пак-

¹ Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік Мн., 1992. С. 371.

рыўджаны з дапамогай свайго роду помсціў свайму крыўдзіцелю. Потым грамадства стала кантраляваць гэту помсту, устанавіўся пэўны парадак і пэўныя формы яе прымянення. Пазней жа сама дзяржава ўзяла на сябе абавязак караць злачынца. Паступова каральная дзейнасць пранікалася мэтай грамадскай карысці і інтарэсамі пацярпеўшага.

Правапарадак усякага грамадства, створаны на працягу стагоддзяў і асвечаны рэлігіяй і мараллю, заўсёды выклікаў дваіную ахоўную дзейнасць дзяржавы: з аднаго боку, правапарушэнні папярэджваліся або іх шкодныя наступствы ліквідоўваліся спецыяльнымі мерамі, і, з другога боку, для падтрымання правапарадку ўжываліся меры асабістага ўздзеяння, якія ў сваёй сукупнасці і складалі змест каральнай дзейнасці дзяржавы.

У ходзе гістарычнага развіцця азначыўся паступовы пераход да мер аб'ектыўнага характару, прытым вобласць прымянення каральных мер звужалася з-за таго, што шэраг катэгорый асоб, якія раней адказвалі за свае ўчынкі (невінаватых або што знаходзіліся ў стане несвядомасці), пазбаўляліся адказнасці. Самі ж меры каральнай дзейнасці грамадства трацілі свой рэзка каральны характар, бо на злачынца пачынаюць глядзець як на да пэўнай ступені хворага чалавека, як на жалобны вынік вядомых сацыяльных умоў — адсутнасці адукацыі, пэўнага выхавання (або яго адсутнасці), заганных уплываў, матэрыяльных патрэб і г. д. Менавіта таму пакаранне пачынае пераўтварацца з прылады помсты ў прыладу выпраўлення.

Змест каральнай дзейнасці вызначаецца гістарычнымі ўмовамі, да ліку якіх праф. Н. Д. Сергееўскі асобна выдзеліў: 1) становішча асобы чалавека ў дзяржаве, большае або меншае паглынненне прыватных інтарэсаў дзяржаўнымі; 2) ступень культуры і стан нораву; 3) стан дзяржаўных фінансаў, залежных ад ступені эканамічнага становішча народа; 4) большая або меншая цвёрдасць і ўстойлівасць дзяржаўнага ладу; 5) большыя або меншыя «удобства» ўнутранага кіравання; 6) погляды эпохі на падставы і задачы каральнай дзейнасці¹.

Аналізуючы змест і накірункі каральнай дзейнасці ВкЛ, Г. В. Дземчанка звяртае ўвагу на апошні з адзначаных фактараў, бо лічыць, што значэнне яго вельмі вялікае і праз яго або пры яго пасрэдніцтве да пэўнай ступені перадаюцца ўплывы іншых гістарычных умоў эпохі (эканамічных, палітычных, культурных) і менавіта гэтым фактарам вызначаюцца многія адметныя рысы інстытута пакарання.

На вырашэнне пытання аб падставах і задачах каральнага права ВкЛ значны ўплыў зрабілі хрысціянская рэлігія і царква, а таксама адносіны з Захадам. Пры пасрэдніцтве апошняга фактару адбывалася знаёмства і перадаваўся ўплыў старажытнай класічнай навукі і ся-

¹ Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. СПб., 1909. С. 101–102 і далей.

рэдневяковай філасофіі. Г. В. Дземчанка адзначае, што кожная старонка Статутаў даказвае «глубину и могущество христианского влияния, которое после вековой борьбы со старыми предрассудками и идеями, получило, наконец, возможность хотя отчасти внести свой дух в законодательство и преобразовать по своему усмотрению некоторые существенные институты права»¹. Асабліва бачны гэты ўплыў на крымінальнае права Статута 1588 г. Напрыклад, мы ўвесь час сустракаем успаміны пра Бога і хрысціянскую рэлігію, святую справядлівасць пры назначэнні пакарання. Са старажытных часоў праводзілася думка аб боскай падставе пакарання, аб тым, што гаспадар дзяржавы пастаўлены самім Богам на кару злым людзям і на міласць добрым.

Пакаранне паступова пераўтвараецца і ў адзін са сродкаў маральнай адплаты – помсты. Злачынец караецца для збавення ад граху, як таго патрабуе хрысціянская справядлівасць. Адносна гэтых палажэнняў Статута 1588 г. Н. А. Максімейка адзначае, што яны ў асноўным былі запазычаны з нямецкіх прававых крыніц².

Погляды заканадаўцы ВкЛ на праблему злачынства і пакарання выказаны ў прадмове да Статута 1588 г., якое складаецца з маніфеста Жыгімонта III і дзвюх прамоў Льва Сапегі перад каралём і соймам пры прадстаўленні друкаванага экзэмпляра Статута. У прамовах Сапегі знайшлі адлюстраванне асноўныя палажэнні тагачаснай філасофіі крымінальнага права. Яго погляды на падставы крымінальнага пакарання грунтуюцца на тым, што гэты інстытут устаноўлены Богам, аднак Бог даў чалавеку розум, і таму непасрэдную крыніцу права трэба шукаць ва ўнутранай прыродзе чалавека. У гэтым выказванні Л. Сапега спасылалася на Цыцэрона. Ён лічыць, што парушэнне закона ёсць не толькі парушэнне чалавечай волі, але і волі Бога. Здзяйсненнем злачынства сам «пан Бог бывае абражон», таму і пакаранне патрэбна як збавенне ад граху³. У той час і царква бачыла галоўнай мэтай пакарання збавенне ад граху і прымірэнне злачынца з воляю Бога.

Гэтыя погляды, што знайшлі адлюстраванне ў прамовах Л. Сапегі, сведчаць не толькі аб непасрэдным уплыве хрысціянскай рэлігіі на крымінальную палітыку ВкЛ, але і аб добрым веданні кадыфікатараў-правазнаўцаў дзяржавы твораў рымскіх юрыстаў, заканадаўства Юстыніяна.

Пакаранне абумоўліваецца кадыфікатарамі з пункту гледжання боскай і чалавечай справядлівасці. Усякі закон мае мэтай абарону святой справядлівасці. Таму заканадаўца часта адзначае, што, прымяняючы рэгламентаваную законам меру пакарання, судзі прытрымліваюцца толькі святой праўды і справядлівасці.

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 154.

² Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 107.

³ Статут 1588. С. 44.

Л. Сапега падкрэслівае, што пакаранне неабходна для аховы правапарадку ў дзяржаве, для падтрымання грамадскага спакою і зацвярджэння агульнай свабоды, што, калі б не існавала пакарання, ліхія людзі не мелі б ніякага намеру прытрымлівацца закона і ў грамадстве панавала б свавольства моцнага, і ўсё гэта прывяло б да гібелі самой дзяржавы. Галоўны клопат добраўпарадкаванай дзяржавы, адзначае Л. Сапега, спасылаючыся на Арыстоцеля, складаецца ў строгай ахове закона. Парушэнне роўнасці і свабоды, ствараемай законам, таксама вядзе дзяржаву да разбурэння, як і ўстанаўленне несправядлівых законаў, што выклікаюць у адных людзей зайздасць, а ў другіх — страх¹.

У сувязі з тым, што пакаранне злачынцаў выклікана патрабаваннем устанаўлення святой справядлівасці і неабходна для грамадскай карысці, яно з'яўляецца прамым абавязкам дзяржавы. Дзяржава не можа цягнуць злачынцаў. У артыкулах Статутаў увесь час адзначаецца, што пакаранне павінна спасцігнуць злачынца менавіта дзеля «покою пасполитого», «абы небезпечность не множилась», «абы злосьць ся в паньствах наших християнских не множила» і г. д.²

Л. Сапега адзначае ў сваіх прамовах неабходнасць пакарання з пункту гледжання пацярпеўшага, якому неабходна задавальненне ад «крыўды». Заканадаўца выказаў гэта ў класічнай фармулёўцы: «нихто ни от кого в невинности своей терпеть не повинен».

Разам з паслядоўнымі і яснымі поглядамі ў Статутах бачна змяшэнне поглядаў розных эпох, і таму часам цяжка знайсці ў іх артыкулах цэласныя і цалкам закончаныя ў сваіх лагічных наступствах прыцыпы. Агульны пераходны стан крымінальнага права XVI ст., уплыў на погляды заканадаўцы розных фактараў, неабходнасць пошуку кампрамісаў і інш., — усё гэта сказалася на статутным заканадаўстве. Акрамя таго, патрэбна ўлічваць і тую акалічнасць, што погляды адукаванага заканадаўцы шмат у чым былі незразумелыя народу, і таму яны не знайшлі практычнай рэалізацыі і засталіся ў вобласці тэорыі.

Статуты былі зводамі законаў дзяржавы, якая дасягнула дастаткова высокай ступені цывілізацыі, і таму ў паняцці пакарання яны ўжо значна выдзяляюць элемент публічнасці. Г. В. Дземчанка адзначае, што ў Статутах «мы наблюдаем развитую систему композиций, развивающуюся систему публично-уголовных наказаний и остатки мест, доживающей последние дни своего существования»³. На працягу XVI ст. не толькі не адмірае, а развіваецца сістэма кампазіцый, публічна-крымінальных пакаранні развіваюцца ў стройную сістэму і набываюць поўнае тэарэтычнае абгрунтаванне і апраўданне. Яны па-

¹ Статут 1588. С. 44.

² Там жа. Р. I, арт. 25; р. IV, арт. 32, 62, 105; р. XI, арт. 14; р. XIV, арт. 29 і інш.

³ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 41.

чынаюць высоўвацца на першы план як найбольш адпавядаючыя поглядам прагрэсіўнага заканадаўцы і імкнуцца выціснуць тую форму пакарання, якая панавала ў папярэдні час.

Заканадаўца ў Статутах вызначае пакаранне («карань», «вина», «скарань», «покута») як зло або пакуту, якія накладваліся на злачынца ў выглядзе адплаты за здзейсненае ім злачынства ўпаўнаважаным органам, які дзейнічаў на падставе закона або звычаю. Перш за ўсё пакаранне мела мэтай інтарэсы пацярпеўшага. Пакаранне з'яўлялася карай за «шкоду», а таксама сродкам помсты і застрашвання, мерай дзяржаўнага прымусу, што праяўлялася ў абмежаванні правоў асуджаных, у прычыненні ім фізічных пакут, матэрыяльных страт і інш.

Аналізуючы нормы і палажэнні Статутаў, Г. В. Дземчанка вылучае наступныя рысы, якія характарызуюць паняцце пакарання ў Вялікім княстве Літоўскім XVI ст.:

1) пакаранне — гэта «вина», «покута», якімі загладжваецца здзяйсненне злачынства і таму яно прычыняе злачынцу пакуты;

2) вобласць прымянення пакарання вызначаецца паняццем злачынства, прычым пануе пункт гледжання крыўды;

3) органам, які вызначае пакаранне, з'яўляецца не толькі суд, але ў некаторых выпадках і сам пацярпеўшы, які замяняе па ўзгадненні са злачынцам пэўнае пакаранне;

4) пакаранне, маючы мэтай прыватнае задавальненне, з'яўляецца для пацярпеўшага «нагородой», характар якой яно часткова захоўвае нават пры пераўтварэнні маёмаснай адказнасці ў персанальную («а за навязку маець висети»). Пры гэтым як даўгае патрабаванне пакаранне залежыць ад волі пацярпеўшага, хаця максімальны памер яго ўжо вызначаны законам і накладваецца яно ў асноўным на маёмасць злачынца і таму з'яўляецца спадчынным. Пры неплацежаздольнасці пакаранне ў сваіх наступствах супадае з наступствамі ўсякага іншага даўгавога патрабавання, таму і дапускае пры гэтым кампенсацыю¹.

У сувязі з гэтым трэба адзначыць, што В. Маціеўскі, характарызуючы тагачаснае права, змясціў абавязацельнае права перад крымінальным і назваў гэты раздзел: «Абавязацельства — сярэдня паміж грамадзянскім і крымінальным правам»². Усе дарэвалюцыйныя аўтары, якія разглядалі праблему сістэмы пакаранняў, згодны паміж сабой у гэтых адносінах³. Яны лічаць, што пакаранне адрозніваецца ад звычайнага даўгавога патрабавання тым, што, па-першае, яно задавальняе «крывду», г. зн. нематэрыяльную шкоду, што была прычыненна пацярпеўшаму, або з'яўляецца карай за ўчы-

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 46.

² Мацеевский В. А. История славянских законодательств. В 6 т. / Пер. с польск., 2-е изд. М., 1858. Т. 1 С. 98.

³ Гл., напр., Сербский Н. Д. Наказание в русском праве XVII века. СПб., 1887.

неную «шкоду». Па-другое, пакаранне для пацярпеўшага з'яўляецца сродкам помсты, а для злачынца дапаўненнем да выплаты «шкода», г. зн. служыць не кампенсацияй страт або ўзнаўленнем ранейшага стану, а з'яўляецца матэрыяльнай нягодай, злом, якое той павінен перанесці за крыўду. Па-трэцяе, у адрозненне ад даўтавога патрабавання да пакарання звычайна далучаецца пеня на карысць улады, якая паступова (асабліва пры найбольш цяжкіх злачынствах) замяняецца асабістымі пакараннямі. Па-чацвёртае, памер пакарання вызначаецца цяжарам нанесенай «крывды».

Толькі з цягам часу грамадская правасвядомасць пачынае схіляцца да таго, што злачынства — гэта «шкода земская», і сістэма рознага роду матэрыяльных кампенсаций пачынае разбурацца, і ёй на змену прыходзіць новая сістэма публічна-крымінальных і застрашваючых пакаранняў. Гэты працэс і знайшоў адлюстраванне ва ўсіх Статутах.

Мы бачым у шматлікіх крымінальна-прававых нормах Статутаў, што санкцыя закона складаецца з трох частак: спачатку вызначаецца асабістае пакаранне парушальніку нормы, потым назначаецца род і памер грашовых штрафаў і, нарэшце, указваецца на неабходнасць адплаты за шкоду і страты, якія былі прычынены злачынствам. Аднак якой-небудзь агульнай пастановы аб неабходнасці грамадзянскага задавальнення пацярпеўшага мы не знаходзім, яго замяняюць пастаянныя ўказанні на тое, што вінаваты «меть шкоду платити, нагородити, справовати, оправовати»¹.

Тэрмін «шкода» мае дваіакае значэнне: у шырокім сэнсе пад «шкодай» разумеецца ўсялякая шкода, нанесеная чым-небудзь інтарэсам; у вузкім сэнсе, які часцей за ўсё выкарыстоўваецца, — матэрыяльныя страты, якія належала кампенсаваль. Часам слова «шкода» ў Статутах замяняецца роўназначнымі або маючымі больш цеснае, відавочнае значэнне словам: «утрата», «згуба», «страва», «наклад», «выклад», «спустошванне», «знішчэнне» і інш. Прычым першыя два («утрата», «згуба»), вельмі блізкія па значэнню да «шкоды», выкарыстоўваюцца даволі рэдка, а астатнія азначаюць канкрэтныя віды нанесенай шкоды і страт і маюць спецыяльнае, тэхнічнае значэнне. Часта да слова «шкода» далучаецца яшчэ адно, больш высвятляючае, напрыклад «шкода покраденая». Часцей за ўсё для вызначэння пэўных відаў шкоды выкарыстоўваюцца тэрміны «страва» і «наклад», прычым слова «наклад» мае часам больш шырокае значэнне, ім увогуле абазначаюцца ўсялякія выдаткі.

Кампенсация пацярпеўшаму ад злачынства ідзе ў двух кірунках: аднаўляюцца парушаныя маёмасныя правы і выплачваюцца ўчыненыя злачынствам страты. Аднаўленне парушанага права заключаецца ў звароце захопленых рэчаў, у выпраўленні таго, што было пашкоджана, сапсавана, разбурана, у знішчэнні таго, што ўзнікла з-за насілля, падману і

¹ Статут 1529. Р. VIII, арт. 13; Статут 1588. Р. IV, арт. 9 і інш.

інш. Так, выведзеная чэлядзь вяртаецца гаспадару, перакопаная «умысь- не ку шкоде суседа» памежная рака павінна быць «по старому загамо- вана», знішчаная або сапсаваная мяжа «направлена по старому», пры- сыпаная да чужога берага грэбля павінна быць раскопана і г. д.¹

У тым выпадку, калі такім шляхам пацярпеўшы не можа быць задаволены за нанесеныя яму страты, тады наступае неабходнасць выплаты такой «шкоды», якая складаецца з дзвюх частак: пакрыцця наяўнай шкоды і кампенсацыі таго прыбытку, якога пазбавіўся па- цярпеўшы ў выніку захопу, знішчэння, сапсавання маёмасці. У склад наяўнай шкоды ўваходзіла аплата кошту паграджанага (знішчанага, сапсаванага) прадмета і кампенсацыя за ўсе расходы, панесеныя пры яго пошуку, аплата медыцынскіх паслуг.

Па агульнаму правілу, шкоду плаціць той, хто адказвае за «крив- ду». Пацярпеўшы разам са скаргай падае ў суд «реестр шкод», дзе пе- ралічвае страты і іх памер, карыстаючыся для іх вызначэння «шауун- ком водле статуту земскога и водле важности речи и теж водле куп- ли, за што куплено». У артыкулах Статутаў мы бачым палажэнні, якія вызначаюць цану розных прадметаў². Гэта азначае, што памер кам- пенсацыі за шкоду вызначаўся ў кожным канкрэтным выпадку судом, але па рэгламентаванай законам таксе або ў адпаведнасці з рыначнай вартасцю прадмета. Пры гэтым у разлік прымаўся яго сапраўдны кошт, г.зн. колькі за яго «было дано торгуючы». Натуральна, што ўсе «шкоды» павінны былі даказвацца істцом, таксама як і цана прадмета.

Адносна другой важнай праблемы — сувязі «шкод» і «караний», трэба адзначыць, што не толькі тэарэтычна магчыма каральная афар- боўка грамадзянскіх спагнанняў, але мы бачым, што ў нормах Ста- тутаў у некаторых выпадках каральныя меры зліваюцца з мерамі гра- мадзянскага задавальнення. Як адзначае Г. В. Дземчанка, у трох вы- падках кампенсацыя са «шкоды» пераходзіць у «караньё». Па-першае, калі па сутнасці самога правапарушэння аплата «шкод» з'яўляецца да- статковым задавальненнем і за крыўду, або ўвогуле, калі яна не з'яў- ляецца толькі вяртаннем роўнакаштоўнай маёмасці таму, ад каго яна была ўзята злачынным шляхам, але сапраўды памяншае ўласную маё- масць той асобы, якая будзе плаціць за шкоду. Па-другое, калі кам- пенсацыі належаць больш аддаленыя страты. Па-трэцяе, калі памер грамадзянскага задавальнення вызначаецца вышэй сапраўдных страт³. Увогуле ў Статутах (нягледзячы на асобныя адступленні) «караньё» выразна аддзелена ад тых наступстваў, якія ўваходзяць у склад гра-

¹ Статут 1588. Р. III, арт. 26; р. IV, арт. 31; р. IX, арт. 18, 20; р. X, арт. 7; арт. 15, 18; р. XIV, арт. 3, 24 і інш.

² Напрыклад, Статут 1588. Р. IX, арт. 29; р. X, арт. 2, 8, 9, 11–16 і інш.

³ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 54.

мадзянскай адплаты за шкоду або страты, панесеныя ад злачынства.

Пытанне аб шкодзе і стратах, панесеных ад злачынства, уваходзіць у вобласць грамадзянскага права, але ў перыяд панавання поглядаў на злачынства як на крыўду, а на пакаранне як на адзін са сродкаў задаволіць пацярпеўшага за прычыненую крыўду грамадзянскі момант мае часта пануючы характар. Сувязь паміж грамадзянскім і крымінальным наступствамі правапарушэння была тым больш цеснай, чым у большай ступені была прасякнута ідэяй прыватнага задавальнення пацярпеўшага за прычыненую яму крыўду. У старажытнасці мсціўца, які забіваў свайго крыўдзіцеля і захопліваў яго маёмасць, дасягаў дзвюх мэт — задавальняў сябе за прычыненую крыўду і кампенсаваў панесеныя страты.

У Статутах, вядома ж, адсутнічае поўнае зліццё грамадзянскіх і крымінальных наступстваў правапарушэння («шкод» і «караний»), аднак сляды гэтага зліцця яшчэ бачны і, увогуле, знаходзяць сваё адлюстраванне ва ўласцівым для гэтай эпохі прыватнаправавым поглядае на пакаранне. З пункту гледжання старажытнага права, усякае дзеянне, якое парушае правы іншай асобы, ёсць крыўда, а ўсякая крыўда ёсць злачынства, якое павінна быць загладжана вінаватай асобай. Парушэнне правоў іншай асобы можа быць, па-першае, самаўпраўным і самавольным уварваннем у прававую сферу іншай асобы, і, па-другое, яно можа з'явіцца вынікам цалкам правамернага па знешняму выгляду дзеяння. Статуты часам разглядаюць простае невыкананне абавязацельстваў як крыўду, «учынак», «выступ», да якога і прымяняюць агульнае палажэнне: «Кождый сам за свой учінок и выступ у кождого права отповедати... маеть и повинен будет»¹.

Уварванне ў прававую сферу іншай асобы з'яўляецца, на думку заканадаўцы XVI ст., «кривдой» і ў сувязі з гэтым належыць загладжванню. Няўстойка старажытнага права была перш за ўсё штрафам за крыўду, нанесеную парушэннем дагаворных адносін. Каральны момант тут мае пануючае значэнне і таму, што выцякае з самой прыроды праваадносін, забяспечаных няўстойкай; ён захоўвае гэта значэнне і ў тых выпадках, калі няўстойка ўстанаўліваецца толькі адносна і са згоды боку, што ўдзельнічае ў дагаворных адносінах.

Няўстойку, як і каральныя штрафы, Статуты аднолькава называюць пакараннем. І розніца паміж імі зводзіцца да таго, што пакаранне ў выглядзе крымінальнага штрафу вызначана ў саміх Статутах, а штрафы першага роду ўстаноўлены ў «записех добровольных». І гэта мела асаблівае значэнне ў той перыяд, калі пакаранне з'яўлялася адным са сродкаў задавальнення пацярпеўшага і некаторыя крымінальныя спаганні вызначаліся часам па ўзаемнаму пагадненню крыўдзіцеля і пацярпеўшага.

¹ Статут 1588. P. VII, арт. 25.

Усе гэтыя гістарычна выпрацаваныя і ў значнай ступені пераменшаныя погляды на праблему пакарання адлюстраваны ў Статутах. Параўнальны аналіз грамадскіх і ўсіх трох Статутаў дае падставу зрабіць агульны вывад аб тым, што інстытут пакарання ў Вялікім княстве Літоўскім у сваім гістарычным развіцці прайшоў некалькі стадыяў і ў канцы XVI ст. галоўнай мэтай меў не толькі інтарэсы пацярпеўшага, але і грамадскую карысць.

§ 6. Мэты пакарання

Погляды на мэты пакарання таксама гістарычна мяняліся. У старажытных беларускіх княствах пакаранне мае ўсе рысы прыватнага задавальнення пацярпеўшага за шкоду і крыўду, якія нанесены злачынствам, і з'яўляецца фактычна заменай помсты грамадскім пакараннем усякага злачыннага дзеяння. Паступова пакаранне ўсё больш пранікаецца задачамі публічна-крымінальнага каранія і забеспячэння грамадства ад шкодных і злых дзеянняў. У якасці мэты пакарання абгрунтоўваецца неабходнасць застрашвання злачынца і іншых «злых людзей» (патэнцыяльных злачынцаў).

Застрашванне, як асноўная мэта пакарання, атрымала заканадаўчае замацаванне ў Судзебніку Казіміра 1468 г. Аб гэтым сведчыць большасць санкцый крымінальных норм Судзебніка. Смяротнае пакаранне прадугледжвалася нават за крадзеж маёмасці на суму звыш трыццаці грошай («свыше полукопья»). Акрамя таго, закон забараняў вызваляць злачынца ад пакарання: «А над злодзеем милости не надобе».¹

У XVI ст., калі фарміравалася агульназемскае заканадаўства, пануючае становішча пачынаюць займаць мэты публічнай адплаты і застравання, з аднаго боку, і мэты прыватнага задавальнення і адплаты — з другога. У нормах Статутаў усё большае развіццё атрымліваюць публічна-крымінальныя і застрашваючыя пакаранні. У якасці санкцый у артыкулы ўводзяцца розныя пакутлівыя спосабы пазбаўлення жыцця, членашкодніцтва, балючыя і ганебныя пакаранні, якія здзяйснююцца публічна. Меркавалася, што пры дапамозе застрашвання жорсткімі пакараннямі можна ўтрымліваць ад здзяйснення злачынстваў або нават выправіць злачынцаў. Застрашванне паступова пачынае разглядацца як асноўны сродак захавання і падтрымання парадку ў грамадстве. Жорсткасць пакаранняў пачынае абгрунтоўвацца пасылкамі духавенства на біблейскія тэксты, асвячацца царквой.

Мы бачым, што ў Статуце 1529 г. пакаранне выступае яшчэ ў асноўным сродкам задавальнення пацярпеўшага і толькі часткова мае значэнне кары за здзейсненае зло і пэўнага ўздзеяння на волю злачын-

¹ Беларусь у эпоху феодалізма. Мн., 1959. Т. 1. С. 129.

ца. У сувязі з гэтым у ім перабольшваюць маёмасныя пакаранні — звычайна штраф на карысць пацярпеўшага і часткова — на карысць дзяржавы.

Статут 1566 г., пакідаючы асноўнай формай пакарання кампенсацыю за шкоду і крыўду, высоўвае паралельна ў лік галоўных пакаранняў застрашваючыя. Гэта праяўляецца не столькі ў адкрытым прызнанні заканадаўцам застрашвання адной з галоўных мэт пакарання, колькі ў прыметнай змене колькасці і якасці мер пакарання: узмацняецца іх жорсткасць, з'яўляюцца новыя віды кваліфікаваных пакаранняў, накіраваных на асобу злачынца.

У апошнім Статуте мы бачым амаль поўнае разуменне злачынства як грамадскага зла і пакарання — як публічна-крымінальнай і застрашваючай кары за гэта зло. У законе замацоўваецца агульнавядомы прынцып «вока за вока, зуб за зуб» з мэтай, каб другім непавадна было так рабіць. Інтэрэсы пацярпеўшага пачынаюць уступаць грамадскім інтарэсам, а мэта задавальнення пацярпеўшага ўступае мэце адплаты і застрашвання. Трэба адзначыць, што гэта наглядаецца галоўным чынам у тэорыі крымінальнага права і толькі часткова — на практыцы.

Аналізуючы нормы крымінальнага права па Статутах, Г. В. Дземчанка вылучае галоўныя і другарадныя мэты пакарання. У ліку галоўных ён называе: задавальненне пацярпеўшага і загладжванне зробленай крыўды, застрашванне, папярэджванне злачынстваў, адплата (кара) за здзейсненае злачынства¹.

Для матэрыяльнага задавальнення пацярпеўшага і загладжвання нанесенай яму крыўды злачынцу павінен заплаціць на яго карысць пэўны штраф. Гэтым часта і абмяжоўваюцца ўсе наступствы здзейсненага злачынства. У выпадку грамадскай важнасці злачынства выплачваецца пэўны штраф на карысць дзяржаўнай улады, або злачынцу належыць асабістому пакаранню, што здзяйсняецца пасля задавальнення пацярпеўшага. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што задавальненне пацярпеўшага дасягаецца не толькі выплатай штрафу на яго карысць, але часткова і пры прымяненні іншых пакаранняў, напрыклад асабістых.

Штрафы і асабістыя пакаранні не заўсёды прыносяць пакрыўджанаму непасрэднае задавальненне. Часта прамое задавальненне дасягаецца шляхам прызнання вінаватым таго, што ён быў няправым і просіць прабачэння. У сувязі з гэтым у некаторых выпадках на вінаватага накладваецца абавязак публічна прасіць у пакрыўджанага ім прабачэння за сваю віну. У Статутах аб гэтым гаворыць адзін артыкул: калі нехта абазваў шляхціца «неучастивое матки сынам», то ён абавязваецца судом заплаціць двойную навязку і дапаўняльна заявіць на судовым пасяджэнні, што ён «брехал яко пес». У судовай жа прак-

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 176–177.

тыцы такія выпадкі сустракаюцца даволі часта і, акрамя таго, часам суправаджаюцца цікавымі абрадамі. Так, напрыклад, у адным выпадку, калі шляхціц зганьбіў судзей Галоўнага Літоўскага Трыбунала, абазваўшы іх хабарнікамі, ён павінен быў па судоваму прыговору залезці паўзком пад судовую лаўку і менавіта адтуль публічна заявіць аб ілжывасці сваіх слоў, а ў канцы павінен быў паўтарыць ганебную фразу і пабрахаць тры разы па-сабачаму¹.

Практычна аб застрашванні Статут 1529 г. амаль не гаворыць, хаця ў асобных выпадках мае месца элемент пагрозы. Напрыклад, Вялікі князь піша: «Хочем так и приказуем грозно». Аднак у гэты перыяд застрашванне як мэта пакарання ўсё ж мела месца, што адзначаецца ў іншых прававых помніках адзначанага перыяду².

У XVI ст. уяўленне аб жорсткай «срокгости закона» становіцца неаддзельным ад самога паняцця закона. У артыкулах Статута і ў судовых пастановах пастаянна гаворыцца аб «срокгости посполитого права»³. Закон накіроўваецца на тое, каб запалохаць самога злачынца і іншых асоб, таму фізічныя і маральныя пакутлівыя меры пакарання здзяйсняюцца публічна і ў месцах прысутнасці найбольшай колькасці людзей. У сувязі з гэтым М. А. Максімейка правільна адзначае, што ідэя застрашвання, асабліва праявіўшая сябе ў развіцці нямецкага права, не зусім была запазычанай і ўзнікла і развівалася разам з развіццём дзяржавы і асэнсаваннем ёю паліцэйскіх абавязкаў праследавання і папярэджвання злачынства. Яна мела месца як пэўная стадыя ў развіцці крымінальнага права ва ўсіх народаў⁴.

Заканадаўца пачынае даволі выразна вызначаць, што адной з галоўных мэт пакарання з'яўляецца папярэджванне злачынства. Пагроза прымянення пакарання служыць папярэджваннем для патэнцыйных злачынцаў і заахвочваючым матывам да прытрымлівання законаў. Адначасова заканадаўца лічыць, што аднаго застрашвання недастаткова для папярэджвання злачынстваў, а прававыя нормы павінны паказваць свавольным і злым людзям, што ім нявыгодна парушаць закон таму, што будучае пакаранне перавышае перавагу здзейсненага злачынства. Гэта думка заканадаўцы знайшла адлюстраванне ў многіх артыкулах Статутаў⁵.

Вядома, што злачынствы папярэджваюцца і належным выкананнем судовых пастановаў аб пакаранні. Прымяненне пакарання неабходна для рэальнага пераўтварэння пагрозы закона. У статутных нормах

¹ АВК. Т. 15. С. XI. С. 126 і інш.

² Напрыклад: грамата 1542 г. АЮЗР. Т. 1. С. 113–115.

³ Статут 1529. Р. I, арт. 12; Статут 1588. Р. I, арт. 17, арт. 24; Р. XI, арт. 4, арт. 14 і інш.

⁴ Максімейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. С. 174.

⁵ Гл., напрыклад: Статут 1529. Р. VII, арт. 15; Статут 1566. Р. II, арт. 13; Статут 1588. Р. XI, арт. 8 і інш.

і судовых прыгаворах шмат разоў сустракаецца станоўчае ўказанне на гэту мэту пакарання. Часцей за ўсё гэта знайшло выражэнне ў наступнай форме: «забегаючы, ажбы злодейство и злость людская пагамована была»¹. Таксама для папярэджвання злачынства заканадаўца імкнецца ўжыць такую меру пакарання, якая б ліквідавала магчымасць новага здзяйснення злачыннага дзеяння. Так, напрыклад, ілжэсведкі пазбаўляюцца права выступаць у судзе, службовыя асобы пазбаўляюцца пасады, небяспечных злачынцаў садзяць у турму і г. д.

Трэба адзначыць, што ў феадальнай Беларусі для злачынца пакаранне з'яўлялася яшчэ і помстай за здзейсненае злачынства. Старажытнае правіла «вока за вока, зуб за зуб» узводзіцца ў прынцып, якім кіруецца і заканадаўца. Пры гэтым пакаранне пашкоджвае не толькі адпаведны орган, якога пазбавіўся пацярпеўшы, але нават і такім жа спосабам — «утял, урезал, выбил»².

Аднак у XVI ст. пакаранне, як сродак матэрыяльнай помсты або як сродак простаі адплаты, накладваецца ад асобы пацярпеўшага ў імя дзяржаўных інтарэсаў або на падставе заветаў Бога. Гэта значыць, што пакаранне мае характар прыватнай адплаты (помсты), або грамадскай кары, або боскай кары. Для пацярпеўшага пакаранне з'яўляецца сродкам адплаты, помстай, форму якога яно захавала часткова на працягу XVI ст. Першапачаткова і для дзяржавы пакаранне з'яўляецца адплатай, помстай, аднак паступова грамадская помста абмяжоўваецца пэўнымі правіламі, набывае характар публічна-крымінальны. Паколькі пакаранне грунтуецца на волі Бога і мае мэтай збавенне ад здзейсненага грэху, то яно азначае і божую кару. Злачынства — гэта абразы Бога і, каб пазбавіцца ад яго гневу патрэбна кара, якая заключаецца ў праціўці крыві, пакутах і інш. з мэтай ачышчэння, закладжвання віны, улагоджання Бога. Гэтай тэорыяй тлумачыцца прынясенне ў ахвяру злачынцаў, якое практыкавалася ва ўсіх народаў на ранніх этапах развіцця, а трохі пазней — прынясенне ў ахвяру жыўёл як сімвал ачышчэння³. У Статутах таксама пакаранне ў пэўнай меры захоўвае характар такога збавення, бо яно з'яўляецца «покутой» і выступае часам як дапаўненне да царкоўнай «покуты».

Да дапаўняльных (другародных) мэт пакарання Г. В. Дземчанка залічвае наступныя: матэрыяльныя выгоды дзяржавы, прымус злачынца да выканання патрабаванняў дзяржавы, ахова і збавенне грамадства ад злачынцаў, заахвочванне да праследавання злачынцаў⁴.

Заканадаўца Вялікага княства Літоўскага, як і ў кожнай феадаль-

¹ Статут 1588. С. 47; АВК Т. 5. С. 82; АВК Т. XV. С. 212, 293 і інш.

² Статут 1588. Р. XI, арт. 27.

³ Гл.: Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. М., 1882. С. 161.

⁴ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту. С. 187—188.

най дзяржаве, лічыў, што пакаранне злачынцаў павінна прыносіць матэрыяльны прыбытак дзяржаве. На той час мала значэння надавала ся праца злачынцаў, а большая ўвага звярталася на матэрыяльныя выгоды, якія атрымлівалі ад спагнання штрафаў. Шляхта на соймах упэўнівала Вялікага князя, што ад штрафаў «на потребу земскую большая сумма прыбудет»¹. Грашовыя спагнанні складалі ўвесь феадальны перыяд важны артыкул прыбыткаў самога гаспадара, яго «врядников» і іншых асоб, якія мелі судовыя правамоцтвы.

Мэта аховы грамадскай бяспекі дасягалася ў Вялікім княстве Літоўскім самымі рознымі каральнымі мерамі, ад членашкодніцкіх пакаранняў, якія з'яўляліся адначасова вечным кляймо і папярэджваннем для ўсіх, да турэмнага зняволення, выгнання з тэрыторыі дзяржавы і смяротнага пакарання злачынцаў, а часам і проста падазронах асоб.

Ужыванне розных мер пакарання, на думку заканадаўцы, служыла таксама перавыхаванню, выпраўленню злачынцаў, аб чым павінна было сведчыць яго чыстасарэчнае раскаянне. Ідэя раскаяння, на думку вучоных, была запазычана ў царквы і выражалася ў тым, што злачынец публічна (часцей за ўсё ў царкве або каля яе) каляўся ў здзяйсненні граха, але папярэдне ў судзе з яго бралася абяцанне, што ён будзе «потом того стеречися и недопушати»².

Заканадаўца лічыць таксама, што пакаранне павінна заахвочваць да праследвання злачынцаў, і таму часам замацоўвае атрыманне ўзнагароды на карысць тых асоб, якія садзейнічаюць раскрыццю злачынства і выступаюць у судзе прыватнымі абвінавудцамі³.

§ 7. Сістэмы і віды пакаранняў

Мэты пакарання, якія сфармуляваны заканадаўцам і замацаваны ў Статутах, вызначылі характар усёй сістэмы пакаранняў і кожнага з яго відаў. Сістэма пакаранняў у сучасным крымінальным праве разглядаецца як замацаваны крымінальным законам і адлюстроўваючы яго асноўныя прынцыпы пералік пакаранняў, якія размешчаны ў пэўным парадку⁴. Устанаўленне сістэмы пакаранняў мае істотнае значэнне як для заканадаўцы, так і для суддзяў. Заканадаўцу гэта дае палётку пры выбары пакаранняў для асобных злачынных дзеянняў адпаведна іх значнасці для правапарадку, а для суддзяў стварае магчымасць выканаць замацаваны за імі законам абавязак суразмераваць каральнасць з абставінамі асобнага злачынства, ствараючы пры гэтым магчымасць пераходу ад аднаго віду або роду пакаранняў да другога.

¹ АЮЗР. Т. 1. С. 92.

² Статут 1588. Р. XI, арт. 15.

³ Статут 1588. Р. I, арт. 34; р. XIV, арт. 33.

⁴ Гл., напрыклад: Уголовное право БССР. Мн., 1978. Т. 1. С. 182.

Сістэму пакаранняў можна вызначыць як сукупнасць каральных мер, якія прымяняюцца ў асобнага народа ў пэўную эпоху.

Г. В. Дземчанка на падставе статутнага заканадаўства і практыкі яго прымянення ў сістэме пакаранняў выдзяляе агульныя і галоўныя пакаранні, а таксама дапаўняльныя¹. Да агульных і галоўных ён адносіць:

1) штрафы на карысць пацярпеўшага: галоўшчына, навязка, гвалт, віна, заклад (зарука), а таксама штрафы на карысць гаспадара або «врыда»: віна, заклад;

2) публічна-крымінальныя пакаранні: а) асабістыя: смяротная кара, цялесныя пакаранні, пазбаўленне волі, пазбаўленне гонару і правоў; б) маёмасныя: агульная і спецыяльная канфіскацыя, адабранне маёнткаў;

3) помста, некаторыя формы якой захоўваюцца на працягу ўсяго XVI ст. Аднак помста пачынае абмяжоўвацца рамкамі судовага прыговору, у сувязі з чым мсціўца пачынае выступаць выканаўчым органам улады, якая яго рукамі дасягае асноўных мэт пакарання.

Да ліку дапаўняльных відаў пакарання належаць: выпганне, пазбаўленне спадчынных правоў і пакаянне. Акрамя таго, у асобныя дзве групы Г. В. Дземчанка ўключае замяняючыя пакаранні, гэта значыць тыя, што прымяняліся ў якасці замены іншых відаў пакаранняў («выволань», выдача ў кабалу і выдача ў вечную няволю), а таксама выключныя пакаранні (пазбаўленне пасады і ператварэнне ў «отчича»). Чым прасцей было злачынства па складу, тым прасцей было пакаранне, і наадварот – чым складаней быў састаў злачынства, тым складаней было пакаранне. Рэгламентуючы пэўнае пакаранне, заканадаўца ў думках падраздзяляў складаныя саставы злачынства (ідэальная сукупнасць злачынства) на простыя і абкладваў кожнае (або амаль кожнае) адпаведным пакараннем: за насіле рэгламентаваў выплату гвалта, за забойства – галоўшчыны, за нанясенне пабояў і ран – выплату навязкі, за прычыненне шкоды – рэгламентавалася выплата кошту шкоды з навязкай і г. д. Вряднікі атрымлівалі спецыяльныя штрафы – «вину». У тых выпадках, калі заканадаўца лічыў злачынствы больш цяжкімі і парушаючымі правапарадак, рэгламентавалася далучэнне публічна-крымінальных, маёмасных, асабістых пакаранняў, у тым ліку самых цяжкіх – пазбаўленне гонару і смяротнае пакаранне².

Маёмасныя пакаранні ў выглядзе штрафаў у старажытнасці былі самым пашыраным відам пакаранняў. Яны маглі выражацца ў пэўных сумах грошай, прычым і ў канкрэтным памеры ў адносінах да нанесеных злачынствам страт (часцей за ўсё ў двайным памеры), якія спаганяліся на карысць пацярпеўшага, яго родзічаў або ў прыбытак дзяржаве, адміністрацыі.

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту. С. 202–203.

² Там жа. С. 207.

Некаторыя дарэвалюцыйныя вучоныя выключалі штрафы з вобласці пакаранняў і ставілі іх у шэраг іншых юрыдычных наступстваў (побач з кампенсацыяй за шкоду і страты ад здзейсненага злачынства). Такія адносіны да грашовых штрафаў памылковыя, таму што сучаснаму паняццю пакарання не было месца ў мінулым і характэрныя яму рысы паступова праходзілі адпаведныя стадыі развіцця.

Галоўшчына (галаўшчызна) — штраф за галаву забітага чалавека спаганялася з вінаватага на карысць сваякоў забітага. Яна была асноўным відам пакарання, аднак часам выступала ў якасці дапаўняльнага. Статут 1529 г. прысвяціў галоўшчынам і навязкам цэлы раздзел. Памеры галоўшчыны залежалі ад саслоўнага становішча забітага чалавека. З цягам часу яны павялічваліся: у параўнанні першага з апошнім Статутамі — у тры разы. За шляхціца галоўшчына спаганялася ў памеры 100 коп грошай¹, за панцёрнага слугу, вайта, бурмістра і іншых адпаведных асоб — 60 коп грошай, за рамесніка — 30 коп грошай, цяглага селяніна — 25 коп грошай, чаладзінца — 20 коп грошай і г. д.² За забойства жанчыны спаганялася двойная галоўшчына. У Статуце 1566 г. упершыню гаварылася аб спаганні галоўшчыны за забойства татарына.

Галоўшчына аб'ядноўвае ў сабе элементы крымінальны (каральны) і грамадзянскі, і таму ў адных выпадках яна выступае з перавагай першага элемента і разглядаецца як «вина пенезная і каранье», а ў іншых выпадках з'яўляецца не больш як плата за нанесеныя шкоды «воддут шацунку статутового». Н. Таганцаў лічыў, што ўсе матэрыяльныя страты, якія могуць быць ацэнены, належаць пакрыццю ў агульным парадку грамадзянскіх спаганняў і па свайму характару ў істотных рысах не адрозніваюцца ад апошніх³. Д. Ф. Чэбышпаў-Дзмітрыеў гаварыў, што плата галоўшчыны мае характар прыватнага задавальнення пацярпеўшага і што ў ім выяўляецца грамадзянскі бок злачынства⁴.

Каральны характар галоўшчыны як крымінальнага штрафу бачны ў тым, што памер яе вызначаецца не ў залежнасці ад сапраўднага або магчымага ўрону (шкоды), але выключна ў залежнасці ад цяжару злачынства (кратная галоўшчына) і ад саслоўнага становішча або полу забітага чалавека⁵. Забойства шляхціца, напрыклад, павялічвае памер галоўшчыны да самага высокага памеру, а забойства чалавека «простага стану» зніжае яе да мізэрнага памеру. Забойства жанчыны павялічвае памер галоўшчыны ў два разы. Прычым для злачынца галоўшчына з'яўляецца пакараннем, а для пацярпеўшага — задавальненнем пры-

¹ Статут 1588. Р. XI, арт. 27.

² Там жа. Р. XII, арт. 2.

³ Таганцев Н. С. Лекции по уголовному праву. Вып. III. С. 994–997.

⁴ Чэбышев-Дмитриев Д. Ф. О преступном действии по русскому допетровскому праву. СПб., 1862. С. 1089.

⁵ Гл., напрыклад: Статут 1588. Р. I, арт. 9, 10; р. XII, арт. 3, 4, 5, 6, 7, 10 і інш.

чыненай шкоды, і гэта задавальненне дастаецца блізкім сваякам. У справах аб забойствах несвабодных людзей (халопаў, чэлядзінцаў, «отчичей») галоўшчына амаль страчвае свой каральны характар і выступае фактычна таксіраванай цаной гэтага несвабоднага чалавека.

Амаль тое ж самае можна сказаць і пра навязку — грашовае штраф за нанясенне пабоў, ран і інш. Памер яе залежаў ад характару злчыннага дзеяння і ад саслоўнага становішча злчынца і пацярпеўшага. Правовыя нормы сведчаць аб паступовым павелічэнні памеру гэтага грашовага спагнання¹.

Акрамя галоўшчыны і навязкі ўсе астатнія штрафы ўвогуле выразна аддзяляюцца ад грамадзянска-правовых наступстваў злчыннага дзеяння і перш за ўсё тым, што з'яўляюцца задавальненнем за крыўду і маюць мала агульнага з кампенсацыяй за шкоду. Крымінальныя нормы Статутаў гавораць аб тым, што за насільныя (гвалтоўныя) дзеянні і самавольства спаганяўся штраф, які меў назву «гвалт». На карысць дзяржавы, суддзю або пацярпеўшых спаганяўся штраф, што меў назву «вина». Памер яе залежаў ад характару злчынства, а часам і ад вырашэння суда, таму што судзі былі зацікаўлены ў атрыманні як мага большага штрафу, які паступаў на іх карысць². У выпадках, калі асуджаны не меў сродкаў для выплаты штрафу, яго маглі прысудзіць да перадачы пацярпеўшаму боку «на выробак». Усе штрафы выплачваліся «з іменья або маёнтности винного»³, а таму абавязак яго выплаты перадаваўся разам з маёмасцю па спадчыне, бо лічылася, што «хто осегаеь добра, повинен носити и беремена»⁴.

Адносна правапрымняльнай дзейнасці трэба адзначыць, што кнігі Літоўскай Метрыкі сведчаць аб тым, што асячонае звычайным правам і заканадаўча замацаваная ў прывілеях і Статутах сістэма штрафаў шырока функцыяніравала. Судовыя справы, якія разглядаліся пасля прыняцця Статута 1529 г., дазваляюць прасачыць дынаміку развіцця гэтай сістэмы. Спачатку яны адлюстроўваюць казусы прымянення навязак і галоўшчын у якасці ліквідацыі прабелаў у Статуце. Напрыклад, гэта тычылася жанчын. Норма аб двайным памеры спагнання штрафу за здзейсненае злчынства супраць шляхціцкі не зафіксавана Статутам 1529 г., але яна прымяняецца суддзямі. Аб гэтым сведчаць справы аб спагнанні штрафу за знявагу гонару жанчыны словам і дзеяннем⁵. Магчыма, дзейнічала норма звычайнага права. Іншыя судовыя справы таксама сведчаць аб тым, што ўжо нейкі час існавалі на практыцы нормы,

¹ Гл., напрыклад: Статут 1529. Р. XI і Статут 1588. Р. XI, XII.

² Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Мн., 1978. С. 88.

³ Статут 1588. Р. I, арт. 9, 10; р. XIV, арт. 15 і інш.

⁴ Там жа. Р. VI, арт. II; р. VII, арт. 10 і інш.

⁵ Литовская Метрика. 6-я книга судебных дел №№ 214, 339.

што тычыліся шляхецкай галоўшчыны — 100 коп грошай¹. Мы можам зрабіць таксама вывад, што жыццё шляхціцкі ацэньвалася ў два разы вышэй, чым жыццё шляхціца². Галоўшчына ж за незамужнюю і замужнюю жанчыну аднолькавая³. Некаторыя судовыя справы гавораць аб тым, што ўзаконены Статутам 1529 г. штраф за шляхецкую знявагу ў памеры 12 рублёў грошай існаваў раней як норма звычайнага права. Аб гэтым гаворыць і сам Статут — «водлуг обычая»⁴.

Пакрыццё страт часам ажыццяўлялася на падставе архаічнага прынцыпу старажытнага права — кампенсацыі ўрон грашовай сумы, роўнай кошту страчанага аб'екта. Напрыклад, гэты прынцып прымяняўся ў некаторых судовых справах адносна беглых сялян⁵. Аднак ужо ў гэты перыяд, на пачатку XVI ст., як правіла, змест навязкі адпавядаў грашовай суме, якая выражала страту рабочага часу селяніна⁶. Былі і іншыя рашэнні суда. Так, за «вывод дэвки Гасюты Гаркушы» Пётр Венставовіч у 1542 г. павінен быў заплаціць 5 коп грошай, г.зн. толькі галоўшчыну, прадугледжаную Статутам 1529 г. за нявольную жанчыну, а аб выплаце навязкі ў справе нічога не гаворыцца⁷. Такім чынам, можна зрабіць вывад, што да выдання другога Статута 1566 г., і, хутчэй за ўсё, да выдання Статута 1588 г. нормы ў адносінах да збеглых сялян былі яшчэ дастаткова няўстойлівымі⁸.

За здзяйсненне некаторых відаў злачынстваў і ў першую чаргу за знявагу княжацкай улады прымянялася канфіскацыя маёмасці⁹. Асабліва часта яна як самастойны від пакарання прымянялася адносна шляхты, якая ўхілялася ад воінскай службы. Няўка да месца збору войска, самавольнае пакіданне ваеннага лагера, уцёкі з поля бою цягнулі за сабой канфіскацыю феадальнага маёмка. У шэрагу выпадкаў канфіскаваліся і прадметы значынай дзейнасці. Напрыклад, Статут 1588 г. рэгламентаваў канфіскацыю ўсяго вырабленага ў тайных карчмах, або «на шинк увареное пиво, такжэ мед, горілку», а таксама «все начинье пивное, медовое и горельчаное — котлы, кублы, бочки...» (р. XIV, арт. 33).

На працягу XV—XVI стст. на Беларусі пашыраецца вобласць прымянення публічна-крывінальных пакаранняў. Выпадкі рэгламентацыі смяротнай кары, цялесных пакаранняў і турэмнага зняволення павялічваюцца не толькі таму, што кожны новы кадыфікаваны закон быў паўней за папярэдні, але і таму, што гэтыя пакаранні (або іх кваліфікава-

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел № 89.

² Там жа. № 22.

³ Там жа. № 22.

⁴ Статут 1529. Р. III, арт. 14.

⁵ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел № 111, 112.

⁶ Там жа. № 198, 275.

⁷ Там жа. № 321.

⁸ Там жа. №№ 111, 112, 198, 275, 321, 333 і інш.

⁹ Статут 1588. Р. I, арт. 3; р. II, арт. 10 і інш.

ных формы) у большасці выпадкаў былі новымі, з улікам адпаведнасці поглядаў заканадаўцы на сутнасць, падставы і задачы каральнай палітыкі. Аб гэтым сведчаць артыкулы Судзэбніка 1468 г. і Статутаў.

Статут 1529 г. абмяжоўвае прымяненне смяротнай кары выпадкамі найбольш цяжкіх злачынстваў, перш за ўсё дзяржаўных і іншых, не менш цяжкіх (кваліфікаваных відаў забойства і цяжкіх цялесных пашкоджанняў, крадзяжу на гарачым учынку і інш.). Каля дваццаці разоў упамінаецца ў Статуце аб «утраце горла», асобна ў раздзеле XIII гаварылася аб пакаранні смерцю праз павешанне як спецыяльнай кары для злодзеяў. Два разы Статут рэгламентаваў кваліфікаваную смяротную кару шляхам спалення¹.

У Статуце 1566 г. колькасць выпадкаў смяротнага пакарання павялічваецца амаль у тры разы, прычым гаворыцца ўжо, акрамя павешання і спалення (чатыры выпадкі), і аб утапленні². У Статуце 1588 г. колькасць дзеянняў, якія караюцца «горлом», павялічваецца амаль у пяць разоў у параўнанні з першым Статутам і больш чым у паўтары разы – параўнальна са Статутам 1566 г. Прычым гаворыцца ўжо аб чвартаванні, пасаджэнні на кол, адсячэнні галавы і катаванні злачынца «рознымі сродкамі мукамі»³. Такім чынам, рэгламентуецца прымяненне ўсё больш цяжкіх і застрашваючых відаў смяротнага пакарання.

Статут 1588 г. прадугледжваў смяротную кару за здзяйсненне:

1) злачынстваў супраць рэлігіі і царквы (крадзеж у царкве, забойства ў царкве і інш.), прычым за такія злачынствы, як спакушэнне з хрысціянства ў іншую веру, богазневажанне, прымянялася кваліфікаванае пакаранне – спаленне жывым;

2) дзяржаўных злачынстваў, пры гэтым часцей за ўсё форма смяротнага пакарання не агаворвалася;

3) злачынстваў супраць парадку кіравання;

4) злачынстваў супраць правасуддзя;

5) воінскіх злачынстваў;

6) злачынстваў супраць жыцця, здароўя і гонару людзей;

7) маёмасных злачынстваў.

Да павешання прысуджаліся, як правіла, разбойнікі, а таксама тыя злодзеі, што былі злоўлены на гарачым учынку, і нават тыя, хто быў упершыню абвінавачаны ў крадзяжы, калі кошт пакрадзенай маёмасці перавышаў пэўную суму (па Судзэбніку 1468 г. – больш за паўкапы грошай, па Статуце 1588 г. – больш 50 грошай), а таксама злодзеі-рэцызывісты незалежна ад кошту крадзенай маёмасці і некаторыя іншыя злачынцы. У выпадку, калі шляхціц абвінавачваў простага чалавека ў крадзяжы без «лица», г. зн. без доказаў злачынства, і прысягнуў у тым з «со-

¹ Статут 1529. Р. I, арт. 5; р. VII, арт. 12.

² Статут 1566. Р. I, арт. 12, 13; р. XI, арт. 16; р. XII, арт. 5.

³ Статут 1588. Р. XI, арт. 16, 17 і інш.

присяжнікамі», то рэгламентавалася смяротнае пакаранне. Калі ж шляхціца абвінавацілі ў такім жа ўчынку, то ён мог некалькі разоў апраўдвацца прынясеннем прысягі са шляхціцамі-«соприсяжнікамі». Да смяротнага пакарання прыгаворваліся асобы, якія застрэлілі ў чужым лесе якога-небудзь звера і іх злавілі на гарачым учынку. Смерцю караліся памагатыя і ўкрывальнікі злачынцаў, забойцы бацькоў, а таксама забойцы братоў або сясцёр з карыснай мэтай (атрыманне спадчыны).

Смяротная кара прадугледжвалася за ўзброены напад на шляхецкі маёнтак, за нападзенне ў час вайны на іншага воіна, за прычыненне ран у зале судовага пасяджэння, за згвалтаванне, гвалтоўнае ўзяцце за жонку і некаторыя іншыя злачынствы. За падробку вялікакняжацкіх грамад і пятак рэгламентавалася кваліфікаваная смяротная кара — спаленне на кастры.

Для прывядзення прыговору аб смяротнай кары да здзяйснення часта злачынцу выдаваўся абвінаваўцу (пацярпеўшаму, яго сваякам), аднак у тых выпадках, калі злачынства не адносілася да катэгорыі дзяржаўных і рэлігійных. Нярэдка асуджаны ўступаў у пагадненне з абвінаваўцам і адкупляўся ад смерці або аддаваў сябе яму ў рабства. Аднак заканадаўца XVI ст. не прызнае гэта законным і нават пагражае рэпрэсіямі тым асобам, якія вызвалілі ад смяротнай кары.

Статут 1588 г. рэгламентуе шэраг кваліфікаваных відаў смяротнай кары, якія не былі прадугледжаны папярэднім крымінальным законам, аднак прымяняліся на практыцы. У асноўным за дзяржаўныя злачынствы прымяняліся: чвартаванне, пасаджэнне на кол і калясаванне. За забойства жонкай мужа прадугледжвалася закопванне жывцом у зямлю. Асуджаную закапвалі па плечы са звязанымі за спіной рукамі і пакідалі марудна паміраць ў прысутнасці аховы. Прахожым дазвалялася толькі кідаць грошы на будучае пахаванне асуджанай, а духоўніку — маліцца за яе.

Трэба адзначыць (і на гэта звяртаюць увагу некаторыя даследчыкі), што такія пакаранні не былі характэрнымі для старажытнай Беларусі і ў большасці сваёй яны былі штучна прынесены звонку. Самыя старажытныя помнікі права ўвогуле не ўпамінаюць пра смяротную кару. Толькі Судзэбнік 1468 г. з мэтай застрашвання рэгламентуе яе прымяненне, у асноўным за рознага роду крадзеж маёмасці. Параўнальна з помнікамі права феадальнай эпохі іншых дзяржаў Статуты былі дастаткова гуманнымі адносна палітыкі пакарання. Так, смяротная кара не прымянялася да цяжарных жанчын і непаўналетніх асоб, а вобласць яе прымянення ў большай ступені абмяжоўвалася найбольш цяжкімі дзяржаўнымі злачынствамі.

Цялесныя пакаранні (членашкодніцкія і балючыя) прымяняліся галоўным чынам да простых людзей. Пры іх прымяненні асуджаным

рабіліся пашкоджанні цела: адсякаліся рука, вуха, нос або які-небудзь іншы орган, або прымяняліся іншыя фізічныя пакуты, г. зн. здзяйснялася адплата (кара), якая павінна была служыць застрашваннем і папярэджваннем для іншых людзей. Статут 1529 г. згадвае толькі адзін выпадак біцця пугамі і тры выпадкі членашкодніцкіх пакаранняў — адсячэнне рукі, адразанне вушэй¹.

Статут 1566 г. гаворыць ужо аб новых відах членашкодніцкіх пакаранняў — адразанні языка, а таксама балючых — біцці дубцамі². Колькасць выпадкаў санкцый з рэгламентацыяй цялесных пакаранняў павялічылася ў два разы, а ў Статуце 1588 г. — яшчэ ў тры разы (параўнальна з першым Статутам — у шэсць разоў). Пры гэтым Статут згадвае аб разразанні ноздраў, адразанні (усячэнні) носа, вуха, губ і інш. Так, злодзей, які здзейсніў крадзеж маёмасці на суму менш двух коп грошай на вялікакняжацкім двары, пазбаўляўся аднаго вуха, а зводні і ўтрымальнікі прыгонаў караліся адразаннем носа, вушэй і губы (р. XIV, арт. 31).

Балючыя пакаранні (біццё пугай або дубцамі) часта здзяйсняліся ля ганебнага слупа. Колькасць удараў у законе не вызначалася, а гаварылася, напрыклад, што непаўналетніх злачынцаў «вряд маеть карати водле зданья своего...»³.

У старажытнасці турэмнае зняволенне прымянялася ў якасці часовага затрымання злачынца да суда. У XVI ст. такі від пакарання існуе ўжо як адзін з галоўных і прымяняецца як у якасці асноўнага, так і дапаўняльнага. Статут 1529 г. рэгламентуе тры выпадкі турэмнага зняволення (р. I, арт. 23; р. II, арт. 15; р. VI, арт. 22). Асабліва пашыраецца такое пакаранне ў другой палове XVI ст. Статут 1566 г. гаворыць аб ім больш чым у трыццаці артыкулах. Самы большы тэрмін турэмнага зняволення ўстанаўліваўся ў адзін год і шэсць тыдняў. Аднак на практыцы адбывалася, што зняволенага трымалі ў турме да таго часу, пакуль ён не выплаціць штраф, які быў устаноўлены судом, пакрые затраты ці не знойдзе сабе паручыцеля. Турэмнаму зняволенню падвяргаліся прыгавораныя да смяротнай кары да выканання прыговору (Статут 1588. Р. XI, арт. 34; р. IV, арт. 31). У якасці каральнай меры турэмнаму зняволенню падвяргаліся за менш цяжкія, з пункту гледжання заканадаўцы, дзяржаўныя злачынствы, злачынствы супраць правосуддзя, супраць асобы (напрыклад, забойства ў «звядзе») і інш. Часам турэмнае зняволенне мела выгляд самастойнага пакарання (за непавагу да судовага прыговору), але болей за ўсё з'яўлялася дадатковым відам пакарання, часцей за ўсё ў сувязі з грашовымі штрафамі.

Турмы знаходзіліся пры судах і падзяляліся на звычайныя, земля-

¹ Статут 1529. Р. III, арт. 14; р. VI, арт. 21; р. XIII, арт. 23.

² Статут 1566. Р. III, арт. 18; р. XIV, арт. 4.

³ Статут 1588. Р. XIV, арт. 11.

ныя і каменныя. Апісанняў пабудовы ў каменных турмах помнікі права не змяшчаюць. Напэўна, гэта любыя каменныя пабудовы, у якіх было зручна размяшчаць злачынцаў і выключаць умовы пабегу. Звычайныя турмы ўяўлялі сабой тэрыторыю, агароджаную драўляным плотам (астрожны двор), дзе знаходзіліся адна ці некалькі хат з бярвенняў, таксама агароджаных плотам. Земляныя турмы прызначаліся для асабліва небяспечных дзяржаўных злачынцаў, а таксама царкоўных мяцежнікаў і раскольнікаў. Яны складаліся з вырытай у зямлі ямы са зрубам з бярвення, які быў апушчаны ў яе, наверху зруба знаходзіліся кроўля з невялікай адтулінай (акном) і другі, знадворны зруб. Турэмнае зняволенне адрознівалася па сваёй цяжкасці: падземны астрог прызначаўся для самых небяспечных злачынцаў, астатнія ж змяшчаліся ў «верхняй» турме. Асуджаныя за асабліва цяжкія, перш за ўсё дзяржаўныя, злачынствы змяшчаліся « в замке Виленском».

У Статуте 1588 г. лічба выпадкаў турэмнага зняволення павялічваецца ў паўтары разы (параўнальна з папярэднім Статутам) і амаль у шаснаццаць разоў параўнальна за Статутам 1529 г., прычым з'яўляюцца новыя артыкулы, якія рэгламентуюць парадак утрымання злачынцаў у турмах¹. Статут прадугледжваў таксама наяўнасць пры кожным гродскім судзе «турмы добре оправенные и выкопанные... глубоко шесть сажон земли за певною сторожою»².

У адносінах да шляхты статутнае заканадаўства прадугледжвала такую меру пакарання, як пазбаўленне гонару, што было звязана са стратай «вольнасцей шляхецкіх». Часцей пазбаўляліся гонару асуджаныя на смяротную кару і памілаваныя злачынцы, а таксама асобы, якія ўхіляліся ад воінскага абавязку, і тыя асобы, якія пабывалі ў руках ката. За ўсе дзяржаўныя злачынствы ў якасці дадатковай меры пакарання прадугледжвалася, што злачынец «честь горло и именье тратить»³. Справы аб пазбаўленні гонару звычайна разглядаліся на сойме. Пазбаўлены гонару не меў месца сярод «добрых людей рыцарских», г. зн. губляў права на прывілеі шляхецкага саслоўя. Гэта — бяспраўная істота, якую пад страхам пакарання забаранялася укрываць, уваходзіць з ім у кантакт і якому заставалася адно выйсце — эміграваць у іншую дзяржаву. Статут 1529 г. указваў і іншае — зрабіцца рабом (р. XI, арт. 13).

Закон рэгламентаваў і такую меру пакарання, як вызваленне ад пасады. Яна ўжывалася ў якасці дадатковай меры за дзяржаўныя і воінскія злачынствы, а таксама за злачынствы супраць правасуддзя (злоўжыванне службовым становішчам, хабарніцтва і інш.). Пазбаўленне пасады аўтаматычна цягнула за сабой страту гонару. Заканадаўца асаб-

¹ Статут 1588. Р. IV, арт. 31, 32 і інш.

² Там жа. Р. XI, арт. 9.

³ Там жа. Р. I, арт. 3.

ліва клапаціўся пра гонар і годнасць асоб, якія належалі да саслоўя шляхты. За абразу шляхціца прадугледжвалася і такое пакаранне, як публічнае прынясенне прабачэння пацярпеўшаму, якое рабілася ў будынку суда ці якім-небудзь грамадскім месцы.

Асаблівым відам пакарання ў Вялікім княстве Літоўскім была аб'ява па-за законам і выгнанне за межы дзяржавы («баніцыя», «выволанье»), да якога прысуджаліся шляхціцы, абвінавачаныя ў здзяйсненні цяжкіх злачынстваў і не прыйшоўшыя ў суд па павестцы, а таксама тыя асобы, якія адмаўляліся выконваць судовыя пастановы (Статут 1588. Р. IV, арт. 30, 35, 96), прычым на «вечнае выволанье» без права вялікакняжацкага памілавання асуджаліся тыя, хто не выконваў судовых пастаноў ці, атрымаўшы ахоўную грамату для пошуку доказаў сваёй невінаватасці («лист железны»), не апраўдаўся за ўстаноўлены тэрмін. Звычайна гэта грамата выдавалася не болей як на адзін год і шэсць тыдняў. Жонка «вечнага выволанца» лічылася ўдавою, а дзеці — сіротамі, яго забойства не каралася. Афармлялася выгнанне вялікакняжацкай граматай («лист выволаны»), у якой меліся звесткі пра асобу злачынца, пра змест і абставіны ўчыненага ім злачынства, а таксама ўтрымлівалася забарона жыхарам дзяржавы даваць прыстанішча такому злачынцу (р. XI, арт. 4).

Акрамя выгнання за межы дзяржавы, Статут прадугледжваў высылку з гарадоў так званых «гульцыеў» ці «лёзных» — асоб, якія «без службы живучи ниякой работою не бавятся, на кострыстве и пьянстве час свой тратятъ». Іх належала два разы папярэзіць, а потым «дубцы бьючи, вон з мест и местечок выганяти...»¹.

За некаторыя віды злачынстваў закон прадугледжваў у выглядзе дадатковай меры пакарання пакаянне. Напрыклад, у выпадках прычынення цяжарнай жанчыне цялесных пашкоджанняў, у выніку якіх яна страціла плод, злачынец, акрамя зняволення ў турме і выплаты «навязки», павінен быў чатыры разы на працягу года ля дзвярэй царквы па вялікіх святах «на месцы поднеслом на то наготованом на локоть земли стояти и грех свой перед людьми входячими и выходячими визнавати, а потом того обещавати с пильностью стречися и не допушати»².

Усе гэтыя віды пакаранняў, розныя па свайму характару, патрабавалі пастаянных дапаўненняў адных пакаранняў іншымі, і на практыцы праяўлялася гэта ў выглядзе самых мудрагелістых спалучэнняў, усю разнастайнасць якіх заканадаўца не ў стане быў загадзя прадугледзець і рэгламентаваць.

Увогуле, інстытут пакарання гістарычна прайшоў некалькі стадыяў развіцця. Адпаведна мяняліся і мэты пакарання, і толькі ў канцы XVI ст. галоўнай мэтай сталі не толькі інтарэсы пацярпеўшага, але і гра-

¹ Статут 1588. Р. XII, арт. 24.

² Там жа. Р. XI, арт. 15.

мадская карысьць. Ідэя застрашвання, якая найбольш праявіла сябе ў нямецкім праве, не зусім была запазычанай, бо з'яўлялася пэўнай стадыяй у развіцці крымінальнага права ва ўсіх народаў і развівалася адначасова з развіццём і асэнсаваннем дзяржавай абавязкаў праследавання і пакарання злачынцаў. Аднак у гэты час заканадаўца даволі выразна пачынае вызначаць, што адной з галоўных мэт пакарання з'яўляецца папярэджванне злачынстваў.

Уся крымінальная палітыка будавалася ў адпаведнасці з дэклараванымі законам прынцыпамі. Адносна асобы, якая ўчыніла злачынства, заканадаўца прадпісвае суддзям улічваць усе аб'ектыўныя і суб'ектыўныя прыметы, што ўваходзяць у склад злачынства, усе абставіны, што выключаюць злачынны характар дзеянняў, усе абцяжарваючыя і змякчаючыя віну абставіны і пры прызначэнні пакарання кіравацца пэўнымі прынцыпамі, адносна якіх яны прыносілі прысягу пры ўступленні на пасаду суддзяў (тэкст прысягі рэгламентаваўся законам) і сутнасць якіх можна выказаць словамі: законнасць, справядліваць, непадкупнасць, непрадузятасць. У выпадку сумненняў суддзяў (пры недастатковасці доказаў, іх няпэўнасці і інш.) закон прама прадпісваў кіравацца разумным і гуманым правілам: вызваляць падсуднага ад пакарання¹. Заканадаўчае замацаванне гэтага палажэння выводзіла Статут у лік самых прагрэсіўных законаў свайго часу.

§ 8. Прызначэнне пакаранняў

За злачынствам павінна ісці пакаранне. У старажытныя часы пакрыўджаны мог помсціць крыўдзіцелю непасрэдна адразу пасля здзяйснення злачынства. Аднак у больш познія часы помста падпарадкоўваецца пэўным правілам і пачынае дазваляцца толькі пасля судовага прыговору. У Вялікім княстве Літоўскім прызнаецца «зверхнім вярдам» Вялікі князь, і таму менавіта яму належыць вышэйшае права забараняць пэўныя дзеянні пад пагрозай пакарання, а таксама права праследаваць і караць парушальнікаў гэтых забарон. Асоба, што здзейсніла злачынства, павінна быць пакарана па прыговору суда і ад гэтага яе не можа ахаваць «жаден прывілей, ани зацность, ани достоенство»². Толькі суд, кіруючыся законам, якім нават сам Вялікі князь павінен «одным тым правом судитисе»³, прызначае пакаранне з улікам рэгламентаваных законам абставін: грамадскай небяспекі і характару злачыннага дзеяння, асобы падсуднага, змякчаючых і абцяжарваючых абставін і інш. Пакаранне прымяняецца толькі ў выніку судовага разгляду справы і ў адпаведнасці з судовым прыговорам.

¹ Статут 1588. Р. XII, арт. 12.

² Там жа. Р. I, арт. 4.

³ Там жа. Р. I, арт. 16.

У пачатку Статута Вялікі князь адразу заяўляе аб тым, што завочна «карати» не будзе нікога. Тая ж асоба, што самавольна і самаўпраўна пакарае свайго крыўдзіцеля (асабістым пакараннем або спагнаннем шкоды), будзе адказваць за свавольныя дзеянні выплатай навязкі (за раны, пазбаўленне свабоды і г. д.), гвалту (за насілле), галоўшчыны (за забойства), а таксама будзе вяртаць аднятую маёмасць у двойным памеры («совито»)¹.

З аналізу зместу крымінальна-прававых норм Статутаў і прадмовы да Статута 1588 г. можна зрабіць вывад адносна асноватворных прынцыпаў, якімі павінен быў кіравацца суд пры прызначэнні меры пакарання злачынцам. Гэта вельмі прагрэсіўныя прынцыпы: законнасць, справядлівасць, індывідуалізацыя пакарання, строгасць, а таксама замяняльнасць пакарання і адмена яго пры ўмове задавальнення пацярпеўшага.

Статут 1588 г. абвяшчае, што пакаранне павінна быць справядлівым. Толькі пры гэтай умове магчыма дасягненне пастаўленых заканадаўца мэтаў пакарання. Заканадаўца лічыць, што справядлівым з'яўляецца толькі тое пакаранне, якое выцякае з патрабаванняў божай і чалавечай справядлівасці і якое з'яўляецца вынікам віны, а таксама роўным і аднолькава непазбежным. Закон прытрымліваецца аднаго з важнейшых прынцыпаў: без віны няма пакарання і таму абавязвае «карати винного за выступ», прычым прызначаць пакаранне «подле тяжкости и легкости выступов своих, водлуг заслуги, водле вины и учинку своего, водле важности выступления»².

Трэба адзначыць, што гэта патрабаванне закона вельмі часта рыходзілася з жыццёвай практыкай і «зацный и можный» шляхціц мог адкупіцца, або папрасіць аб памілаванні, або проста не выканаць судовай пастановы. У адносінах жа роўнасці пакарання для ўсіх, якое дэкларавалася Статутамі, то гэты прынцып перш за ўсё тычыўся саслоўя шляхты і сам закон рэгламентаваў феадальную справядлівасць — больш лёгкае пакаранне для шляхты, чым для простых людзей.

Заканадаўца лічыў, што для таго, каб пакаранне было справядлівым і мэтазгодным, яно павінна прызначацца ў адпаведнасці з патрабаваннямі прышлупу індывідуалізацыі пакарання. За сваю віну павінен «терпеть» сам «винный». Аднак у законе часта робяцца выключэнні з гэтага агульнага правіла. Так, маёмасныя пакаранні часам кладуцца не на вінаватую асобу і яе маёмасць, а на тую маёмасць, якая ўжо ёй не належыць. А самае вялікае адступленне ад гэтага прынцыпу — існаванне інстытута заступніцтва. Пры поглядах на пакаранне як на задавальненне пацярпеўшага ад злачынства заканадаўца часам абыхавы да таго, хто менавіта будзе задавальняць пацярпеўшага. На

¹ Статут 1529. Р. XII, арт. 5.

² Статут 1588. Р. I, арт. 2, 4 і інш.

гэтай падставе і было магчымым існаванне ў крымінальным працэсе заступніцтва адной асобы іншай асобай¹.

У шырокім сэнсе слова заступніцтва — гэта замена аднаго адказчыка іншым, а ў вузкім сэнсе — адказнасць трэціх асоб у крымінальным працэсе замест злчынца. У апошнім значэнні заступніцтва магло быць неабходным (абавязковым) і добраахвотным, якое ў практыцы сустракалася вельмі рэдка. Аб'ём адказнасці заступцы вызначаўся аб'ёмам правоў, якія даваліся пацярпеўшаму адносна сапраўднага віноўніка: ён не мог быць шырэй адказнасці «обжалованнаго».

Статутам была вядома і кругавая параўка, якая брала пачатак з глыбокай старажытнасці, аднак прымяненне яе было нязначным. Так, у адным артыкуле справа ішла аб абавязку абшчыны кампенсаваць крыўду. У старажытнасці злчынства цягнула помсту з боку пацярпеўшага і яго роду, прычым помсцілі не толькі непасрэднаму злчынцу, але і ўсім членам таго грамадскага аб'яднання, да якога ён належаў. З цягам часу разам з вызваленнем асобы ад залежнасці сямейных, родавых і абшчынных аб'яднанняў пакаранне набывае ўсё больш індывідуальны характар. У першых заканадаўчых актах Княства замацоўвалася палажэнне: «жоны и детей не займати... проступит ли отец, ино отца казнити, проступит ли сын, ино сына казнити, а отца за сыню вину не казнити, а сына за отцову вину не казнити, только того самого казнити, хто виноват будет»².

Аднак крымінальнаму праву феадальнай Беларусі XVI ст. яшчэ вядома адказнасць сям'і за злчынства, здзейсненае бацькам. Паўналетнія дзеці, калі яны былі ўжо адзелены ад сям'і, адказвалі за свае злчынствы самастойна. Іншая справа непаўналетнія дзеці, хаця і яны належалі індывідуальнай адказнасці. Нават маёмасныя спагнанні звяртаюцца на іх маёмасць (а не на бацькоўскую), а пры недахопу яе рэгламентуюцца звычайныя наступствы неплацежаздольнасці — выдача ў кабалу на адпрацоўку доўгу³. Жонка за злчынствы адказвае самастойна сваёй маёмасцю.

Адказнасць сям'і за злчынствы главы сям'і па Статутах вельмі абмежаваная і мае галоўным чынам маёмасны характар. Першы Статут не абмяжоўвае ніякімі тэрмінамі такую адказнасць, а проста рэгламентуе, што «дети его маються выробити»⁴. Статут 1566 г. спрабуе замацаваць поўную адмену такой адказнасці: «а есть ли бы с тое сумы до смерти выслужитися не мог, а будет ли мети дети, тогды дети не

¹ Доўнар Т. І. Заступца // Статут 1588. С. 485.

² Гл., напрыклад: Полацкая грамата 1511 г. // Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Мн., 1978. С. 140.

³ Статут 1588. Р. I, арт. 7.

⁴ Статут 1529. Р. II, арт. 7.

мають се с тое сумы выробляти»¹. Аднак хутка жыццё ўнесла свае карэктывы і Статут 1588 г. павінен быў зноў вярнуцца да ранейшага, замацаваўшы ў выглядзе кампрамісу абмежаванне: «дети маюць с тое сумы выроблятися вежде не далее адно через сем лет»².

Заканадаўца прад'яўляе асаблівыя патрабаванні да адказнасці жонкі і дзяцей у выпадку, калі ў доме «лицо застато и дети и жона при том были и тых речей краденых ведаючы их быти крадеными уживали»³. Статуты ў гэтых выпадках згаджаюцца з Судзэбнікам Казіміра 1468 г., аднак вучоныя адзначаюць, што жыццёвая практыка ішла па-ранейшаму: «тать бывал за татьбу узят и з жонами и з детми», нягледзячы на тое, ведалі яны або не ведалі аб злачынстве главы сям'і⁴.

Больш жорстка закон ставіўся да дзяржаўных злачынстваў. Шэраг з іх цягнуў за сабой канфіскацыю ўсёй маёмасці злачынца. І гэта было не столькі пакаранне злачынца, колькі пакаранне яго дзяцей: «за выступу отца своего... от имени отца своего отпавдывають». У сувязі з гэтым у агульнай пастанове Статутаў аб індывідуалізацыі пакарання была ўключана і агаворка: «не маеть ни хто ни за кого терпети... ни отец за сына ни сын за отца, кроме ображенья маестату нашего и речи посполитое зрады»⁵.

На пачатку XVI ст. за здраду брата ў пэўных выпадках адказвалі браты⁶. Аднак гэта норма не найшла адлюстравання ў Статутах, хаця Статут 1566 г. спрабаваў пашырыць адказнасць дзяцей здрадніка (р. I, арт. 3). Жыццё адхіліла гэта палажэнне, і яно не знайшло заканадаўчага ўвасаблення ў Статуче 1588 г.

У старажытнасці адказвалі за злачынства ў пэўных выпадках рабы і жывёлы. Адказнасць жывёл – гэта агульная з'ява для многіх народаў, і ў Заходняй Еўропе яна пратрымалася больш доўгі час, чым у славян⁷. У перыяд дзеяння Статутаў жывёла не прызнаецца самастойным аб'ектам каральнага права, бо адказвае, як правіла, гаспадар гэтай жывёлы. Тым не менш у пэўных выпадках уладальнік жывёлы можа адхіліць ад сябе ўсялякую адказнасць, калі выдае яе пацярпеўшаму, але не як прадмет, што мае маёмасную каштоўнасць, а як вінаватага ў злачынстве.

Паступова ў XVI ст. інстытут рабства пачынае зжываць сябе. Нявольнікі атрымліваюць некаторыя, хаця і вельмі абмежаваныя, правы, якія прызнаюцца і абараняюцца законам. У прыватнасці, крым-

¹ Статут 1566. Р. XII, арт. 7.

² Статут 1588. Р. XII, арт. 11.

³ Статут 1529. Р. XIII, арт. 12, 27; Статут 1566. Р. XIV, арт. 21; Статут 1588. Р. XIV, арт. 16, 23.

⁴ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 151.

⁵ Статут 1529. Р. I, арт. 2, 4; Статут 1588. Р. I, арт. 3, 6, 7, 18 і інш.

⁶ АЗР. Т. II. С. 62.

⁷ Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Т. I. С. 6–8.

інальны закон ахоўваў іх жыццё і цялесную недатыкальнасць.

Дзеля дасягнення адной з асноўных мэт каральнай дзейнасці — застрашвання заканадаўца клапоціцца аб строгасці пакарання. Ужо Судзебнік 1468 г. катэгарычна забараняе здзелкі пацярпеўшага са злачынцам і замацоўвае правіла: «над злодеем милости не надобе»¹. Статутнае заканадаўства робіць зноў некалькі магчымым такія здзелкі, хаця далучаюць да іх некаторыя нявыгадныя наступствы для тых асоб, «кто злодея скарати не дал». На працягу XVI ст. строгасць пакарання павялічваецца: паступова пашыраецца вобласць прымянення больш цяжкіх пакаранняў, запазычваецца ў іншых народаў новыя віды смяротнай кары дзеля застрашвання насельніцтва і інш. З цягам часу «срокное право» пераўтвараецца ў «окрутное право», супраць чаго энергічна пратэставала само жыццё, аб чым сведчыць судовая практыка таго часу. Аднак заканадаўца клапоціцца аб тым, каб закон не стаў празмерна строгім, і прадпісвае, што б «каранье было с милосердием»².

Пры разглядзе судовых спраў суд павінен быў падвесці канкрэтны выпадак пад належны закон і прызначыць тое пакаранне, якое рэгламентавалася санкцыяй адпаведнай прававой нормы. Дзеянне крымінальнага закона абмяжоўвалася часам, прасторай і колам асоб. У сувязі з гэтым суд павінен быў кіравацца тым законам, дзеянню якога належала злачынства як у часе, так і па месцы здзяйснення, а таксама і адносна іншых умоў злачыннай дзейнасці і прававога становішча асоб, вінаватых у здзяйсненні злачынства.

Аб часе дзеяння крымінальнага закона гаворыць сам Статут 1588 г. у сваім апошнім артыкуле: «А тые вси речы, в том статуте описаные, мають ся стегати на тые речи пришлые от того часу, яко закон фирмачыю нашою господарскою ку ужыванью сесь статут выдан...»³, робячы пры гэтым толькі адно выключэнне адносна залогу маёмасці. У адносінах жа прасторы дзеяння крымінальнага закона пашыраўся на ўсю тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага, аднак сфера яго дзеяння была абмежавана ў пэўнай ступені дзеяннем спецыяльных законаў: мясцовых, саслоўных, рэлігійных і інш. У самім Статуте неаднойчы гаварылася аб прымяненні гэтых спецыяльных законаў: «сужоны и сказованы быти мають водлуг прав и привилейев, им наданных»⁴. Статутныя нормы не тычыліся тых тэрыторый, дзе дзейнічала магдэбургскае права, а часам і шляхту пакідалі пад дзеяннем старадаўніх звычаяў і прывілеяў. Аднак увогуле судадосіны асаблівых спецыяльных законаў і агульнага збору законаў разглядаліся як адносіны выключэння з агульнага правіла.

¹ БЭФ. Т. I. Мн., 1959. С. 130.

² Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 201.

³ Статут 1588. Р. XIV, арт. 37.

⁴ Статут 1588. Р. III, арт. 35; р. XII, арт. 7 і інш.

Пры прымяненні крымінальнага закона і прызначэнні пакарання судзі павінны былі кіравацца пэўнымі прынцыпамі, адносна прытрымлівання якіх яны пры уступленні на пасаду прыносілі ўрачыстую прысягу. Тэкст прысягі рэгламентаваўся Статутам, а сутнасць гэтых прынцыпаў знаходзіць адлюстраванне ў словах: справядлінасць, законнасць, непрад'юзятасць і непадкупнасць¹.

Заканадаўца звяртае ўвагу на шэраг абставін, якія павінны былі ўлічваць судзі пры прызначэнні пакаранняў. Перш за ўсё гэта тыя абставіны, якія ліквідавалі злачыннасць самога дзеяння. Статут аб'яўляе некаральнымі тыя злачынныя дзеянні, якія былі здзейснены ў стане неабходнай абароны і крайняй неабходнасці. У некаторых выпадках сам закон дазваляе дзеянні, якія пры звычайных умовах прызнаюцца злачыннымі. Справа ідзе аб выпадках выканання закона, ажыццяўлення прафесійных абавязкаў і інш.

На падставе закона суд меў права паменшыць або павялічыць пакаранне, прымаючы да ўвагі шэраг суб'ектыўных і аб'ектыўных абставін. Да апошніх можна аднесці: важнасць парушанага праваінтарэсу, памер нанесенай шкоды, сацыяльнае становішча суб'екта злачынства, час, месца, абставіны здзяйснення злачыннага дзеяння, саўдзел, згода пацярпеўшага, некаторыя працэсуальныя ўмовы («зупольны довод», «горячий учинок», «лицо» і інш.).

Адносна важнасці парушанага праваінтарэсу Статут на першае месца ставіць дзяржаўныя злачынствы, а з іншых злачынстваў больш жорстка ставіцца да тых, якія могуць пахістаць асновы грамадскага ладу: сям'ю, уладу пана, бацькоў, «вряд», павагу да царквы, прывілеі шляхты і г. д. У сферы прыватных інтарэсаў, вядома ж, жыццё цанілася вышэй здароўя і гонару. Па агульнаму правілу правы асабістыя абараняліся больш, чым правы маёмасныя.

Памер прычыненай злачынствам шкоды ўплываў не толькі на маёмасную, але і на асабістую адказнасць. У многіх выпадках памер маёмасных спагнанняў залежаў ад памеру прычыненых шкод і таму рэгламентавалася навязка, заклад, «совито», а адносна цялесных пашкоджанняў — навязка за раны і г. д. Па агульнаму правілу голы намер (выказванне пагроз, напрыклад) не належаў пакаранню. Пасяганне ж з'яўлялася падставай для некаторага змякчэння пакарання.

Сацыяльнае становішча («стан»), у залежнасці ад якога вызначаўся памер пакарання, магло абумоўлівацца саслоўем злачынца і пацярпеўшага, полаам, нацыянальнасцю (або расавай ці рэлігійнай прыналежнасцю), службовым станам, заняткамі, аседласцю і некаторымі іншымі абставінамі. Асабістыя і маёмасныя правы шляхты ахоўваліся больш жорсткімі пакараннямі. Пол асобы прымаўся да ўвагі пры

¹ Гл., напрыклад, прысягу судзяў земскага суда // Статут 1588. Р. IV, арт. 1.

прызначэнні пакарання за злачынствы супраць жанчын. У першай палове XVI ст. гонар і цялесная недатыкальнасць жанчыны абаранялася двайнымі («совито») штрафамі. Пасля прыняцця Статута 1566 г. гэта было пашырана і на «головщины белых голов». Двайнымі штрафамі сталі абараняцца не толькі гонар і здароўе жанчын. Некаторыя двайныя асабістыя спагнанні (напрыклад, «совитое везенье») прызначаліся за нанясенне ран, паболяў жанчыне і інш.¹

Статут гаварыў і аб асобах, якія знаходзіліся не толькі ў больш прыніжаным становішчы адносна іх абароны, але закон увогуле ставіўся да іх з некаторай пагардай у сувязі з іх саслоўным становішчам або нараджэннем. Так, Статут упамінае аб незаконнанароджаных («бенкартах»), аб неаселай шляхце, якая «нікому не служачи, а толькі кастырствам і опільствам бавіцца», аб «жонцы, котрая мужа не мела і не маець». Незаконнанароджанасць служыць акалічнасцю для змякчэння пакарання ў выпадку забойства «бенкарта»². Неаселая шляхта часам прыграўноўвалася да простых людзей³. Жанчыне, якая не мела мужа, прызначалася мінімальна галоўшчына і навязка.

З акалічнасцей, што ўплывалі на адказнасць, закон выдзяляе час здзяйснення злачынства (у час вайны, у перыяд судовых пасяджэнняў і інш.), месца (перад гаспадаром, перад судом, у царкве, дома, «на торгу» і інш.). Уплывала на адказнасць саўдзельніцтва, асабліва ў дзяржаўных і цяжкіх злачынствах. Папярэдня згода асобы на супрацьзаконнае дзеянне толькі ўпамінаецца ў Статуце. З ліку працэсуальных умоў, якія ўплывалі на від і памер пакаранняў, асаблівае значэнне мелі «аицо» — рэчавы доказ, след злачынства, сама ўкрадзеная рэч і гарачы ўчынак — затрыманне на месцы злачынства. Мера пакарання залежала ў гэтых выпадках і ад кошту ўкрадзенай рэчы, і ад таго, у які раз асоба зрабіла крадзеж. Рэчыдывістаў і тых, каго затрымалі з пагражаю на месцы, прыгаворвалі да больш суровых пакаранняў, аж да пакарання смерцю. Статут дазваляў забіваць злодзея на гарачым учынку⁴.

Пры прызначэнні пакарання судзі павінны былі ўлічваць, «зупольны» ці «незупольны» быў доказ злачынства. Тэрмін «зупольны» азначаў пераканаўчыя, поўныя доказы, а «довод незупольны» — г. зн., няпоўны, не зусім пераканаўчы⁵. Гэты тэрмін ужываўся тады, калі віна ў здзяйсненні злачынства не выключалася, але доказаў яе было недастаткова. Пры наяўнасці такіх «довадов незупольных» (напрыклад, адсутнасць пэўнай колькасці сведкаў) па справе аб забойстве забойца не мог быць пакараны смерцю, але плаціў галоўшчыну⁶.

¹ Статут 1588. Р. XI, арт. 27.

² Там жа. Р. XIV, арт. 32.

³ Там жа. Р. XII, арт. 7.

⁴ Там жа. Р. XIV, арт. 21.

⁵ Доўнар Т. І., Марыскін А. У. Довод зупольны // Статут 1588. С. 480–481.

⁶ Статут 1588. Р. XII, арт. 12.

Да суб'ектыўных акалічнасцей, якія ўплывалі на адказнасць, на думку заканадаўцы таго часу, можна было аднесці ўсё тое, што ўказвала на напружанасць злой волі або на ступень сапсаванасці злачынца. Асаблівая ўвага надавалася псіхічнаму стану і ўзросту злачынца, рэцывыду злачынства, пераадоўванню асаблівых перашкод пры здзяйсненні злачынства, асаблівым адносінам паміж злачынцам і пацярпеўшым, ступені саўдзельніцтва і некаторым іншым акалічнасцям. У няпэўных выпадках (недастатковасці доказаў, іх няпэўнасці і інш.), сумненнях суддзяў пры вынясенні судовага рашэння закон абавязваў іх вызваляць падсудных ад пакарання¹.

§ 9. Вызваленне ад крымінальнага пакарання і замена пакарання

Злачынца, віна якога даказана, павінен панесці пакаранне, калі толькі заканадаўца дапускае магчымасць яго непрымянення па меркаваннях крымінальнай палітыкі або якіх-небудзь іншым акалічнасцях. Няўхільнасць пакарання з'яўляецца адным з самых неабходных умоў папярэджвання злачынства. І. Кант лічыў, што злачынца нельга памілаваць ні пры якіх умовах². Заканадаўца XVI ст. замацоўвае ў Статуце палажэнні, адносна якіх асоба, што здзейсніла злачынства, павінна падвергнуцца пакаранню, якое рэгламентавана законам і вызначана судом, аднак пры наяўнасці пэўных умоў адпадае неабходнасць прымяняць пакаранне і яго можа быць адменена (поўнасцю ці часткова) або заменена іншым. Выпраўляць жорсткасць закона (а ў цэлым крымінальны закон Вялікага княства Літоўскага можна прызнаць дастаткова строгім) суд мог з дапамогай магутнага і прытым легальнага сродку, — адмены пакарання ці яго замены. Па Статуту ўсякае пакаранне магло быць заменена іншым або ўвогуле адменена пры ўмове задавальнення пацярпеўшага. Закон прадугледжваў наступныя выпадкі вызвалення ад крымінальнай адказнасці і пакарання: смерць вінаватага, сканчэнне тэрмінаў даўнасці, памілаванне злачынца, прымірэнне злачынца з пацярпеўшым, выкуп ад пакарання або залік пакарання.

Выпадкі адмены пакарання з прычыны смерці вінаватага ў Статуце выключныя³. Смерць мела значэнне пры прымяненні асабістых пакаранняў. Маёмасныя ж пакаранні ўскладаліся на маёмасць вінаватага ў любым выпадку: памёр ён да судовага разгляду справы, у час судовага пасяджэння або пасля яго⁴.

¹ Там жа. Р. XIV, арт. 3.

² Асмус В. Ф. Диалектика Канта. 2-е изд. М., 1957. С. 37.

³ Статут 1588. Р. V, арт. 22.

⁴ Статут 1529. Р. VII, арт. 4; Статут 1588. Р. XI, арт. 20, 48.

Статутам добра вядома даўнасць злачынства (даўнасць прыцягнення да судовай адказнасці) і даўнасць выканання абвінавачага прыгавору — «промешканне часу позванью или отправы». Пропуск даўнаснага тэрміну меў пэўныя юрыдычныя наступствы, калі быў зроблены па ўласнай віне, недагляду ці нядабайнасці істца. У выпадку, калі ісцеў прапусціў тэрмін даўнасці па неабходнасці, з прычыны якіх-небудзь знешніх перашкод, закон указваў, што «таковым давность не шкодит».

Паняцце крымінальнай даўнасці, якая служыла падставай адмены пакарання, уключала ў сябе: сканчэнне пэўнага тэрміну са дня здзяйснення злачынства або з моманту вынясення прыгавору з прычыны добраахвотнай бяздзеінасці пацярпеўшага (істца) і прызнання злачыннага дзеяння неналежачым пакаранню па прычыне сканчэння рэгламентаванага законам даўнаснага тэрміну. Цячэнне тэрміну даўнасці крымінальнага праследавання пачыналася са дня здзяйснення злачынства або з моманту «врядового сказанья». Тэрміны даўнасці ўстанаўліваліся ў залежнасці ад ступені грамадскай небяспекі злачынства. Статут 1529 г. гаварыў аб трохгадовым тэрміну даўнасці для лёгкіх злачынстваў і дзесяцігадовым — для астатніх. Статутам 1566 г. уводзіцца адзіны трохгадовы тэрмін даўнасці, аднак з агульнага правіла робяцца выключэнні, якія скарачаюць або павялічваюць гэты тэрмін¹. Такім жа шляхам ідзе і Статут 1588 г.²

Цячэнне тэрміну даўнасці не пачыналася або прыпынялася на той час, калі пацярпеўшы знаходзіўся ў стане вымушанай бяздзеінасці. Да ліку абставін, перашкаджаючых істцу патрабаваць пакарання злачынца, закон далучае непаўналецце (для мужчын да 18 гадоў, для жанчын — да 15 — па Статуту 1588 г.), знаходжанне за межамі дзяржавы або ў палоне; выкананне дзяржаўнай службы; перыяды бескаралеўя, або «морowego поветря»; няведанне свайго «шкодника» і выцякаючага ад гэтага няведання таго, як, дзе і на кім шукаць «сваёй крыўды».

Рэгламентуючы даўнасць пакарання, Статуты маюць на ўвазе маёмасныя пакаранні, бо ў законе няма ўказанняў аб уплыве даўнасці на асабістыя пакаранні. Нічога пра гэта не гаворыць і судовая практыка. Можна меркаваць па аналогіі з крымінальным правам іншых народаў, што даўнасць тут не мела значэння і пацярпеўшы меў права патрабаваць пакарання вінаватага ў любы момант.

Паняцце памілавання адрознівалася ад сучаснага. Права памілавання належала князю і «вряду», а таксама пацярпеўшаму³. Памілаванні магло адбыцца як да судовага разгляду справы, так і ў час разгляду і пасля вынясення судовага прыгавору і ў перыяд адбыцця па-

¹ Статут 1566. Р. IV, арт. 69; р. III, арт. 29 і інш.

² Статут 1588. Р. I, арт. 4; р. III, арт. 35, 38 і інш.

³ Статут 1588. Р. IV, арт. 101.

карання. Падставай для акта памілавання маглі быць просьбы вінаватай асобы і іншых асоб (часцей за ўсё ўплывовых і паважаных), жаданне пазбегнуць залішняй жорсткасці пакарання, несправядлівасць і марнасць пакарання, асаблівыя ўласцівасці злачынства і інш.

Вялікаму князю належала неабмежаванае права памілавання, аднак гэта тычылася публічных пакаранняў. Князь не мог «отпускать» маёмасныя пакаранні на карысць пацярпеўшага, а таксама штраф на карысць «врыда». У сваю чаргу «врыд» мог «отпустить» публічна-крымінальныя пакаранні, калі супраць гэтага не супярэчыў пацярпеўшы, а таксама тыя маёмасныя спагнанні, якія паступалі на яго карысць.

У адрозненне ад крымінальнага права іншых дзяржаў, дзе ішоў інтэнсіўны працэс абмежавання прыватнага самавольства, у Княстве воля пацярпеўшага мела вялікае значэнне пры пакаранні злачынца. Нягледзячы на тое што заканадаўца ў XVI ст. ужо гаворыць аб правах дзяржавы адносна злачынца, паступова дзяржава ўступае прыватнай асобе некаторыя з гэтых правоў¹. Закон пашырае падставы прымірэння пацярпеўшага са сваім крыўдзіцелем, нават гаворыць аб выпадках прымірэння пры здзяйсненні цяжкіх злачынстваў і пры гэтым глядзіць на «еднанье» як на ўсякае іншае пагадненне і дагавор. Пацярпеўшы можа заўсёды прымірыцца са сваім крыўдзіцелем і таму, калі гэта «еднанье» адбылося ў належнай форме, улада ахоўвае яго непарушальнасць. Пры гэтым узнаўленне такой справы караецца такім жа чынам, як і ўзнаўленне справы, па якой ужо вынесены судовы прысуд². З аналізу зместа адпаведных артыкулаў Статута вынікае, што прымірэнне дазваляецца нават у справах аб звалтаванні, крадзяжу з «лицом»³. Судовая практыка сведчыць, што прымірэнне часцей за ўсё адбывалася «за бой», «за сорам»⁴.

Такім чынам, воля пацярпеўшага магла служыць падставай для адмены пакарання ў тых выпадках, калі ў справе ёсць пацярпеўшы. Іншае пытанне — у якой ступені абумоўлівалася гэта адмена. Ступень улады пацярпеўшага далёка неаднолькава адносна розных злачынстваў і вызначаецца яна не толькі ўласцівасцямі злачынства, але і ўласцівасцямі пакарання. Так, ад штрафу на сваю карысць пацярпеўшы можа адмовіцца, аднак штраф на карысць «врыда» не належыць адмене ў тым выпадку, калі ён мае самастойнае значэнне, што бывае пры некаторых публічных злачынствах. Па волі пацярпеўшага публічна-крымінальныя пакаранні не адмяняюцца пры здзяйсненні ўсіх публічных і некаторых прыватных злачынстваў.

Закон, а больш за ўсё судовая практыка гавораць аб матывах, парадку і форме «еднанья». Злачынец, які жадае пазбегнуць пакарання,

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 258.

² Статут 1588. Р. IV, арт. 25.

³ Там жа. Р. XI, арт. 12, 56.

⁴ АВК. Т. XVII. С. 135, 208 і інш.

рэгламентаванага Статутам, звяртаецца сам або праз сваіх сяброў (трэціх асоб) з просьбай аб дараванні злачыннага дзеяння, адзначае пры гэтым свой «выступ» і сваю «вінность», абяцваючы ў далейшым гэтага «стеречыся» і пры гэтым ён дае абяцанне пасільна задаволіць пацярпеўшага і інш.

Сам працэс прымірэння адбываецца пры сведках («паны адначы»), якія падпісваюць «еднальны лист» і прыкладваюць да яго свае пячаткі. У тых выпадках, калі справа ішла «о горле» (аб смяротным пакаранні), неабходна было з'явіцца ў суд («перед врьядом») і заявіць аб прымірэнні. Прымірэнне не абавязкова адмяняла поўнасію пакаранне, магло змякчаць яго. «Еднаньем» пацярпеўшы траціў права патрабавання пакарання злачынца і набываў права патрабавання выканання тых умоў, якія былі запісаны ў «еднальным листе». Злачынец абавязваўся выканаць (адразу або ў пэўны тэрмін) усё тое, адносна чаго прыняў на сябе абавязкі пры «еднаньі». У асобных выпадках гаворыцца не толькі аб абавязку яго выплаціць пэўную суму грошай за шкоды, раны і г. д., але і публічна пакаляцца: заявіць аб сваім злачынстве ў царкве, перад судом і папрасіць прабачэння, або прыйсці ў дом пакрыўджанага і там папрасіць прабачэння.

У Статутах знаходзяцца і старажытныя прававыя нормы, якія прадагледжвалі выкуп ад пакарання. Аднак у статутным законе выкуп не служыць непасрэднай падставай для адмены пакарання, але з'яўляецца адной з умоў прымірэння з пацярпеўшым. Самастойнае значэнне выкуп набывае толькі тады, калі ён дапускаецца незалежна ад згоды пацярпеўшага. Статуты ў некаторых выпадках не прызначаюць безумоўнае смяротнае пакаранне, але прадпісваюць вінаватаму ў злачынстве «окупати свое горло»¹.

Што датычыцца заліку маёмасных спагнанняў, то ён дазваляецца пры ўзаемных крыўдах і пры аднароднасці іх наступстваў. Спосаб жа заліку быў магчымы як судовы, так і несудовы.

Пры вызначэнні роду і віду пакаранняў за здзейснення злачынствы заканадаўца прадагледжвае і выпадкі замены аднаго віду пакаранняў іншымі. У выпадку немагчымасці прымянення пэўнага пакарання да злачынца, яно замяняецца іншым, роўным па цяжару. Падставай для гэтага часцей за ўсё служыць непаўплатнасьць злачынца або немагчымасць яго злаўлення. Пры непаўплатнасьці злачынца пакаранне звяртаецца на яго асобу: асабістыя штрафы належаць адработку, а штрафы на карысць улады замяняюцца турэмным зняволеннем. Працяг адработку вызначаўся колькасцю сумы прысуджанага штрафу, памер якога з цягам часу павялічваўся. Па Статуту 1588 г. сума штогодняга адработку для мужчын складала адзін рубель грошай, для жанчын — капту грошай.

¹ Статут 1529. Р. XI, арт. 18; Статут 1566. Р. X, арт. 15; Статут 1588. Р. X, арт. 15.

У выпадку, калі вінаваты не ў стане быў адрабіць увесь штраф на працягу свайго жыцця, павінны былі яго дзеці «с тое сумы вроблятыся». У адпаведных выпадках пры немагчымасці спагнаць вызначаны штраф з нерухомасці асобы (злачынец быў «неосельгй») маёмаснае спагнанне замянялася асабістым пакараннем¹. Калі ж злачынец аказваў супраціўленне або знікаў, то, як правіла, цяжкія пакаранні замяняліся яго выгнаннем з тэрыторыі дзяржавы.

Статутныя нормы, якія замацоўвалі розныя віды пакарання, дзейнічалі досыць доўгі час. Улада клапацілася аб тым, каб суды прымянялі тое пакаранне, якое рэгламентавалася Статутам 1588 г. Аднак правапрымяняльная дзейнасць вельмі часта супярэчыла нормам крымінальнага закона, бо тым жа законам было замацавана права феадалаў судзіць сваіх залежных людзей. Умацаванне прыгонніцкіх адносін вяло да таго, што феадалы судзілі і каралі сяян, кіруючыся ўласным жаданнем і нормаў, а не прававымі нормаў. Яны прымянялі такія меры пакарання, якія не былі прадугледжаны не толькі Статутам, але і звычайным правам. З XVII ст. феадальны прыгнёт і рэлігійная варожасць прыводзіць да ўсё большай жорсткасці крымінальнага права. У каральнай палітыцы многіх еўрапейскіх дзяржаў ідэя застрашвання дасягнула апагею. Здавалася, што чалавечтва накіравала ўсю сваю вынаходлівасць на прыдумванне спосабаў знішчэння людзей. Аднак у гэты ж перыяд на Беларусі каральная палітыка дзяржавы, як адзначалі многія даследчыкі, была больш гуманнай. Задоўга да таго часу, як феадальная Еўропа, дзякуючы намаганням прагрэсіўных мысліцеляў, паспрабуе змякчыць і абмежаваць прымяненне смяротнага пакарання ў яго жорсткіх формах, Статут робіць гэта.

Акрамя гэтага, жорсткасць крымінальнага пакарання, замацаваная ў Статуте, змякчалася і скрадалася судовай практыкай. Вучоныя адзначаюць, што ў працэсе правапрымяняльнай дзейнасці крымінальна-прававыя санкцыі значна мяняліся. Са шматлікіх судовых рашэнняў, якія прааналізаваў Г. В. Дземчанка, толькі асобныя прадугледжвалі цялесныя, балючыя пакаранні, няшмат прысвечана смяротнаму пакаранню і ні разу не гаварылася пра кваліфікаваную смяротную кару або членашкодніцкія пакаранні. Вельмі часта гродскі суд не меў уласнага ката і быў вымушаны ў неабходных выпадках шукаць яго ў іншых месцах. Г. В. Дземчанка адзначае, што адносна некаторых санкцый увогуле нельга сказаць, ці прымяняліся яны ў судовай практыцы². Больш за ўсё дзейнічала сістэма штрафаў. Усё гэта і сведчыць аб гуманістычным кірунку развіцця крымінальнага права і крымінальнай палітыкі феадальнай Беларусі.

¹ Статут 1588. Р. I, арт. 26 і інш.

² Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. С. 179.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Права, якое выступае элементарам агульначалавечай культуры, у найбольш сканцэнтраванай і акрэсленай форме адлюстроўвае ўзровень сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця той ці іншай дзяржавы, светапогляд яго грамадства, стан духоўнага жыцця народа. Прававая гісторыя Беларусі мае адметныя рысы і прагрэсіўныя ўласцівасці, але доўгі час навукова не распрацоўвалася. Амаль не перадрукоўваліся з XIX ст. шматлікія прававыя акты, хаця асобныя з іх выдаваліся друкарскім спосабам ужо ў XVI ст. У сувязі з гэтым існуюць шматлікія прабелы ў гісторыі права, асабліва гэта тычыцца навукі феадальнага права, прававых крыніц, фарміравання агульназемскага заканадаўства, эвалюцыі асобных інстытутаў і галін права.

Праблема крыніц права ставілася ў асноўным вучонымі дарэвалюцыйнага перыяду адносна Вялікага княства Літоўскага, і падыход да яе, як і ўвогуле да гісторыі беларускага народа, быў вельмі супярэчлівым. Сучасныя навукоўцы (Ю. Бардах, С. Лазутка, Я. Юхо і інш.) унеслі пэўны ўклад у даследаванне гэтай праблемы без акцэнтацыі ўвагі на галіновай структуры права. Іх погляды і меркаванні сталі падставой для далейшых разважанняў і даследаванняў.

Развіццё права феадальнай Беларусі праходзіла пад уздзеяннем шэрага ўнутраных і знешніх сацыяльна-эканамічных і палітычных прычын. Першапачатковае звычайнае права, якое існавала ў асобных беларускіх дзяржавах-княствах (Полацкай, Навагрудскай, Мінскай, Турова-Пінскай, Берасцейскай і інш.), было пазбаўлена адзінства, мела пэўныя адрозненні. У XV—XVI стст. на падставе кансалідацыі зямель у складзе Вялікага княства Літоўскага і цэнтралізацыі дзяржавы ідзе актыўны працэс абмежавання партыкулярнай сістэмы права і фарміравання агульназемскага (агульнадзяржаўнага) права. Для гэтага працэсу характэрны два этапы: тэв. прывілейны перыяд, на працягу якога складаліся асноўныя інстытуты права на падставе выдаваемых Вялікімі князямі прывілеяў (грамат), і статутны, каалі праходзіць каліфікацыя заканадаўства. На першым этапе абгульняецца і перапрацоўваецца звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў (у гэты перыяд ужо дастаткова развітае), на другім — абгульняецца ўласны прававы вопыт, улічваецца судова-адміністрацыйная практыка дзяржавы і прававы вопыт іншых дзяржаў. З прыняццем Статута 1529 г., аснову якога склаалі звычайныя нормы і папярэдняе ўласнае закана-

ворчасць, наглядаецца нарастаючая тэндэнцыя ўсеагульнасці права і перавагі пісанага закона, вызначаецца мяжа паміж партыкулярным і новым сістэматызаваным правам. Другі Статут 1566 г., які абмежаваў карыстанне звычаёвым правам, грунтаваўся таксама на новых прынцыпах сістэматызацыі права і замацаваў шмат прагрэсіўных норм, таму і служыў узорам пры кадыфікацыі заканадаўства ў іншых дзяржавах.

Навуковы сістэмны падыход да фарміравання агульназемскага права ў другой палове XVI ст. прыводзіць да развіцця і ўтварэння новых прававых норм да прыняцця Статута 1588 г. Перадумовай гэтага працэсу з'явілася новае разуменне права, ад якога сталі патрабаваць павышанай ролі агульнага рэгулятара ўскладніўшыхся грамадскіх адносін. У гэты перыяд актыўна вывучаецца заходнееўрапейскі прававы вопыт, і прабелы ва ўласным заканадаўстве ліквідуюцца ўвядзеннем дапаможнай сістэмы права і рэцэпцыяй іншаземнага права. Аднак роля іншаземнага права была дапаможнай, запазычанасць норм у большасці была нязначнай і нават рэцэпаваныя нормы відазмяняліся адпаведна ўласным патрэбам. Акрамя таго, нельга дакладна сцвярджаць, што тая ці іншая норма прама запазычана з рымскага права або з нямецкіх крыніц, бо яна магла быць і сведчаннем аднолькавасці этапа дзяржаўнага развіцця і прававога мыслення заканадаўцы.

Пераходная эпоха ад звычаёвага права да агульнадзяржаўнага кадыфікаванага закона суправаджалася істотнымі зменамі ў праве (у яго сутнасці, прынцыпах, змесце) і рэзкім адыходам ад сярэдневяковага стэрэатыпу права.

У XVI ст. заканадаўца, які імкнуўся да ўстанаўлення аднолькавых праваадносін на ўсёй тэрыторыі дзяржавы, пры выпрацоўцы агульназемскага права павінен быў ўлічваць пэўныя асаблівасці звычаёвага права і заканамернасці прававога развіцця. Ён імкнецца ахапіць рэгламентацыяй усе грамадскія адносіны (асабліва тыя, што былі звязаны з маёмасцю), абагульніць іх, удакладніць, прывесці ў пэўную сістэму. Усё гэта прыводзіць да стварэння новай сістэмы кадыфікацыі, да зараджэння галіновай структуры права. У Статутах яскрава прасочваецца тэндэнцыя канцэнтравання норм, якія рэгулююць аднолькавую сферу праваадносін, у адным або некалькіх раздзелах. Асабліва гэта праяўляецца адносна канстытуцыйнага, грамадзянскага і крымінальнага права. Сукупнасць норм пачынае выступаць у якасці асновы пэўных падгалін права, напрыклад залогавага, абавязацельнага, спадчыннага і г. д.

Працэс развіцця грамадзянскіх праваадносін ішоў па шляху пашырэння індывідуальных правоў суб'ектаў права (асабліва гэта тычылася шляхты), уніфікацыі парадку распараджэння нерухомай маёмасцю. Менавіта ў грамадзянскім праве найбольш выразна праявілася тэндэнцыя зараджэння буржуазных праваадносін, каалі паняцце

«рэч» пачынае саступаць месца паняццю «маёмасць», ажыццяўляецца падзел маёмасці на рухомую і нерухомую, удакладняюцца спосабы і парадак набыцця маёмасці і распараджэння ёю і г. д. Тэндэнцыя пераходу ад абмежаванага права феадальнай уласнасці да поўнага неабмежаванага буржуазнага права прыватнай уласнасці, што найшла адлюстраванне ў Статутах, была выклікана эканамічнымі рэформамі і актывізацыяй таварна-грашовых адносін у XVI ст.

Нормы феадальнага права ўласнасці, якія замацоўвалі мноства правоўтвараў на адзін і той жа аб'ект, аб'ядноўвалі часам у адзіным паняцці ўласнасці рэчавыя правы і абавязальныя патрабаванні.

У канцы XVI ст. асаблівае развіццё атрымалі залогавыя і абавязальныя праваадносіны. Залог маёнткаў і зямель (у тым ліку і дзяржаўных) быў крыніцай атрымання грошай. Да крэдытора, як правіла, пераходзілі ўсе правы на землеўладанне разам з залежнымі людзьмі, і гэтыя правы ён мог перадаць іншай асобе, што прыводзіла да ўключэння нерухомасці ў тавараабарот. Гэтаму працэсу садзейнічала і развіццё такіх відаў дагаворных абавязальнасцей, як купля-продаж, мена, дарэнне, арэнда, пазыка, найм, падрад і інш.

Пры рэгламентацыі гэтых праваадносін заканадаўца перш за ўсё звяртае ўвагу на фармальны бок і патрабуе належнага іх афармлення, у неабходных выпадках прама прадпісвае пісьмовую або натарыяльную форму дагаворных адносін. Усё большае значэнне заканадаўца надае не толькі формам здзяйснення дзелак, але і ўмовам іх законнасці, правоўтвараў бакоў, парадку і відам адказнасці. К канцу XVI ст. грамадзянскае права вылучаецца ў дастаткова акрэсленую галіну права і характарызуецца зладжанасцю і распрацаванасцю норм і інстытутаў, усебаковай рэгламентацыяй маёмасных праваадносін, зразумеласцю і адноснай дакладнасцю юрыдычных паняццяў, распрацаванасцю тэрміналогіі.

На працягу XVI ст. выразна праяўляецца тэндэнцыя фарміравання крымінальнай галіны права, што найшло адлюстраванне ў Статутах. Статут 1588 г., абапіраючыся на папярэдні заканадаўчы вопыт, рэгламентаваў усе віды злачынстваў феадальнай эпохі і вызначаў за іх здзяйсненне адпаведнае пакаранне. Карыстаючыся гутарковай беларускай мовай, якая ўсё больш пачынае набываць юрыдычны характар, і грунтуючыся на найноўшых дасягненнях прававой навукі, заканадаўца дае дастаткова дакладнае вызначэнне паняццю злачынства, яго аб'ектыўным і суб'ектыўным прыметам, адрознівае наўмысныя і ненаўмысныя злачынствы, гаворыць аб саўдзельніцтве ў злачынстве і абставінах, якія выключаюць злачыннасць дзеяння, робіць спробу класіфікаваць злачынствы на падставе тагачаснай тэорыі права і судовай практыкі, вызначае паняцце і мэты пакарання, рэгламентуе віды пакаранняў і інш. Разам з паслядоўнымі і яснымі палажэннямі ў

крымінальным законе наглядаецца некаторае змяшэнне поглядаў розных эпох, уплыў на іх самых разнастайных фактараў, і таму пошук заканадаўцаў кампрамісаў прыводзіў часам да залішняй складанасці і недакладнасці палажэнняў і фармулёвак, да непаўнаты і лагічнай незавершанасці абвешчаных прававых ідэй і прынцыпаў.

Нягледзячы на недакладнасць і пэўную супярэчлівасць крымінальнага закона, у цэлым ён характарызуецца параўнальна высокай для свайго часу развітасцю і паўнотой ахопу праваадносін у галіне злачынства і пакарання, імкненнем заканадаўцы выкарыстаць усё новае і прагрэсіўнае, што было выпрацавана тагачаснай еўрапейскай прававой навукай. Статут 1588 г. замацаваў такія прагрэсіўныя прававыя прынцыпы, як вяршэнства закона, прэзюмпцыю невінаватасці, індывідуалізацыю адказнасці, справядлівасць і гуманнасць пры вызначэнні пакарання і інш. Сфармуляваныя заканадаўцаў мэты пакарання, у тым ліку не толькі задавальненне пацярпеўшага і застрашванне, але і выпраўленне злачынцаў, вызначылі характар усёй сістэмы пакаранняў і іх віды. Жорсткія пакаранні не былі характэрнымі як для старажытнай Беларусі, так і ў статутны перыяд. Павелічэнне адноснай жорсткасці крымінальнага закона на працягу XVI ст. скрадалася судовай практыкай, якая сведчыць аб тым, што некаторыя санкцыі змякчаліся ці ўвогуле не прымяняліся і ў асноўным дзейнічала сістэма штрафаў. Параўнальна з іншымі еўрапейскімі краінамі таго часу сам крымінальны закон і практыка яго прымянення былі больш гуманнымі. Гэта выяўлялася ў адносна невялікіх тэрмінах турэмнага зняволення, у больш высокай крымінальнай адказнасці за злачынствы супраць жанчын, у забароне смяротнай кары для цяжарных жанчын, у павышэнні ўзросту крымінальнай адказнасці, у рэгламентацыі смяротнай кары для шляхціца за забойства простага чалавека і г. д. Закон патрабаваў, каб пры вызначэнні меры пакарання суддзі ўлічвалі ўсе акалічнасці справы, кіраваліся толькі законам і ўласным сумленнем. Усё гэта сведчыла аб прагрэсіўным кірунку развіцця крымінальнага права Беларусі.

Прававая культура феадальнай Беларусі развівалася ў рэчышчы агульнаеўрапейскай прававой культуры. У перыяд сярэднявекі феадальная сістэма Заходняй Еўропы адчула націск новых, буржуазных сіл. Духоўны пералом грамадства адзначаны эпохай Адраджэння, калі быў закладзены падмурак новага прававога мыслення. Новая гуманістычная ідэалогія жыла беларускую прававую культуру. Філасофска-прававыя ідэі аб неабходнасці нарматыўна-прававога ўладкавання грамадскага жыцця, аб усеагульным падпарадкаванні закону, аб маральна-гуманістычным прызначэнні права і інш. актыўна ўспрымаліся заканадаўцаў ВкЛ, уплывалі на ўдасканаленне закона і павышэнне прававядомасці грамадства.

Гэтаму працэсу садзейнічала і царква, прычым спецыфіка гэтай тэндэнцыі ў ВкЛ была абумоўлена суіснаваннем разнавіднасцей хрысціянскай рэлігіі і іншых рэлігійных канфесій. Вынікам чаго стала большая незалежнасць юрыспрудэнцыі ад царквы параўнальна з суседнімі дзяржавамі, напрыклад Маскоўскай, дзе праваслаўе безраздзельна дамінавала ў духоўнай культуры грамадства. Разнастайнасць канфесій, супярэчнасці паміж імі прыводзілі да актыўнага ўмяшання дзяржавы ў справы царквы і пераходу да свецкай кампетэнцыі значнай сферы грамадскіх адносін. У сваю чаргу гэта вяло да гуманізацыі праваадносін, іх удасканалення і ўсё больш выразнага праяўлення жадання заканадаўцы нарматыўным шляхам забяспечыць законнасць і справядлівасць грамадскіх адносін.

Аналіз асноўных інстытутаў і галін матэрыяльнага агульназемскага права феадальнай Беларусі дазваляе зрабіць вывад аб тым, што інтэнсіўнае развіццё права на працягу XV—XVI стст., абумоўленае шэрагам унутраных і знешніх фактараў, прывяло ў канцы XVI ст. да набыцця ім такіх характэрных рыс, як прагрэсіўнасць, развітасць і адметнасць. Дзякуючы ўласным прававым набыткам і найноўшым дасягненням тагачаснай прававой навукі і практыкі, прававыя нормы, інстытуты ўсё больш удасканальваюцца, а ў прававой навукі праяўляецца тэндэнцыя да тэарэтызацыі набытага вопыту. Усё гэта дазволіла ўзбагаціць прававую тэорыю і тым самым унесці пэўны ўклад у развіццё агульнаеўрапейскай прававой культуры. Сведчаннем чаму з'явіўся Статут 1588 г., які быў дзеючым заканадаўчым актам амаль да сярэдзіны XIX ст. і паслужыў узорам кадыфікацыі заканадаўства для іншых дзяржаў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. *Абдираловіч І.* Извечный путь. Опыт белорусского мировоззрения // Неман. 1990. №11.
2. *Абрамовіч А. М.* Помнік прававой культуры // Спадчына. 1989. № 2. С. 59–60.
3. Акты Брестского гродского суда (1401–1699 гг.) // Акты, издаваемые Виленского комиссиею для разбора древних актов. Т. 1–39. Вильна, 1865–1915. Т. 3. 1870.
4. Акты Виленского гродского суда (1755–1790 гг.) // Там же. 1875. Т. 8.
5. Акты Виленского земского суда (1493–1795 гг.) // Там же. 1878. Т. 9.
6. Акты Вилкомирского подкоморного суда (1596 г.) // Там же. 1907. Т. 32.
7. Акты Главного Литовского трибунала (1398–1794 гг.) // Там же. 1880. Т. 11.
8. Акты Гродненского гродского суда (1510–1784 гг.) // Там же. 1874. Т. 7.
9. Акты Гродненского земского суда (1540–1795 гг.) // Там же. 1865. Т. 1.
10. Акты Гродненского земского суда (1555–1570 гг.) // Там же. Т. 21. 1894.
11. Акты, извлеченные из книг магистрата Могилева XVI в. (1578–1580 гг.) // Там же. 1915. Т. 39.
12. Акты Трокского подкоморного суда (1585–1613 гг.) // Там же. 1904. Т. 30.
13. Акты Холмского гродского суда (1604–1691 гг.) // Там же. 1896. Т. 23.
14. Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. Вып. I. Т. 2. М., 1897.
15. Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1 (1390–1529). М., 1899.
16. Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1–5. СПб., 1846–1853.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 15-ти тт. Т. 1. СПб., 1863.
18. *Алексеев С. С.* Общая теория права: Курс в 2-х т. М., 1992. Т. 2.
19. *Аннерс Э.* История европейского права / Пер. со швед. М., 1994.
20. *Антоневич Н. И.* История Белой Руси и белорусы. Львов, 1908.
21. *Антонович В. В.* Предисловие // Архив Юго-Зап. России. Киев, 1869. Т. 1, ч. 5.
22. *Бардах Ю.* Литовские Статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Пробл. взаимоотнош. Польши, России, Украины и Белоруссии в эпоху Возрождения. М., 1976.
23. *Барцевский В. Н.* Краткая история Литовского Статута // Труды. Киев. юрид. о-ва. Киев, 1882.
24. *Барысенак С.* Нацыянальны характар Літоўскага Статута 1529 г. // Польша. 1927. №№ 6, 7.
25. *Батура Р., Паушто В. Т.* Культура Великого княжества Литовского // Вопр. истории. 1977. № 4.
26. Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов. В 3-т. Минск, 1959. Т. 1.

27. *Бенешевич В. Н.* Древне-славянская кормчая 14 титулов без толкований. СПб., 1906. Т. 1.
28. *Бережков Н. Г.* О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. М., 1946.
29. *Бершадский С. А.* Литовский Статут и польские конституции. Историко-юрид. исследование. СПб., 1898.
30. *Бершадский С. А.* О наследовании в выморочных имуществах по литовскому праву. СПб., 1892.
31. *Біч М.* Дзяржаўнасць Беларусі: станаўленне, страта, барацьба за аднаўленне (IX ст. – 1918 год)// Беларуская мінуўшчына. 1993. № 5–6.
32. *Борковский В. И.* Смоленская грамота 1229 г. – Русский памятник // Ученые записки Ярослав. Гос. Пед. ин-та. 1944. Вып.1.
33. Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1988.
34. *Бригадина О. В., Бригадин П. И.* О роли братских школ в развитии просвещения Белоруссии. //Славяне: адзінства і многастайнасць: Тэз. міжнар. канф. Мн., 1990.
35. *Бруй І.* Голас мінуўшчыны: Выказванні іншаземцаў пра Беларусь XVI–XVII стст. //Польмя. 1965. № 4.
36. *Брянцев П. Д.* Белоруссия и Литва: исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890.
37. *Будилович А. С.* Порядок образования недвижимой собственности церковной в Западной России. Вып.1: Историческое исследование о религиозных побуждениях к имущественным на церковь пожертвованиям. Варшава, 1882.
38. *Будилович А. С.* Историческая заметка о церковно-имущественных записях в Западной России. Вильна, 1871.
39. *Бурдзейка А.* Прыказ Вялікага княства Літоўскага (фонд установы і функцыі) //Зап. аддзяленне гуманіт. навук (Бел АН). Мн., 1929. Кн. 8.
40. *Бурдзейка А.* Землеўласнік і земляроб па Літоўскаму Статуту 1566 г. // Працы БДУ. 1927. №№ 14–15, 20.
41. *Вішнеўскі А. Ф.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (IX– пачатак XX ст.): Курс лекцый. Мн., 1996.
42. *Введенський А. А.* Підробка і фальсіфікація історичных дакументаў на Украіні і в Білорусіі в XVI–XIX вв. //Наук. зап. (Київ. держ. пед. ін-та). Киев, 1939. Т. 3.
43. *Виноградов П. Г.* Римское право в средневековой Европе (лекции). М., 1910.
44. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI века. //Адб. з «Чтения в ист. о-ве Нестора-летописца». Кн. 7. Киев, 1892.
45. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве //Адб. з ЖМНП. 1868. №№ 3, 9, 11, 12. СПб., 1868.
46. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. Киев, 1911.
47. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Черты семейного права Западной России в половине XVI века //Чтения в ист. о-ве Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. Отдел 2.

48. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права: Лекции. Ростов-н-Д., 1995.
49. *Вольскі В.* Татары на Беларусі (Гіст. нарыс.) // Наш край. 1927. № 4.
50. *Гарольд Дж. Берман.* Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. М., 1994.
51. *Гарэцкі Р.* Дзяржаўнасць на Беларусі мае больш чым тысячагадовую гісторыю // Беларуская мінуўшчына. 1994. №1.
52. *Голенищев-Кутузов И. Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия) // Доклады советской делегации V Международному съезду славистов (София, сент., 1963 г.). М., 1963.
53. *Голенченко Г. Я.* Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI—середине XVII вв. Мн., 1989.
54. *Голубеў В. Ф.* Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI—XVIII стст. Мн., 1992.
55. *Горбачевский И. Д.* О волоках Великого водного пути из варяг в греки // Адб. з «Витеб. губ. вед.» за 1894 г. №№ 72, 73. Витебск, 1894.
56. *Горбачевский Н. И.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Вильна, 1874.
57. Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі / В. К. Бандарчык, А. І. Мінько, Г. І. Каспяровіч і інш. Мн., 1993.
58. Грамадскі быт і культура гарадскога насельніцтва Беларусі / В. К. Бандарчык, В. М. Бялявіна, С. А. Мілючэнкаў і інш. Мн., 1990.
59. *Грановский Т. Н.* Лекции по истории средневековья. М., 1987.
60. *Грицкевич А. П.* Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории: Межведомственный сборник. Мн., 1978.
61. *Грицкевич А. П.* Управление частновладельческих городов Белоруссии без Магдебургского права в XVI—XVII вв. // Весці АН БССР: Сер. грамадск. навук. 1974. № 4.
62. *Грицкевич А. П.* Хозяйственное и правовое положение военно-служилого населения в Слуцком княжестве в XVI—XVII вв. // Ежегодник по агр. ист. Вост. Европы 1962 г. Мн., 1964.
63. *Грушевский А. С.* Города Великого княжества Литовского в XIV—XV вв. Их старина и борьба за старину. Киев, 1918.
64. *Грушевский А. С.* Повинность городской работы в Великом княжестве Литовском. Пг., 1914.
65. *Грушевський М. С.* Новіша літэратура по історыі Великого кн. Литовского. Критичний огляд // Укр. навук. зб. Вип. 2.
66. *Гусакова Н.* Культурные связи Литовско-белорусских земель с Чехией (XV—XVII) // Славяне: адзінства і многастайнасць: Тэз. міжнар. канф. Мн., 1990.
67. *Гутнов Е. В.* Средневековье в современной цивилизации // Средние века. 1990. Вып. 53.
68. *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Пер. с фр. М., 1988.
69. *Данилович В. Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия // Адб. з «Унив. изв.» за 1896. №№ 1, 2, 5, 6, 9, 11. Киев, 1896.

70. Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Стату-
ты // Юрид. зап., издаваемые П. Редкиным. М., 1841. Т. 1.
71. Даўгяла З. І. Цыганы на Беларусі. (Гіст. нарыс) // Наш край. 1926. №12
72. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях
(1529, 1566 и 1588 гг.). Ч. 1. Киев, 1894.
73. Дзімітрачкоў П. Ф. Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага (Другая
палова XIII – першая палова XVII стст.) Магілёў, 1996. Ч. 1.
74. Дигесты Юстиниана: В 26 кн. М., 1984. Кн. 23–26.
75. Дзімітрачкоў П. Ф. Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага: (Другая
палова XIII – першая палова XVIII стст.). Магілёў, 1996. Ч. 1.
76. Довнар Т. И. Судебная реформа в Великом княжестве Литовском и Статут
1566 г. // Литовский Статут 1566 г. Вильнюс, 1994.
77. Довнар Т. И., Шелкопляс В. А. Государство и право Беларуси в XIV–XVI вв.
Мн., 1993.
78. Довнар Т. И., Шелкопляс В. А. Уголовное право феодальной Беларуси (XV–
XVI вв.). Мн., 1995.
79. Довнар-Запольский М. Крестьянская реформа в Литовско-Русском госу-
дарстве в первой половине XVI в. // ЖМНП. 1905. Ч. 358, март–апр.
80. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества
Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1.
81. Довнар-Запольский М. В. Спорные вопросы в истории Литовско-русского
сейма («Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внут-
ренним строем и внешнею жизнью государства» М. Любавского). // АДб. з
ЖМНП. 1901. № 10.
82. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крес-
тьянства в XVI в. Киев, 1905.
83. Дорошевич Э.К., Конон В. М. Очерк истории эстетической мысли Белору-
сии. М., 1972.
84. Доўнар Т. І. Фарміраванне права Вялікага княства Літоўскага (XV–XVI
стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1996. № 4.
85. Доўнар Т. І. Грамадзянскае права феадальнай Беларусі XV–XVI стст. Мн., 1997.
86. Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994.
87. Доўнар-Запольскі М. Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае
дзяржавы у XVI–XVIII стст. // Гіст. археал. зб. 1927. № 1.
88. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. М., 1976.
89. Дружыццэ В. Беларускія месцы у гістарычнай літаратуры // Гіст. археал. зб.
1927. № 1.
90. Дружыццэ В. Магістрат у беларускіх месцах з Майдэборскім правам // Зап.
адаз. гуманіт. навук (Бел АН). Мн., 1929. Кн. 8: Працы класа гіст. Т. 3.
91. Дружыццэ В. Войты і іх улада у беларускіх месцах з Майдэборскім правам
// Зап. адаз. гуманіт. навук (Ін-т бел. культуры). Мн., 1928. Кніга з працы класа
гіст. Т. 2.
92. Дружыццэ В. Палажэнне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай
уніі // Працы БДУ. 1925. № 6, 7.

93. *Евлашевский Ф.* Дневник Новгородского (Новогрудского) подсудка Федора Евлашевского (1564–1604 гг.) // Киев. старина. 1886. Т. 14, янв.

94. *Ермаловіч М.* Старажытная Беларусь: палацкі і навагародскі перыяды. Мн., 1990.

95. *Ермаловіч М.* Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. Мн., 1994.

96. *Ефименко А. Я.* Народный суд в Западной Руси (Исторический очерк) // Рус. мысль. 1893. Кн. 8. Отд. 2; Кн. 9. Отд. 3.

97. *Ефименко А. Я.* О копных судах // Тр. IX Археол. съезда. Т. 2. М., 1897. Протоколы. С.56–59.

98. *Ефименко А. Я.* Южная Русь. СПб., 1905. Т. 1.

99. *Ефимов В. В.* Очерки по истории древнерусского родства и наследования. Харьков, 1884.

100. *Забела Т. І.* Землеўласнік і земляроб па Статуту Літоўскаму 1588 г. // Працы БДУ. 1928. № 20.

101. *Завитневич В.* Судебный процесс пушкарей Могилевского Королевского замка с городским магистратом и сооружение городского укрепления в г. Могилеве в конце XVI в. и начале XVII в. Киев, 1886.

102. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. // Документы и материалы по ист. народов СССР. 1936.

103. Закономерности возникновения и развития политико-юридических идей и институтов: Сборник. М., 1985.

104. Западно-русские купчая и меновая (1550). Сообщены А. П. Зерниным // Архив ист. и практ. сведений, относящихся до России. 1859. Кн. 3-я. Отд. 5.

105. *Здановіч У.* Берацейская зямля ў складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 2.

106. *Зом Р.* Институции, история и система римского права. Сергиев посад, 1916.

107. Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии (Дооктябрьский период). Мн., 1977.

108. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избранные произведения XVI – начала XIX вв. Мн., 1962.

109. *Иловайский Д.* Великий Новгород и Белоруссия // Рус. вестн. 1864. №8.

110. История Польши. Т. 1. 2-е изд. М., 1956 г.

111. *Исаевич Я. Д.* Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI–XVIII вв. // Ежегодник по агр. ист. Вост. Европы 1961 г. Рига, 1963.

112. Историко-Юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске и изданные под ред. архивариуса сего архива Сазонова: В 32 вып. Витебск, 1871–1906. // Вып.1: Приходно-расходные книги г. Могилева за 1679–1681 гг. Акты, извлеч. из книг Вит. земского суда за 1593–1626 гг. Витебск, 1871.

113. История политических и правовых учений: Средние века и Возрождение. М., 1986.

114. *Канановіч У.* Шляхецкая дэмакратыя // Беларуская мінуўшчына. 1994. № 2.

115. *Капыскі З. Ю.* Структура і колькасць гарадоў Беларусі ў XVI – першай палове XVII ст. // Вестні АН БССР: Серыя грамад. навук. 1965. № 1.

116. *Капыскі З. Ю.* Гандлёвыя сувязі гарадоў Беларусі з гарадамі Польшчы ў канцы XVI – першай палове XVII ст. // *Вестці АН БССР: Серыя грамад. навук.* 1961. № 2.
117. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Варшава; Пг, М., 1903...1922. Т. 1–3.
118. *Кебец А. А.* Аб разумненні прававой культуры // *Вестці АН Беларусі. Серыя грамадск. навук.* 1993. №4.
119. *Кистяковский А. Ф.* Исследования о смертной казни. СПб., 1867.
120. *Кистяковский А. Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права. Киев, 1882.
121. *Клочков В. В.* Религия, государство и право. М., 1978.
122. *Кніга Беларусі. 1517–1917: Зводны каталог /Склад. Г. Я. Галенчанка і інш.* Мн., 1986.
123. *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII вв.: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск, 1979. Ч. 4.
124. *Конон В. М.* Правовые взгляды Ф. Скорины // *Развитие правовых институтов в Литве в XV–XIX вв.: Темат. сб. научн. трудов.* Вильнюс, 1981.
125. *Копыцкий З. Ю.* Города Великого княжества Литовского в государственном законодательстве XVI – первой половине XVII в. // *Первый литовский Статут 1529 г.: Матер. респ. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута.* Вильнюс, 1979. 27–28 нояб., Вильнюс, 1982.
126. *Копыцкий З. Ю.* Рыночные связи сельского хозяйства Белоруссии XVI – первой половины XVII вв. // *Ежег. по агр. ист. Вост. Европы 1962 г.* Мн., 1964.
127. *Копыцкий З. Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. М., 1966.
128. *Коркунов Н. М.* История философии права: Пособие к лекциям. СПб., 1898.
129. *Коялович М. О.* Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к документам, объясняющим историю Западно-Русского края и его отношения к России и Польше. СПб., 1855.
130. *Коялович М. О.* Лекции по истории Западной России. М., 1864.
131. *Коялович М. О.* Чтения по истории Зап. России. СПб., 1884.
132. *Красноперов Н. М.* Очерк промышленности и торговли Смоленского княжества с древнейших времен до XV в. // *Историческое обозрение.* 1894. Т. 7.
133. *Круталевиц В. А.* На путях самоопределения: БНР – БССР – РБ. Мн., 1995.
134. *Лазутка С. А.* I Литовский статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. Вильнюс, 1973.
135. *Ланге О.* О правах собственности супругов по древнерусскому праву. СПб., 1886.
136. *Латто И.* Литовский Статут 1588 г. Каунас, 1934, 1936. Ч. 1. 1934; Ч. 2. 1936.
137. *Латто И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI ст. // *ЖМНП.* 1908. Ч. 13, янв.
138. *Латто И.* К вопросу об утверждении Литовского Статута // *Сб. статей в честь М.К. Любавского.* Пг., 1917.
139. *Латто И.* Люблинская уния и третий Литовский Статут // *ЖМНП.* 1917, май.

140. *Липпо И. И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и в начале XVII в. СПб., 1899.

141. *Липпо И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст., Литовско-Русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911.

142. *Липпо И. И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исслед. полит. и обществ. строя. СПб., 1901. Т. 1.

143. *Липпо И. И.* К истории сословного строя Великого княжества Литовского. Конные мещане витебские в XVI ст. //Сб. статей, посвящ. В. О. Ключевскому. М., 1909.

144. *Левцкий О.* Семейные отношения в юго-западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина, 1880, ноябрь.

145. *Леонтович Ф.* Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском // ЖМНП. 1910. № 2, февраль; №3, март.

146. *Леонтович Ф. И.* Очерк из истории литовско-русского гражданского права: Гражданское право и дееспособность //ЖМЮ. 1903. № 8.

147. *Леонтович Ф.* Правоспособность литовско-русской шляхты //ЖМНП. 1908. №№ 3, 5, 7; 1909, №№ 2, 3.

148. *Леонтович Ф. И.* Спорные вопросы по истории русско-литовского права. СПб., 1893.

149. *Леонтович Ф. И.* Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // ЖМЮ. 1907. № 5,6.

150. *Леонтович Ф. И.* Историческое исследование о правах литовско-русских евреев //Унив. изв. Киев, 1864. № 3, 4.

151. *Леонтович Ф. И.* Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии //Юрид. зап. Ярославль, 1908. Вып. 1.

152. *Леонтович Ф. И.* Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб., 1894.

153. *Леонтович Ф. И.* Русская правда и Литовский Статут: в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права // Унив. изв. Киев, 1865. №№ 2, 3, 4.

154. *Леонтович Ф. И.* Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины //ЖМНП. 1895, июнь-июль. СПб., 1895.

155. *Леонтович Ф. И.* Центральные судебные учреждения в Великом княжестве Литовском до и после унии // ЖМЮ. 1910. № 2.

156. *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. (Десять отрывков. 1550 г.) //Мемуары относящ. к ист. Южной Руси. Вып.1. (XVI ст.). Киев, 1890.

157. Литовская Метрика (1499–1514): Книга записей 8. Вильнюс, 1995.

158. Литовская Метрика (1528–1547): 6-я книга судебных дел. Вильнюс, 1995.

159. *Лойка П. А.* Прыватнаўдасніцкія сяляне Беларусі: эвалюцыя феадалнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII ст. Мн., 1991.

160. *Любавский М.* К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии // Сб. статей, посвящ. В. О. Ключевскому. М., 1909.

161. *Любавский М. К.* Основные моменты истории Белоруссии. М., 1918.

162. *Любавский М. К.* К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовском государстве. СПб., 1894.

163. *Любавский М. К.* Литовско-русский сейм: Опыт истории учрежд. в связи с внутр. строем и внешн. жизнью государства. М., 1901.

164. *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. М., 1892.

165. *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: С прилож. текста хартий, выд. Вел. княж. Литовскому и его областям. М., 1910.

166. *Любаўскі М.* Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI ст. // Чатырохсотлецце беларускага друку. Мн., 1926.

167. *Максимейко Н. А.* Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904.

168. *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902.

169. *Малиновский И.* Параллельный и систематический указатели уголовных законов Литовского Статута по трем его редакциям // Унив. изв. Киев, 1896. № 3.

170. *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев, 1894.

171. *Малиновский И. А.* Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России. В 2-х ч. Томск, 1903–1912. Ч. 1. 1903; Ч. 2. Вып. 1. 1904; Ч. 2. Вып. 2. 1912.

172. *Малиновский И. А.* Лекции по истории русского права. Ростов-н-Д., 1918.

173. *Мафузараў Р.* Пра беларускіх татар // Польшы. 1966. № 1.

174. *Мацевский В. А.* История славянских законодательств: В 6 т.: /Пер. с польск. М., 1858. Т. 1.

175. *Мелешко В. И.* Новые Белорусские таможенные книги первой половины XVII в. (Обзор) // Ист. архив. 1960. № 4.

176. *Мелешко В. И.* Очерки аграрной истории восточной Белоруссии. Мн., 1975.

177. *Мялешка В. І.* Да пытання развіцця дробнатаварнай вытворчасці ў гарадах Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. (Паводле даных цэхавага рамяства г. Магілёва) // Весці АН БССР: Серыя грамад. навук. 1960. № 4.

178. *Неволин К.* История российских гражданских законов. Т. 3. Книга 2. Об имуществах. Раздел III: О правах на действия лиц. Раздел VI. О наследстве. СПб., 1851.

179. *Неволин К. А.* О пространстве церковного суда в России до Петра Великого // Полн. собр. соч. СПб., 1851. Т. 1.

180. *Немилов А. Н.* Специфика гуманизма Северного Возрождения // Типология и периодизация культуры Возрождения. М., 1978.

181. *Никольский Н. М.* Проблемы древней истории Белоруссии // Вестн. древн. ист. 1938. №1.

182. *Новаковский М. М.* Очерк судоустройства и гражданского процесса по бывшим Статуту литовскому и конституциям. СПб., 1863.

183. *Нольде А. Э.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Вып. 1: Попытка кодификации литовско-польского права. СПб., 1905.

184. Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии до 1917 г. Мн., 1973.
185. Павлов А. С. Курс церковного права. М., 1902.
186. Памятники древнерусского канонического права. СПб., 1880. Ч. 1.
187. Панов В. А. Социальный строй Полоцкой земли по данным «Полоцкой ревизии 1552 г.» // ЖМНП. 1915. №№ 4, 5.
188. Пахман С. В. История кодификации гражданского права. В 2 т. СПб., 1876.
189. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959.
190. Первый Литовский Статут: Матер. респ. научн. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута. (27-28 ноября 1979). Вильнюс, 1982.
191. Петрыкаў П. Ц. Гісторыяграфія Вялікага княства Літоўскага // Весці АН Беларусі: Серыя гуманіт. навук. Мн., 1993. № 3.
192. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. (Исследования по ист. соц.-экон., полит. и культ. развития). М., 1961.
193. Пичета В. И. Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв. // Ист. зап. 1946. № 20.
194. Пичета В. И. История Белоруссии в советской историографии // Двадцать пять лет ист. науки в СССР. М.; Л., 1942.
195. Пичета В. И. Литовский Статут 1529 г. и его источники // Уч. зап. ин-та славяновед. АН СССР. 1952. Т. 5.
196. Погодин М. Древняя русская торговля // ЖМНП. 1845. Ч. 48. Отд. 2.
197. Подокишн С. А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI — начало XVII вв.). Мн., 1970.
198. Подокишн С. А. Скорина и Будный: Очерк филос. взглядов. Мн., 1974.
199. Покровский И. А. Естественные-правовые течения в истории гражданского права. СПб., 1909.
200. Покровский И. А. История римского права. СПб., 1915.
201. Похилевич Д. Л. Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв. // Ист. зап. 1950. Т. 31.
202. Похилевич Д. Л. Изменение правового положения крестьян Великого княжества Литовского в XVI в. // Уч. зап.: серия ист. Львов. гос. ун-та. Львов, 1953. Т. 25. Вып. 5.
203. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 2. Вып. 1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М., 1939.
204. Пташицкий С. А. К истории Литовского права после третьего Статута // Извлечение из ЖМНП за октябрь 1893. СПб., 1893.
205. Пташицкий С. А. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. СПб., 1893.
206. Пташицкий С. А. Описание книг и актов Литовской метрики. СПб., 1887.
207. Романовский Н. Т. К вопросу о возникновении и развитии мануфактурной промышленности в Белоруссии (XVI—XVII вв.) // Тр. геогр. фак-та (БГУ). 1958. Вып. 2.
208. Сагановіч Г. Нацыянальнасць гісторыі як навукі // Беларускі гістарычны агляд. Т. 1. Сшытак 1 (лістапад). 1994.
209. Саксонское Зерцало. М., 1985.

210. *Самойленко В. І.* Літовський Статут про закріпачення селян // Праці Київ. ист. музею. 1958. Вип. 1.
211. *Сапунов А.* Памятники времени древних и новейших в Витебской губернии. Витебск, 1903.
212. *Сапунов А.* Польско-литовское и русское законодательство о евреях. Витебск, 1864.
213. *Сапунов А. П.* Витебская старина. Витебск, 1883 Т. 1.
214. *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983.
215. *Сергеевский Н. Д.* Русское уголовное право. СПб., 1910.
216. *Скитский И. И.* Невенуемые вдовы по Литовскому Статуту в и по толкованию Сената //ЖМЮ. 1907. № 7, 8.
217. *Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа . М., 1878. Вып. 1.
218. *Смолак А. І., Зязюля А. Р.* Сацыяльны лад у Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XVI стст.: Матэрыялы да камп'ютэрнай праграмы //Беларускі ўніверсітэт культуры. Мн., 1996.
219. *Сокол С. Ф.* Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во II половине XVI в. Мн., 1974.
220. *Сокол С. Ф.* Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII вв. /Научн. Ред. И. А. Юхо. Мн., 1984.
221. *Спірыдонаў М. Ф.* Аб сутнасці продажу-куплі зямлі сялянамі Беларусі ў першай палове XVI ст. //Весті АН БССР. Серыя гіст. навук. 1971. № 3.
222. *Спірыдонаў М. Ф.* Роля даўнасці у запыгоньванні сялянства Беларусі // Весті АН БССР. Серыя гіст. навук. 1980. № 1.
223. *Спасович В.* Об отношениях супругов по древнему польскому праву. СПб., 1857.
224. *Спрогис И.* Духовное завещание Мстиславского каштеляна Семена Войны 1599, 1 марта. Киев, 1897.
225. *Спрогис И. Я.* Древний народный копный суд в Северо-Западной Руси. Витебск, 1895.
226. *Станкевич Я.* Нарысы зь гісторыі Вялікалітвы–Беларусі //Крывіц (Вялікалітоўю) Навук. Т-ва Ф. Скарыны. Нью Джэрзі, 1978.
227. *Старостина И. П.* К вопросу об эволюции права Великого княжества Литовского в конце XV – начале XVI в. //Первый Статут 1529 г.: Матер. респ. научн. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута. Вильнюс, 27–28 нояб. 1979 г. Вильнюс, 1982.
228. Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г. Мн., 1960.
229. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Мн., 1989.
230. Статут Великого княжества Литовского 1566 г. и поправки статутные 1578 г. // Врем. Моск. о-ва ист. и древн. рос. М., 1855. Кн. 25.
231. *Стукалич В. К.* Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов в Белоруссии. Витебск, 1894.
232. *Суворов Н.* Учебник церковного права. М., 1913.
233. *Таганцев Н. С.* О преступлениях по русскому праву. СПб., 1870. Т. 2.

234. Таганцев Н. С. Смертная казнь. СПб., 1913.
235. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи: Ист. юрид. исслед. //Адб. з "Варш. унів. изв.", 1897. Кн. 7–9. Варшава, 1897.
236. Татищев В. Н. История российская: в 6 т. Т. 1–5. М.; Л., 1962–1968; Т. 2: 1963; Т. 3: 1964.
237. Таўсталес А. Права сямейнае паводле літоўскіх статутаў. (Нарыс да гіст. старажытнага беларуска-літоўскага грамадзянскага права) //Зап. аддз. гуманіт. навук (Бел АН). 1929. Кн. 8: Працы класа гіст. Т. 3.
238. Таўсталес А. Застаўное права па літоўскіх статутах 1529, 1566 і 1588 гг. Мн., 1928. № 21.
239. Тихомиров М. Н. Значение Древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов //Вопр. ист. М., 1954.
240. Тихомиров И. Торговые и мирные сношения Полоцка с Ливонией в XIV в. // ЖМНП. 1877. № 12.
241. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып. 1: С древнейших времен до конца XVII в. М., 1962.
242. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ, 1968.
243. Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973.
244. Философская и общественно-политическая мысль Белоруссии и Литвы (Дооктябрьский период): Закономерности развития, проблемы, исследования / Майхрович А. С., Плагнайтис Р. М., Агиевич В. В. и др. Мн., 1987.
245. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. II. Пг., 1915.
246. Хорошкевич А. Л. Договоры Полоцка 1405–1406 гг. как источник по истории его внешней торговли и торговой политики // Археограф. ежегодник за 1962 г. М., 1963.
247. Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XII–пач. XX ст. // Тэз. дакл. Міжнар. навук. канф. Гродна, 1994.
248. Чебышев-Дмитриев Д. Ф. О преступном действии по русскому допетровскому праву. СПб., 1862.
249. Чернецкий. История Литовского Статута с объяснением особенностей трех его редакций и предварительным обзором законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута //Унив. изв. Киев, 1866. № 9; 1867. №№ 1, 9, 10.
250. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Казань, 1905.
251. Штыхов Г. В. и Лысенко П. Ф. Древнейшие города Белоруссии. Мн., 1966.
252. Шумаков С. А. Источники и уголовное право Литовского Статута //Сб. правоведения и обществ.знаний. СПб., 1896. Т. 6.
253. Шчарбакоў В. Крыніцы вывучэння гісторыі Беларусі //Зап. Бел. АН. 1932. Кн. 2.
254. Щанов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIII вв. М., 1972.
255. Щанов Я. Н. О системах права на Руси в XI–XIII вв. //История СССР. 1987. № 5.

256. Эканамічная гісторыя Беларусі. Мн., 1993.
257. Юзефович М. К. Законы об ипотеках, действующих в Царстве Польском. СПб., 1876.
258. Юринис Ю. М. Изменения в аграрном строе Литвы в эпоху феодализма // Вопр. истории. 1976. № 9.
259. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. Мн., 1992.
260. Юхо Я. Статуты Вялікага княства Літоўскага //Польмя. 1966. № 11.
261. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Мн., 1978.
262. Юхо Я. Фармаванне тэрыторыі беларусаў //Спадчына. 1991. № 6.
263. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992.
264. Юхо Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мінск, 1991.
265. Явич Л. С. Сущность права: Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. Л., 1985.
266. Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского // ЖМНП. 1903. Ч. 346. № 4.
267. Якушкин К. Обычное право //Вестн.Европы. 1875. Т. 6. № 11.
268. Ясинский М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889.
269. Adamus J. Zastaw w prawie litewskim XV i XVI wieku. Lwów, 1925.
270. Alexandrowicz S. Geneza i rozwój miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XII w. //ABS. Białystok, 1970. Т. 7.
271. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław, 1992.
272. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1994.
273. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988.
274. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa litewskiego XIV–XVII ww. Warszawa, 1970.
275. Croicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej. Warszawa, 1953.
276. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym. Kraków, 1844. Т. 2.
277. Hejnosz W. Kilka uwag o «newoli» w Statucie Litewskim// Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego. Wilno, 1935.
278. Kasperczak S. Rozwój gospodarki folwaracznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI w. Poznań, 1965.
279. Korowicki A. Proces cywilny litewski. Wilno, 1826.
280. Korowicki A. Proces graniczny. Wilno, 1827.
281. Korowicki A. Porządek sądenia spraw w Rządzącym Senacie i Radzie Państwa. Wilno, 1827.
282. Korowicki A. Porządek sądowy kryminalny. Wilno, 1831.

283. *Kosman M.* Historia Białorusi. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.
284. *Kulisiewicz W.* Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII ww. Warszawa, 1993.
285. *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Lwów, 1926.
286. *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zapisie. Lwów, 1914.
287. *Lowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa litewskiego. Poznań, 1983.
288. *Lowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewkiego. Wilno, 1931. T. 1, 2.
289. *Linde S.B.* O Statucie litewskim, ruskim językiem i drukiem wydany. Warszawa, 1816.
290. *Malczewska M.* Latyfundium radziwiłłów w XV do połowy XVI w. Warszawa; Poznań, 1985.
291. *Ochmański J.* Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego. 1387–1550: Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu. Poznań, 1963.
292. *Ochmański J.* Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa W wileńskiego od końca XIV do połowy wieku. Poznań, 1961.
293. *Ochmański J.* Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w. // ABS. Białystok, 1964. T. 1.
294. *Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1990.
295. *Okinshevich L.* The law of the Grand Duchy of Lithuania: Back ground and bibliography. New York City, 1953.
296. *Ptaszycki S.* Nieco o trzecim Statucie Litewskim i normach prawnych po nim na Litwie. Lwów, 1925.
297. *Rakowiecki J. B.* Prawda Ruska, czyli prawa wielkiego księcia Jarosiawa. Warszawa, 1822. T. 2.
298. Skarbiec diplomatów. Wilno, 1860. T. 1.
299. *Sobczak J.* Położenie praw ne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie litewskim. Warszawa; Poznań, 1984.
300. *Wisiek H.* Litwa i litwini: Z przeszłości państwa i narodu. Kaunas, 1993.

SUMMARY

Development of Common Land Law of Belarus in XV—XVI Centuries

The subject of the present research is feudal Belarusan law at the stage of its unification into common land law. The research is aimed at investigating the evolution of basic legal institutes revealing their essence and regularities of development. The author analyzes the tendencies which gave birth to the branch structure of law. To achieve this aims of research common scientific and special methods have been applied.

The research has resulted in the complex analysis of the norms and institutes of civil and criminal law focusing on typical features, regularities and tendencies of their development. The author shows the interrelation of the tendencies of law development with socio-economic processes in a feudal state. The problems of the sources of law has been further investigated. The research has filled in a gap in the history of law dealing with general theoretical problems of feudal law development and certain institutes of law. Such concepts reflecting the character and the tendencies of development of law of property as obligation, inheritance law and major institutes of criminal law has been introduced into scientific analysis. The author studies interrelation of the genesis of feudal Belarusan law with common European process of development and systematization of law.

The results of the research have been used in teaching practice, in writing textbooks, in compiling encyclopaedic commented edition of Statute of 1568, and can be used in compiling generalized works and textbooks on the history of state and law of Belarus, in the working out of a special course on comparative history of law and in the elaboration the conception of the development of law in feudal Belarus.

Навуковае выданне

Таісія Іванаўна ДОЎНАР

**РАЗВІЦЦЕ АСНОЎНЫХ ІНСТЫТУТАЎ ГРАМАДЗЯНСКАГА І
КРЫМІНАЛЬНАГА ПРАВА БЕЛАРУСІ ў XV—XVI СТАГОДДЗЯХ**

Галоўны рэдактар І. П. Логвінаў

Рэдактар А. А. Сьчоў

Карэктар А. В. Савіцкая

Вёрстка А. У. Жынкін

Падпісана да друку 23.12.1999 г. Фармат 84x108 (1/32). Папера афс.
Гарнітура “Лазурскі”. Ум. друк арк. 11,76. Ул.-выд. арк. 16,2. Тыраж 500 экз.
Заказ № 16.

ЗАО “Профилей”. АВ № 220 от 17.02.1998 г.

220030 г. Мінск, пр. Ф. Скарыны, 24.

Надрукавана на рызографе ЕГУ. ЛП № 265 от 30.05.1998 г.

220013, г. Мінск, вул. П. Броўкі, 3а

Вокладка надрукавана ООО “Новаяпечать”. ЛП № 285 от 28.07.1998 г.
220007, г. Мінск 7, а/я 16, г. Мінск, вул. Жодзінская, 2. Зак. № .

Т. І. ДАЮНІАД

Развіцццё асноўных інастытуў прамадзянскага і публічнага права ў Беларусі ў ХV—ХVІ стагоддзях